

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1989

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατά το 1989 έγιναν δύο νέες δημοσιευτικές σειρές, η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ με τον τόμο Γεώργιος Ε. Μυλιωνάς, ο βίος και το έργο του και η ΣΧΟΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ με τις παραδόσεις του Χρύσανθου Χρήστου, 'Η ζωγραφική του είκοστού αιώνα.

Άλλες εκδόσεις μας:

- ΕΔΑΕ, τεύχος 9
- ΠΑΕ 1985
- Φύλλα Έπη, τόμος Δ'
- Γεώργιος Γούναρης, Το βαλανεϊό και τα βάρεια προσκίσματα του Όκταγώνου των Φιλίππων.
- ΑΕ 1986

Εικόνα εξωφύλλου:

Η ανατολική πύλη του φρουρίου του Ραμνουόντος.

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1989

ΤΟ ΕΡΓΟΝ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1989

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1990

ΤΟΜΟΣ 36 (1989)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72
ISSN 0570-6211

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

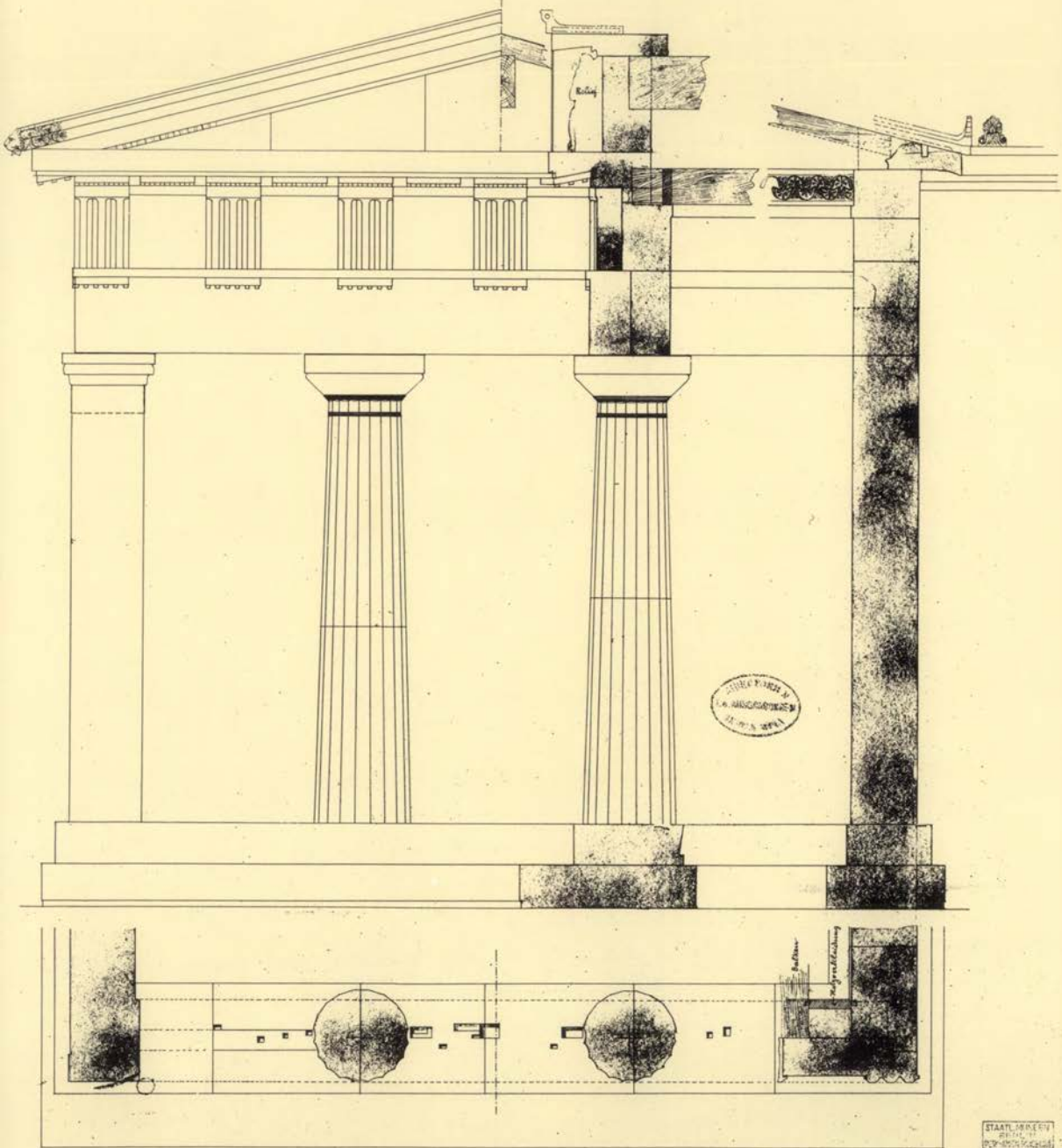
Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός. Οἱ ἀνασκαφεῖς διατηροῦν τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τους.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἀνασκαφέως.

Schatzhaus der Megarer.

Στις 24 'Απριλίου 1990 συμπληρώθηκαν 50 χρόνια από τόν θάνατο του Wilhelm Dörpfeld (1853-1940), του μεγάλου Γερμανού αρχαιολόγου και αρχιτέκτονος. 'Η 'Εταιρεία, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε συνεργάτης, τοῦ ἀφιερώνει γιά νά τιμήσει τή μνήμη του, τόν τόμο τοῦ 1990 τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος.

'Εξάλλου γιά νά γίνει εὐρύτερα γνωστό τὸ ἔργο του στοὺς νεώτερους ὀργάνωσε στὸ Μέγαρό της, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Γερμανικὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτοῦτο, ἔκθεση (25.4.90 - 31.5.90), μὲ φωτογραφίες, σχέδια, γλυπτὰ, ἐνθυμήματα. Μέσω τῶν ἐκθεμάτων σκιαγραφεῖται ἡ ἐπιστημονικὴ δράση τοῦ Dörpfeld καὶ ἡ προσφορά του στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία. 'Η ὀργάνωση καὶ ἡ κατάταξη τῆς ἔκθεσης ὀφείλεται στοὺς συναδέλφους τοῦ Γερμανικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου, οἱ ὁποῖοι μᾶς παρεχώρησαν καὶ τὸ φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν Dörpfeld σχέδιο τοῦ θησαυροῦ τῶν Μεγαρέων στὴν 'Ολυμπία, ποὺ δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά στὸν τόμο τοῦτο.

Πρόλογος

Ἡ καθιερωμένη ἀπὸ τὸ 1837 δημόσια ἐτήσια συνεδρία τῆς Ἑταιρείας γίνεται φέτος σὲ ἐποχὴ προχωρημένη κατὰ λίγες μέρες, ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν ἐκλογῶν καὶ τοῦ Πάσχα. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἔργου ἀνανεωμένη, χάρις στὶς προσπάθειες τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων, ἀκολουθεῖ τῇ γενικῇ βελτίωσιν τῶν πραγμάτων τῆς Ἑταιρείας ἢ ὁποῖα συντελεῖται σὲ ἐποχὴ δυσμενοῦς κοινωνικῆς διαθέσεως καὶ συμπεριφορᾶς. Ἡ περιγραφή καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων θὰ ἦταν κοινοτυπία, εἴμαστέ ὅμως ἀναγκασμένοι νὰ τὰ θυμίζουμε γιατί ἐπιδροῦν ἔμμεσα στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ὅσο φυσικὰ τὸ ἐπιτρέπουμε καὶ κυρίως ἐπιδροῦν στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων στοὺς ὁποίους δημιουργεῖται σύγχυση καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ ματαίου κάθε προσπαθείας. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἐπιδροῦν καταστροφικὰ στὸ ἔργο τους εἶναι κυρίως ἡ ἐπικράτηση τοῦ ὠφελιμιστικοῦ πνεύματος στὸ μέγιστο μέρος τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδιαιτέρα αὐτῶν ποὺ κατοικοῦν στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττική, ἡ ἔλλειψις ἐκ μέρους μερικῶν πολιτικῶν

τῆς ἀναγκαίας παιδείας καὶ ἡ καταστροφή ἀξιῶν καὶ πραγμάτων ἀπαραιτήτων στὴ ζωὴ μας, γιὰ χάρις ἰδιοτελεῶν πολιτικῶν συμφερόντων σὲ βάρος τῶν ἐθνικῶν καὶ τῆς ἐθνικῆς μας κληρονομιάς.

Τὰ νοσηρὰ φαινόμενα θὰ ἐπιταθοῦν στὰ ἀμέσως προσεχῆ χρόνια ἐξ αἰτίας νέων δυνάμεων οἱ ὁποῖες γιὰ τέταρτη φορὰ στὴν ἱστορία μας θὰ ἐπιδράσουν καταστροφικὰ ἂν δὲν ὑπάρξει ἔγκαιρη καὶ λυσιτελῆς ἀντίδραση ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Ἔχουν περάσει 2207 χρόνια ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 217 π.Χ.· τότε ὁ στρατηγὸς Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος ἔδωσε πρῶτος τὴν περιγραφή τοῦ κινδύνου ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Ἑλλάδα καὶ τελικὰ τὴν κατέστρεψε:

«ὡς ἐὰν ἅπαξ τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη προσδέξῃται τοῖς κατὰ τὴν Ἑλλάδα τόποις ἐπιστῆναι, καὶ λίαν ἀγωνιᾶν ἔφη μὴ τὰς ἀνοχὰς καὶ τοὺς πολέμους καὶ καθόλου τὰς παιδείας, ἃς νῦν παίζομεν πρὸς ἀλλήλους, ἐκκοπῆναι συμβῆ πάντων ἡμῶν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε κἂν εὐξασθαι τοῖς θεοῖς ὑπάρχειν ἡμῖν τὴν ἐξουσίαν ταύτην, καὶ πολεμεῖν ὅταν βουλώμεθα καὶ διαλύεσθαι πρὸς ἀλλήλους, καὶ καθόλου κυρίους εἶναι τῶν ἐν αὐτοῖς ἀμφισβητουμένων» (Πολύβιος V,103,9 κέ. «Γιατὶ ἂν περιμένετε τὰ σύννεφα ποὺ φαίνονται τώρα στὴ Δύση ἀπειλητικὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἑλλάδα, πολὺ φοβοῦμαι μήπως ἰδοῦμε τίς ἀνακωχὲς καὶ τοὺς πολέμους καὶ τὰ παιγνίδια, τὰ ὁποῖα τώρα παίζουμε, νὰ διακόπτονται τόσο ἀπότομα ὥστε τὸ μόνο ποὺ θὰ μᾶς ἀπομένει θὰ εἶναι ἡ προσευχὴ στοὺς θεοὺς γιὰ νὰ μᾶς δώσουν πάλι τὴ δυνατότητα νὰ πολεμᾶμε μεταξύ μας καὶ νὰ κλείνουμε εἰρήνην ὅταν θέλουμε, τὴ δύναμη δηλαδὴ νὰ λύνουμε μόνοι μας τίς διαφορὲς μας»).

Τὰ ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη δὲν εἶναι σήμερα ὅπως ἐκεῖνα ποὺ μαύρισαν τὸν οὐρανὸ τῆς Ἑλλάδος πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια, δὲν σημαίνει ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἐπικίνδυνα. Ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος ἀκούγονται ἤδη ἀνησυχαστικὲς ἐκδοχὲς γιὰ ρυθμίσεις ποὺ γίνονται ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα μας καὶ ἐρήμην μας καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ μείωση τῆς ἰσχύος τῆς, ἔστω, παλαιᾶς νομοθεσίας γιὰ τὴν προστασία τους. Ὁ κίνδυνος νόμιμης καὶ συστηματικῆς λεηλασίας τῆς προγονικῆς κληρονομιάς, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ μετὰ τὴν τουρκοκρατία, καὶ τῆς ἐπέμβασης τῶν ξένων στὴ διαχείρισή της εἶναι πλέον φανερός. Ἐλπίζουμε ὅμως στὴ βελτίωση τῶν πραγμάτων καὶ στὴν ἔγκαιρη ἀποσόβηση καταστρεπτικῶν ἀλλαγῶν σὲ πράγματα ποὺ ἀποτελοῦν τὸν πυρήνα τῆς ἐθνικῆς μας συνείδησης.

Εἰσαγωγικά

Ἡ χρονιά πού πέρασε ὑπῆρξε παράδοξη ἀπό πολιτική καὶ κοινωνική ἄποψη. Ὅμως παρὰ τὰ συσσωρευμένα προβλήματα πού ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε, τὴν ἀσφυκτική ἀτμόσφαιρα τῆς πρωτεύουσας, τὸ παράλογο πολιτικό κλίμα καὶ θεατρικῶς εἰπεῖν, τὸ παράλογο σκηνικὸ καὶ τὴν εὐλογη κοινωνικὴ συγκίνηση, τὸ Ἔργο τῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν ἀνασκαφῶν εὐοδώθηκε. Μοιάζουμε οἱ ἀρχαιολόγοι λίγο μὲ τὸν αὐλικὸ ποιητὴ τοῦ Καβάφη στὸν ὁποῖο *ἐπίμονα κ' ἡ ποιητικὴ ἰδέα πάει κ' ἔρχεται* γιὰ νὰ καταλήξει στὴ λυτρωτικὴ διαπίστωση ὅτι *ὑπεροψίαν καὶ μέθην θὰ εἶχεν ὁ Δαρεῖος*. Δὲν ἐννοῶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι βρῖσκονται ὀλοχρονίστὰ σπουδαστήριά τους ὅπως ὁ ποιητής, ἄλλωστε δὲν διαθέτουν, ἀλλὰ ὅτι τὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας τους τοὺς ἀποσποῦν ἐνίοτε ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὰ γενικότερα, μέσα στὰ ὁποῖα ζοῦμε.

Στὴν ταραγμένη χρονιά ἀλλεπάλληλα ὑπῆρξαν τὰ πένθιμα ἀγγέλματα. Σᾶς μίλησα πέρυσι γιὰ τὸ χαμὸ δύο μελῶν τῆς οἰκογένειάς μας, τῆς *Ἰωάννας Κωνσταντίνου* καὶ τῆς *Λασκαρίνας Μπούρα*. Πέρασε κιόλας ἕνας χρόνος ἀπὸ τότε καὶ διατηρεῖται ἄσβηστη ἡ αἴσθησις τῆς μεγάλης ἀπώλειας καὶ τοῦ ἀνεπανόρθωτου. Ἀκολούθησαν ἀκόμη στοὺς ὑπόλοιπους μῆνες τοῦ 1989 καὶ ἄλλοι θάνατοι ἀγαπητῶν διδασκάλων, συνεργατῶν καὶ φίλων, τοῦ *Paul Lemerle*, τοῦ *Benjamin Dean Meritt*, τοῦ *Εὐγενίου Vanderpool*, τοῦ *Κωνσταντίνου Κονοφάγου*, τοῦ *Στυλιανοῦ Κορρέ* καὶ τῆς *Μαρίκας Βελουδίου*.

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Paul Lemerle* ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους βυζαντινολόγους τοῦ αἰώνα μας, ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας, τῶν θεσμῶν, τῆς ζωῆς τῶν βυζαντινῶν. Ἡ ἀρχαιολογία τοῦ ὀφείλει τὴν ἔρευνα τῶν Φιλίππων, τῶν βασιλικῶν τους, καὶ τὴ δημοσίευσή τους, ἡ διπλωματικὴ τὴν ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου καὶ τῆς Λαύρας γιὰ νὰ ἀναφέρω μόνο τρεῖς ὑψηλές κορυφές τοῦ ἔργου του γιὰ τὴ δραστηριότητά του ἐκτάθηκε σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Benjamin Dean Meritt* ἦταν ὁ κορυφαῖος τῶν ἀμερικανῶν ἐπιγραφικῶν καὶ τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ θεμέλιο τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καὶ τῶν θεσμῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ὅσα ἔγραψε καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση καὶ ἀνάλογη εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀξία τους καὶ σημασία. Μνημονεύω μόνο τὸ μεγάλο ἔργο του γιὰ τοὺς φορολογικοὺς καταλόγους τῶν Ἀθηναίων καὶ τὶς συνεχεῖς καὶ ἀνανεούμενες μελέτες του γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἡμερολόγιο χωρὶς νὰ ξεχνῶ ὅτι ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν δημοσίευε τακτικὰ στὸ περιοδικὸ *Hesperia* τὶς ἐπιγραφές τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς.

Μέσα στὸ παράδοξο ἀθηναϊκὸ καλοκαίρι τοῦ 1989 ἔφυγε μιὰ οἰκεία καὶ πολὺ ἀγαπητὴ μορφή, ὁ ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἐταιρείας *Εὐγένιος Vanderpool*, καθηγητῆς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ δεινὸς μελετητῆς τῆς ἀττικῆς τοπογραφίας. Μὲ τὸν Εὐγένιο Vanderpool συνέβαινε τὸ σπάνιο φαινόμενο, τὸ γραπτὸ ἔργο του νὰ ἐπισκιάζεται πάντοτε ἀπὸ τὴν προφορικὴ διδασκαλία του, εἴτε αὐτὴ γινόταν σὲ ὀργανωμένες ομάδες μαθητῶν τῆς Σχολῆς εἴτε ὡς ὄριμη συζήτηση κατὰ τὴ διάρκειαν ἑνὸς ταξιδιοῦ. Τονίζω αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ τὴν εἶχα τὴν τύχη νὰ συνταξιδεύσω ἀρκετὲς φορές μὲ τὸν Εὐγένιο Vanderpool, τὸ πρῶτο μας ταξίδι μάλιστα εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαγωγή τοῦ διαβόητου ψηφίσματος τῆς Τροιζήνας. Πάντοτε οἱ ἀπόψεις του στηρίζονταν στὴ μελέτη τῶν μνημείων καὶ στὴ γνῶση τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς ἀρχαίας γραμματείας.

Ὁ ἰσόβιος ἐταῖρος *Κωνσταντῖνος Κονοφάγος* ὑπῆρξε

ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος καὶ μελετητὴς τῆς τεχνικῆς τῶν ἀρχαίων. Μετεῖχε ἐπὶ χρόνια στὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως ὅπου προσέφερε σπουδαῖες ὑπηρεσίες. Ἐρεῦνησε μὲ ἐπιστημοσύνη τὶς ἀρχαῖες μεταλλευτικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ Λαυρίου καὶ τὰ συμπεράσματά του τὰ ἐξέθεσε σὲ περισπούδαστες μελέτες. Ἡ Ἐταιρεία ὁμῶς τοῦ χρεωστεῖ ἐπὶ πλέον εὐχαριστίες γιὰ τὴ γενναία καὶ ἰδεαλιστικὴ στάση του κατὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1988. Μὲ τὴ μαχητικὴ πόθου τὸν διέκρινε καὶ τὸ κύρος του βοήθησε σημαντικὰ στὸ ξεπέρασμα τῆς κρίσης παρακολουθώντας κατόπιν μὲ εὐχαρίστηση τὸν νέο δρόμο τῆς Ἐταιρείας.

Ἰδιαίτερα αἰσθητὴ γιὰ πολὺ χρόνον θὰ εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ παλαιοῦ Συμβούλου τῆς Ἐταιρείας καὶ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου μας Στυλιανοῦ Κορρέ, μαθητῆ τοῦ Ἀπόστολου Ἀρβανιτόπουλου καὶ ἀρχαιογνώστη. Εἶχα τὴν τύχη νὰ διδαχθῶ ἀπὸ αὐτὸν στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἡ ὀφειλή μου ἀπέναντί του εἶναι μεγάλη. Ὡς μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐταιρείας προσέφερε οὐσιαστικὲς ὑπηρεσίες στὴν ὑπόθεση τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων.

Μὲ τὸ τελείωμα τοῦ χρόνου ἔφυγε αἰωνόβιος σχεδόν, ἡ παλαιότατη καὶ ἀγαπητὴ ἑταῖρος *Μαρίκα Βελουδίου*, τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἐταιρεία ἦταν πάντα συνεχές, ζωηρὸ καὶ ἔμπρακτο. Ἐχοντας ἀρχαιολογικὲς καταβολὲς ὑπῆρξε ἰδανικὴ ἐρμηνεύτρια τῶν ἐλληνικῶν μνημείων καὶ ἀκούραστη συνεργάτης σὲ κάθε εὐεργετικὴ κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ ἐκδήλωση. Μὲ τὸν θάνατό της ξεθώριασε ἓνα μέλος ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις μας.

Πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες, στίς 24 Ἀπριλίου, συμπληρώθηκαν 50 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο ἐνὸς μεγάλου ἐρευνητῆ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, συνεργάτη τῆς Ἐταιρείας, τοῦ *Wilhelm Dörpfeld*. Τὸ νὰ περιγράψει κανεὶς τὸ ἔργο του εἶναι ὡς νὰ θέλει νὰ περιγράψει τὸ κύλισμα ἐνὸς ποταμοῦ ἢ τὴν ὄρμη τοῦ ἀνέμου. Ὑπῆρξε ὁ κύριος συνεργάτης τοῦ Σλῆμαν καὶ ἐκεῖνος πού ἔδωσε νέα μέθοδο καὶ περιεχόμενον στὴν ἀρχαιολογία καὶ ἔδειξε νέους τρόπους ἐρμηνείας τῶν μνη-

μείων. Ὑπῆρξε φιλέλληνη, ἔζησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν τάφο του στὴ Λευκάδα δροσίζουν οἱ ἰόνιοι Ζέφυροι.

"Ὅπως καὶ πέρυσι σᾶς εἶχα ἐπισημάνει οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1989 ὑπῆρξαν πολυάριθμες παρὰ τὶς ἀντίθετες ἐπιθυμίες μας. Γιὰ νὰ ἀλλάξει ὅμως ἡ Ἑταιρεία χαρακτήρα καὶ συνήθειες θὰ χρειαστεῖ ἀκόμη λίγος χρόνος, ἀναγκαῖος γιὰ νὰ γίνει φανερὸ σὲ ὅλους ὅτι ἡ διενέργεια ἀνασκαφῶν ἀποτελεῖ πλέον δευτερεῦον στοιχεῖο στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ ὅτι πρωτεύει ἡ μελέτη τῶν ὅσων ἔχουμε ἔως τώρα ἀποκαλύψει.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1989

Ἀνασκαφές

Στὸν Ραμνούντα ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Γεν. Γραμματέα τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας Βασίλειο Πετράκο ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους στὴ βόρεια ὁδὸ, ναῖσκος ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ ἡ ἀνατολικὴ πύλη τοῦ φρουρίου.

Στὴ βόρεια ὁδὸ ἀνασκάφηκε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους προκειμένου νὰ γίνῃ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου. Ἀποκαλύφθηκαν 15 ταφές ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 9 ἦταν καύσεις, 5 κεραμοσκεπεῖς καὶ 1 λακκοειδής. Ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς τρεῖς ἦταν νεαρῶν ἀγοριῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς σπλεγγίδες καὶ τοὺς ἀστραγάλους ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τους. Δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ θέσεις προσφορῶν στὴν παρυφῆ τοῦ τύμβου τοῦ περιβόλου ὅπου βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 1).

Νέο στοιχεῖο στὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τοῦ Ραμνούντος εἶναι ἡ εὕρεση ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης ναῖσκου ἀγνωστῆς θεότητας καὶ λείψανα βωμοῦ (εἰκ. 2). Ἡ ἀναπόφευκτη ἐρευνά του ἀπὸ τὸν Βαλέριο Στάη μᾶς στερεῖ ἀπὸ κάθε ἐνδειξη χρονολογικὴ ἢ λατρευτικὴ. Τὸ μόνον στοιχεῖο ποὺ ἀπομεινε εἶναι κτιστὴ λεκάνη στὴν πρόσοψή του ποὺ δείχνει ὅτι κατὰ τὴ λατρεία τῆς ἀγνωστῆς θεότητας ἡ ὑπαρξὴ νεροῦ ἦταν ἀναγκαία ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ θεότητα αὐτὴ δὲν θεωρήθηκε ἄξια κατασκευῆς ἐνὸς εὐπρεποῦς λειτουργικοῦ σκεύους καὶ ἀρκέστηκε σὲ μιὰ εὐτελῆ, κτισμένη ἀπὸ κεραμίδια μικρῆ δεξαμενῆ (εἰκ. 3).

1. PAMNOYΣ

ὁ περίβολος
τοῦ Φανοκράτους

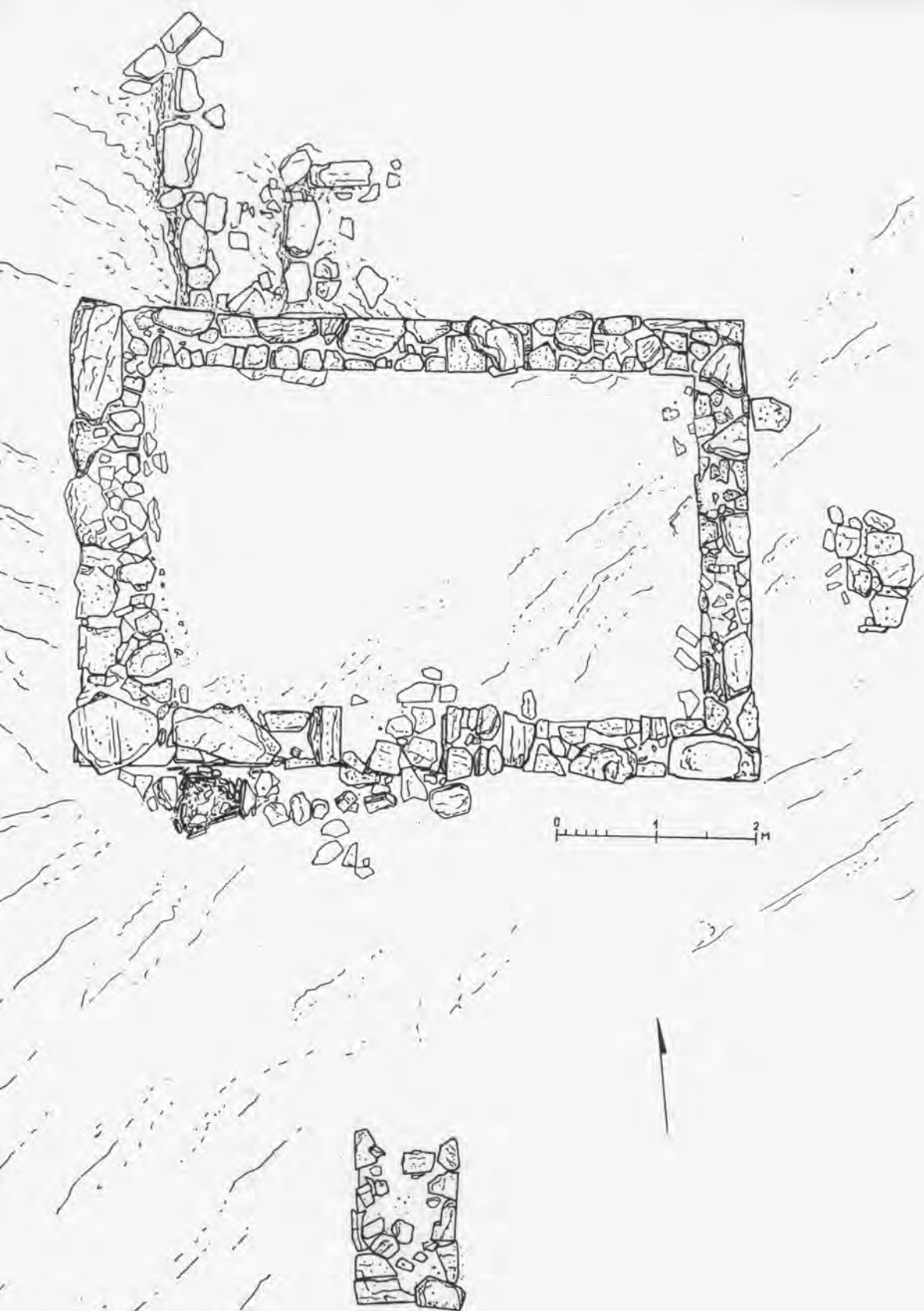
ναῖσκος
ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ
τῆς Νέμεσης

1 Θέση προσφορῶν στὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους.

2 Μικρὴ δεξαμενὴ ἀπὸ κεραμίδια.

3 Νάϊσκος άγνωστης θέσθητας (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

4 Ἡ ἀνατολική πύλη.

5 Ὁδὸς τοῦ φρουρίου.

Ἡ ἀνασκαφή τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου, ἄγνωστης πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὑπῆρξε ἰδιαίτερα εὐτυχῆς γιατί ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν ἄρτιο τμῆμα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ μνημείου καὶ βρέθηκαν συγχρόνως ἀρκετὲς καὶ σημαντικὲς ἐπιγραφές.

Ἡ πύλη βρέθηκε μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ὑπερθύρου στῆ θέση του (εἰκ. 4) καὶ τῇ χάλκινη χοινίῃ τοῦ δεξιοῦ θυρόφυλλου τῆς πύλης σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἀπὸ τὴν πύλη λιθόστρωτος δρόμος, ἀνηφορικός, ὁδηγεῖ πρὸς τὰ ΒΔ καὶ ΝΔ (εἰκ. 5). Στὸ βόρειο ρεῖθρο τοῦ δρόμου ὑδραγωγεῖο, σκεπασμένο μὲ πλακοειδεῖς πέτρες καὶ ἐνεπίγραφες στήλες διοχετεύει τὰ νερὰ τῆς βροχῆς τῶν ὑψηλότερων μερῶν τοῦ φρουρίου, ἔξω ἀπὸ αὐτὸ πρὸς τ' ἀνατολικά.

Ἀκριβῶς ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν πύλη, δυτικὰ τῆς, ἀποκαλύφθηκε οἰκοδόμημα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει πηγάδι ἐπιχωσμένο μερικῶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ἐσωτερικὰ τῆς πύλης σώζεται ἀκόμη καὶ ἡ στενὴ καὶ αἰωρούμενη σκάλα ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν δρόμο στὸν περιδρόμο τοῦ τείχους, γιὰ χρῆση μόνο τῶν στρατιωτῶν (εἰκ. 6).

ἡ ἀνατολικὴ
πύλη
τοῦ φρουρίου

6 Οἶκημα ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἐπάνω δεξιὰ σκάλα ποὺ ὁδηγεῖ στὸν περιδρόμο τοῦ τείχους.

Πέραν όμως από τὰ κατὰ χώραν μνημεῖα ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε σὲ φῶς πολλὰς ἐπιγραφές. Οἱ παλαιότερες εἶναι ἀναθηματικές. Οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες τοῦ φρουρίου τιμοῦν τοὺς ἀξιωματικούς τους, τὸν στρατηγὸν καὶ τὸν Περιπόλαρχο. Μία χρονολογεῖται, πιθανότατα, ἐπὶ Θεοφράστου ἄρχοντος, τὸ 340/39 π.Χ. Ἄλλη ἀρτιότερη χρονολογεῖται ἐπὶ Χαιρώνδου ἄρχοντος τὸ 338/7 π.Χ. καὶ μ' αὐτὴν τιμᾶται ὁ στρατηγὸς Δεινοκράτης Κλεομβρότου Ἀχαρνεύς, ὁ ὁποῖος εἶχε τιμηθεῖ στὸν Ραμνούντα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἄλλης στρατηγίας του, ἴσως τὸ 336/5 π.Χ. (ΠΑΕ 1984, 202). Τῆς παλιότερης, κατὰ τὴν εὑρεση, αὐτῆς ἐπιγραφῆς βρέθηκε καὶ τὸ τμήμα ποὺ ἔλειπε ὅπου ἀναγράφεται καὶ ὁ τιμώμενος Περιπόλαρχος: *Τελέσιππος Στράτωνος Κηφισιεύς*.

Ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἦταν γνωστὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στρατηγοῦ τῆς παραλίας στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηναῖαν Σώτειρα, τοῦ 101/100 π.Χ. Φέτος βρέθηκαν καὶ ἄλλες, ἡ πρώτη ἐνὸς στρατηγοῦ ἀπὸ τὸν δῆμο Πίθο ἐπὶ Δημοχάρους ἄρχοντος, τὸ 108/7 π.Χ., δευτέρη ἄλλου στρατηγοῦ ἀπὸ τὸν δῆμο Ἀγρυλῆς, ἐπὶ Προκλέους ἄρχοντος, τὸ 99/98 π.Χ. (εἰκ. 7), καὶ τρίτη, τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ἐπάνω σὲ μετρητὴ ὑγρῶν ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε καὶ τὸ ἀνάθημα.

Τὰ ἀναθήματα τῶν στρατηγῶν τῶν ὁποίων μᾶς σώζονται οἱ ἐνεπίγραφες μορφῆς κορινθιακοῦ κιονοκράνου βάσεις ἦταν τρεῖς χάλκινες λαμπάδες (εἰκ. 8), οἱ ὁποῖες ὑπονοοῦν τοὺς ἀγῶνες λαμπαδηφορίας πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηναῖας Σωτείρας, προστατῶν τῶν στρατιωτικῶν τοῦ φρουρίου.

Ἄλλος στρατηγός, ὁ Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, ἀφιερώνει τὸ ἀγνωστῆς μορφῆς ἀνάθημά του, ἔπειτα ἀπὸ τὴ δευτέρη στρατηγία του ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Ἀλλὰ ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν τὰ ψηφίσματα τοῦ 3ου αἰῶνα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ φρουρίου. Μὲ ἓνα, τῶν Κρυπτῶν, τῶν τεταγμένων ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Φιλόθεον Φιλίωνος τιμᾶται μὲ χρυσὸ στεφάνι ὁ στρατηγὸς αὐτὸς ἐπὶ ἄρχοντος Μνησείδου,

7 Βάση ἀναθήματος τοῦ 99/98 π.Χ.

8 Ὅψη καὶ κάτωψη βάσης χαλκῶν λαμπάδων τοῦ 101/100 π.Χ. (IG II² 2869).

ἀγνώστου μέχρι στιγμῆς, μαζί με τὸν ἡγεμόνα Ἀθηνόδωρο Ὀᾶθεν καὶ τὸν γραμματέα Καλλίστρατο Ἀφιδναῖο. Ὁ ἄρχοντας Μνησείδης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ψήφισμα, εἶναι νεώτερος τοῦ Λυσανίου, τοῦ 235/4 π.Χ.

Σὲ ἄλλο ψήφισμα, τῆ χρονιᾶ τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδη οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν ἐν Ραμνοῦντι τιμοῦν πάλι με χρυσὸ στεφάνι τὸν γνωστὸ στρατηγὸ τῆς παραλίας Θούκριτο Ἀλκιμάχου Μυρινούσιο γιατί προμήθευσε στᾶρι στὴ φρουρὰ τοῦ Ραμνοῦντος με δικά του χρήματα, κατασκεύασε πυλώριο καὶ πύλες, πιθανῶς τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ τοῦ φρουρίου, καὶ ἀνέθεσε, ἄγνωστο σὲ ποιὰ θεότητα συνέδριον. Οἱ στρατευόμενοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρυσὸ στεφάνι με τὸ ὁποῖο τὸν στεφάνωσαν τοποθέτησαν στὸν ναὸ τῆς Νέμεσης καὶ τὸ ζωγραφικὸ πορτραῖτο του: ἀναθεῖνα[ι] δὲ καὶ γράψαντας τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἐν πίνακι ἐν τῶι Νεμ[ε]σίωι. Ὑπῆρχαν λοιπὸν ἐκτὸς ἀπὸ ἀγάλματα καὶ ζωγραφικοὶ πίνακες στὸ ἱερὸ καὶ στὸν ναὸ τῆς Νέμεσης, καὶ μάλιστα πορτραῖτα εὐεργετῶν, πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν.

Ἄλλο ἓνα ψήφισμα ἀξίζει νὰ μνημονευτεῖ: εἶναι δημοτικὸ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τιμᾶται, μετὰ τὴ λήξη τοῦ Χρεμνιδείου πολέμου, ὁ Μακεδόνας βασιλιάς Ἀντίγονος ὁ

Γονατᾶς. Στὸ ψήφισμα λέγεται: *δεδοχθαι Ῥαμνουσίοις θύειν αὐτῶι τεῖ ἑνάτει ἐπὶ δέκα τοῦ ἑκατομβαιῶνος, τῶν μεγάλων Νεμεσίων τῶι γυμνικῶι ἀγῶνι καὶ στεφανηφορεῖν.* Μαθαίνουμε λοιπὸν ὅτι τὰ μεγάλα Νεμέσια γίνονταν τῆ δέκατη ἑνάτη ἡμέρα τοῦ ἑκατομβαιῶνος, τοῦ πρώτου μήνα τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου, περίπου κατὰ τὸν Ἰούνιο, καὶ ὅτι οἱ Ῥαμνούσιοι τίμησαν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὸν Ἀντίγονο τὸν Γονατᾶ μὲ θεϊκὲς τιμὲς ὅπως ἔκαμαν καὶ ἄλλοι πρὶν ἀπὸ αὐτούς.

2. ΜΥΚΗΝΑΙ

ΝΔ συνοικία

Στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Σπυρ. Ἰακωβίδη συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς ΝΔ συνοικίας. Ἡ περιοχὴ εἶχε ἐρευνηθεῖ καὶ ἐν μέρει καταχωθεῖ ἀπὸ τὸν Τσουντα πού εἶχε φέρει στὸ φῶς τοὺς τοίχους τριῶν δωματίων ἑνὸς μεγαλύτερου συγκροτήματος πού ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρο.

9 Δομάτιο 13, ἀγγελία κατὰ χώραν.

Ἐπιπλέον, καθαρίσθηκε ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ κυκλώπειου τείχους πού σώθηκε στό χεῖλος τοῦ Χάβου, μερικοὶ ἐλληνιστικοὶ τοῖχοι θεμελιωμένοι πάνω σέ μυκηναϊκὲς ἐπιχώσεις καὶ ἓνα δωμάτιο μυκηναϊκῶν χρόνων καταχωμένο ἀπὸ πεσμένες πλῖθες πού τὸ γέμισαν μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του, στό δάπεδο τοῦ ὁποίου βρέθηκαν κομμάτια πίθων καὶ ἕξι ἀγγεῖα (εἰκ. 9).

καθαρισμοὶ

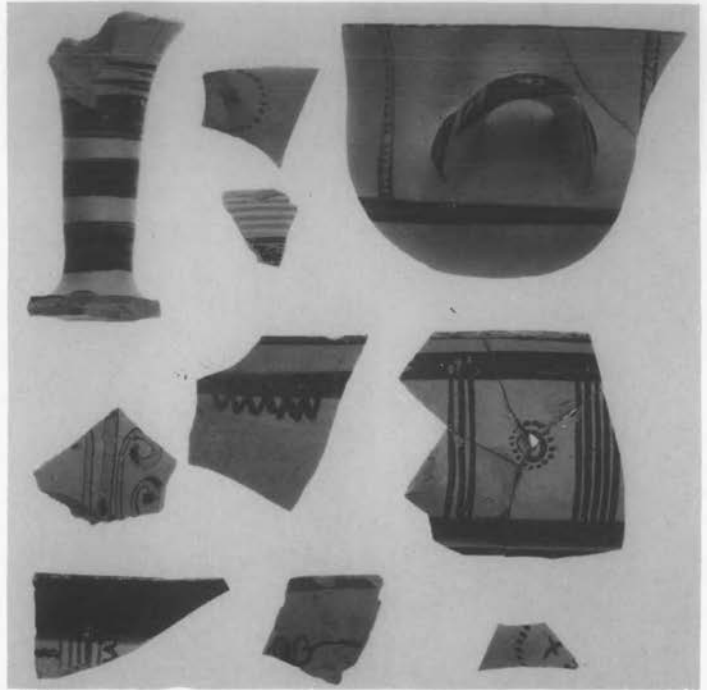
Στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται τὰ κομμάτια ἑνὸς ἐσώβαφου κρατηρίσκου πού βρέθηκε σέ ταραγμένο στρῶμα καὶ πού διακοσμεῖται μὲ πουλιά (εἰκ. 10), ζῶα καὶ τὴν προτομὴ ἀνθρώπινης μορφῆς μὲ ἀνορθωμένα μαλλιά. Στὸ σύνολο ὅμως ἡ κεραμεικὴ προέρχεται ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τῶν κτιρίων, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς χρήσεώς τους καὶ ἀπὸ τὴ φάση τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου.

εὐρήματα

Ἡ πρώτη ὁμάδα περιλαμβάνει πίθους καὶ μαγειρικὰ σκεύη, κυρίως ὅμως κύλικες, λεκανίδια, μικρὸ ψευδόστομο μὲ θηλειὰ γύρω στό στόμιο καὶ τὸ στέλεχος τοῦ δίσκου καὶ σκύφους ὀλόβαφους ἢ διακοσμημένους μὲ σπεῖρες, πορφύρες,

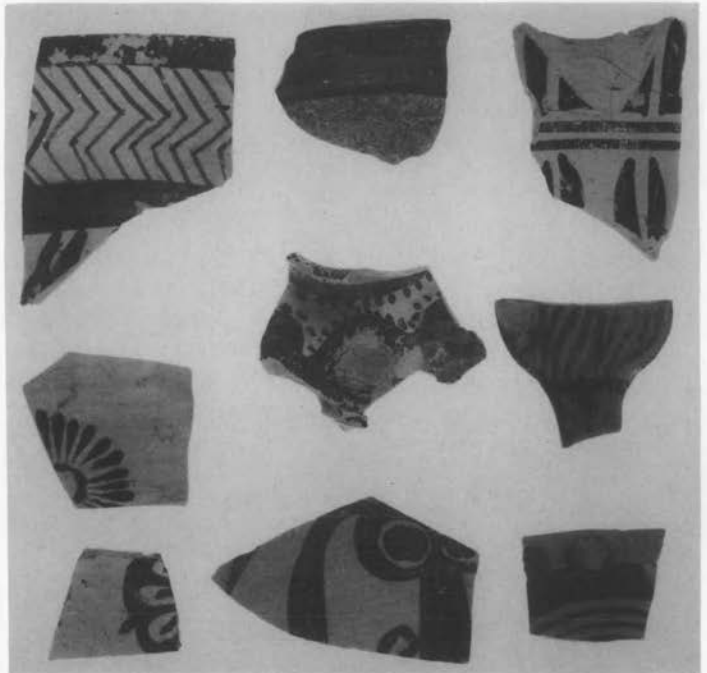
10 Κρατηρίσκος μὲ εἰκονιστικὴ διακόσμηση.

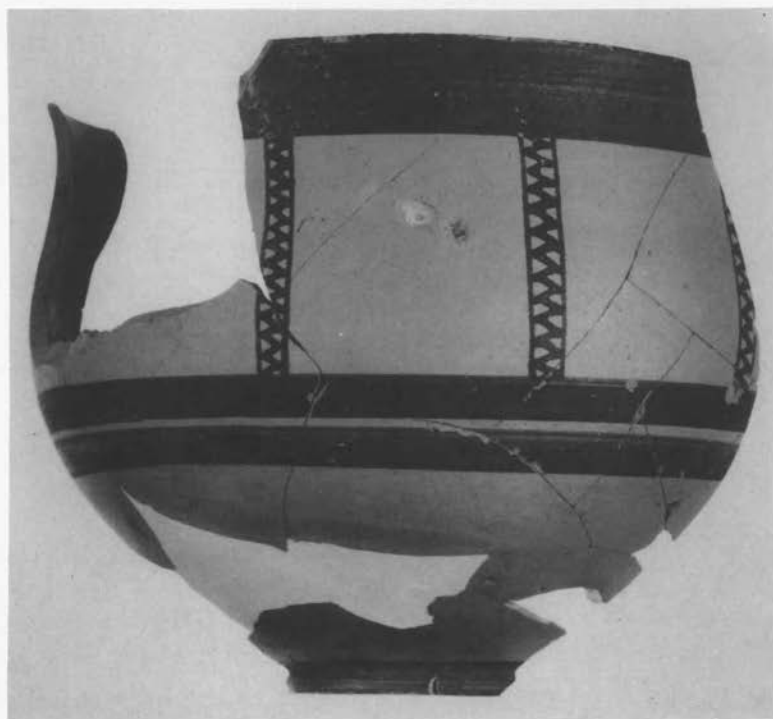

11 Κεραμική από τη χρήση τών ανασκαφέντων κτιρίων.

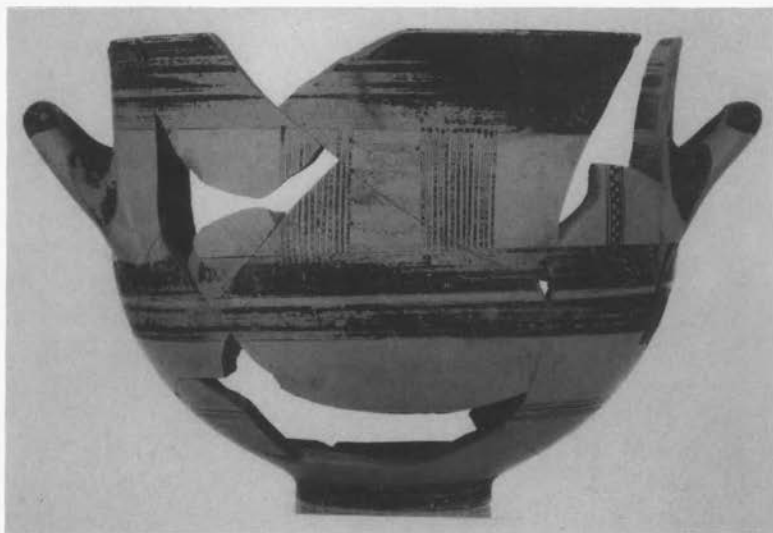
12 Κεραμική τής κατασκευής τών ανασκαφέντων κτιρίων.

13 Σκύφος από τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 13.

14 Σκύφος από τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 13.

ἀμείβοντες και ἄλλα θέματα σὲ ἀραιή ἢ μεστή μετοπική διάταξη (εἰκ. 11), καθὼς και μερικές ἀποσπασματικές εἰκονιστικές παραστάσεις ἀνδρός, χταποδιοῦ και ζώων (εἰκ. 12). Στὴ δεύτερη ομάδα τὰ ἀγγεῖα εἶναι τὰ ἴδια μὲ κάπως μεγαλύτερη ἀναλογία ἐσώβαφων, ὀλόβαφων και μετοπικά διακοσμημένων σκύφων. Στὴν τρίτη, τῆς ὁποίας τὰ κυριότερα δείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου κοντὰ στὸ τεῖχος, ἀνήκουν σκύφοι ἐσώβαφοι μὲ μετοπική διακόσμηση (εἰκ. 13, 14) και ὄξυπύθμενος πιθαμοφορέας μὲ δισκοειδῆ βάση.

Τὰ κτίρια, τὰ ὁποῖα ἐγκαταλείφθηκαν και ἐρειπώθηκαν χωρὶς νὰ καταστραφοῦν βίαια, εἶχαν βραχὺ βίο. Ἡ ζωὴ τους καλύπτει τὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴν περίοδο πὺ ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται οἱ ὀλόβαφοι σκύφοι ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., ὅποτε οἱ σκύφοι αὐτοὶ εἶχαν ἐπικρατήσει και οἱ πιθαμοφορεῖς παρουσιάζονται μὲ στοιχειώδη διακόσμηση ταινιῶν.

3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

Ἱερὸ
Ἀπόλλωνος Μαλεάτα

Μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας και τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα συνεχίσθηκαν κατὰ τὸ 1989 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Βασ. Λαμπρινουδάκη μὲ γοργὸ ρυθμὸ οἱ ἐργασίες συντήρησης, διαμόρφωσης τοῦ χώρου και συμπληρωματικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ἐν ὄψει τῆς δημοσίευσης, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου.

Στὴν ἀπότομη βόρεια κλιτὸ τοῦ λόφου ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου πώρινου ἑλληνιστικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου στὴν περιοχή τῆς δέκατης και τῆς ἐνδέκατης (τελευταίας πρὸς τὰ ἀνατολικά) ἀντηρίδας (εἰκ. 15). Ἡ ἐπίχωση στὴν περιοχή μεταξὺ ἑνάτης και ἐνδέκατης ἀντηρίδας εἶχε κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα της ἀνασκαφεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου τὸ 1951 και κατὰ τὰ ἔτη 1987-1988 ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε μέχρι τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ ἀνα-

ἀναλημματικὸς
τοίχος

λήμματος φθάνοντας μέχρι τὸ στρώμα τῶν κρημισμένων ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα καὶ τὴν ὑπερκείμενη στοὰ λίθων. Οἱ λίθοι αὐτοὶ (πώρινες πλάκες μὲ λείψανα πολλαπλῶν στρωμάτων ἐγχρώμων κονιαμάτων, καὶ ἐντοίχιοι πεσσοὶ ἀπὸ τὴ στοὰ, ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ἐπιστέψεως καὶ πώρινοι κυβόπλινθοι ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, ἀλλὰ καὶ τεμάχια ἀπὸ τὴ μαρμάρινη ἐπένδυση τοῦ μνημειώδους βωμοῦ) ἀπομακρύνθηκαν στὸ πρὸς τὸ ἀνάλημμα τμῆμα τοῦ στρώματος, ἐνῶ τὸ βορειότερο, ἔντονα κατωφερὲς μέρος τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀφέθηκε κατὰ χώραν. Κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση 1 περ. μ. ἀπὸ τὴς ἀντηρίδες τοῦ ἀναλήμματος ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος πού κατασκευάσθηκε μετὰ τὴς ζημίας πού ὑπέστη τὸ πρῶτο κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ. Τὸ δεύτερο

15 Τὸ μέγα ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ στὸ Κυνόρτιο μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

αυτό ανάλημμα διέθετε τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸ "Αβατο καὶ τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου σύστημα τῶν προεξοχῶν μέσα στὸ χῶμα ποὺ συγκρατοῦσε. Ὁ χῶρος ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸ μεγάλο ανάλημμα καθαρίστηκε μέχρι τὴν εὐθυντηρία τοῦ τελευταίου καὶ βρέθηκε γεμισμένος μὲ σπασμένο ντόπιο μαλακὸ βράχο. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δείχνει ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς στοᾶς, ποὺ δὲν ἐπισκευάσθηκε μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 1ου αἰ. (βλ. παλαιότ. ἐκθέσεις) ἔμεινε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια σὲ κατάσταση ἐρειπίου πρὶν ὑποχωρήσει ὀλοκληρωτικά.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀνάλημμα ἐπίχώσθηκαν οἱ τομὲς ποὺ εἶχαν φέρεи στὸ φῶς λείψανα προϊστορικῶν κατασκευῶν καὶ ἰσοπεδώθηκε ὁ χῶρος (κανονικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης χωρὶς ἀξιόλογα εὐρήματα βορείως τοῦ μεταγενέστερου ἀναλημματικοῦ τοίχου) γιὰ τὴν ἔκθεση καὶ μελέτη τοῦ πλήθους τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὴν περιοχή.

κλασικὴ εἴσοδος

Ἡ ἀνάγκη ἀποκατάστασης τοῦ χώρου τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ρωμαϊκοῦ προτύλου καὶ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν κατασκευῶν αὐτῶν καὶ τῆς σκανᾶς, ποὺ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε ἀφήσει μὲ ἐκτεθειμένα θεμέλια, μὲ διαφορὲς ἐπιπέδων ἀπαγορευτικὲς γιὰ ὁποιαδήποτε κίνηση καὶ μὲ σωροὺς παντοίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ ποὺ ἐμπόδιζαν ὁποιαδήποτε κατανόηση τῶν ἐρειπίων, διευκόλυνε καὶ τὴ διερεύνηση τῆς ἱστορίας τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἡ ὁποία παρέμενε ἄγνωστη, μὲ δύο τομὲς σὲ βάθος στὰ ΒΑ καὶ στὰ ΝΑ τῆς κλασικῆς εἰσόδου:

Στὴν πρώτη τομῇ, ἀμέσως πρὸς τὰ νότια τοῦ ρωμαϊκοῦ προτύλου, ἔγινε σαφὲς ὅτι τὸ δάπεδο τῆς ὁδοῦ ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν εἴσοδο τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὰ βόρεια ἦταν 2.50 περ. μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ τὸ γέμισμα τῆς ἰσοπέδωσης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ παλαιότερα χῶματα καὶ τριμμένο βράχο καὶ πῶρο. Ἐπίχωση 80 περ. ἐκ. πάνω σ' αὐτὸν τὸν δρόμο ἀντιπροσωπεύει τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους καὶ τὴν τεχνητὴ του

άνύψωση κατά την ανάμρφωση του ἱεροῦ στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τὸ ἀρχικό, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καββαδία, ὕψος αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης φαίνεται ὅμως ἀπὸ δύο κατασκευές σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ θεμέλιο τῆς δυτικῆς προσόψεως τῆς ρωμαϊκῆς σκανᾶς, τῶν ὁποίων ἡ ἄνω ἐπιφάνεια (1.25 μ. κάτω ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ) βρίσκεται περίπου στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς σωζόμενες ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κλασικῆς εἰσόδου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω πρέπει νὰ ἐπιχώσθηκε πλήρως στους ρωμαϊκούς χρόνους. Οἱ δύο παράλληλες κατασκευές ἀπὸ πέτρα καὶ κουρασάνι εἶναι δύο ἀγωγοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεγαλύτερος ταυτίζεται μ' αὐτὸν ποὺ διοχέτευε τὸ νερὸ τῆς δεξαμενῆς, ἐνῶ ὁ ἐξωτερικὸς προχειρότερος παρελάμβανε πιθανότατα τὰ νερὰ τῆς κρήνης τῆς σκανᾶς. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιπέδου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀνοιγόταν τὸ στόμιο τρίτου ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸ πρόπυλο γιὰ τὴν ἀπορροὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Τεμάχια τοῦ θριγκοῦ τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς προέρχονται μάλλον ἀπὸ δεύτερη χρῆση τους στὸ πρόπυλο (;) παρὰ ἀπὸ τὴν πρώτη καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος.

Στὴν τομὴ στὰ ΝΑ τῆς κλασικῆς εἰσόδου ἀποκαλύφθηκε ὁ σύγχρονός της ἀγωγὸς ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὶς ἐπιγραφές τοῦ ἱεροῦ, ἀνοιγμένος μέσα στὸ στῶμα τῆς κλασικῆς ἰσοπέδωσης καὶ κατασκευασμένος ἀπὸ πώρινες πλάκες στὰ πλάγια καὶ ἀσβεστόλιθους ὡς καλυπτῆρες. Τὸν ἀγωγὸ αὐτὸν ἐκάλυπτε πάλι τὸ στῶμα τῆς ρωμαϊκῆς διαμόρφωσης, μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν ἐνσωματωμένοι οἱ ἀγωγοὶ τῆς σκανᾶς. Ἐνας ὀγκώδης λίθος ἀπὸ τὸ παρακείμενο τέμενος τῶν Μουσῶν πεσμένος πάνω στὸν κλασικὸ ἀγωγὸ καὶ καλυπτόμενος ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐπίχωση ἐπιβεβαιώνει παλαιότερο συμπέρασμα ὅτι ἡ κλασικὴ μορφή τοῦ Μουσείου καταστράφηκε ἐπίσης τὸν 1ο π.Χ. αἰ.

Ἡ πώρινη κλίμακα τῆς κλασικῆς εἰσόδου, τῆς ὁποίας ἡ κατάσταση διατήρησης δὲν ἐπέτρεπε τὴν περαιτέρω ἐκθεσὴ της στὶς καιρικὲς συνθῆκες, ἐπιχώσθηκε κατὰ τὸ κατώτερο καὶ ἐπιστρώθηκε μὲ τριμμένο ντόπιο βράχο κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα της.

16 Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ ἀπορροῆς ὑδάτων τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἐντωνίνου.

Δεξαμενὴ
τοῦ Ἐντωνίνου

Στὴ Δεξαμενὴ τοῦ Ἐντωνίνου καθαρίστηκε κατὰ τὸ 1989 τὸ στόμιο (εἰκ. 16) καὶ ὁ ἀγωγὸς ἀπορροῆς (εἰκ. 17) τῶν ὑδάτων τῆς. Κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα εἰσόδου στὴ ΒΔ γωνία τῆς ἀνοιγόταν μικρὴ λεκάνη καθιζήσεως τῶν ἀκαθαρσιῶν καὶ τὸ νερὸ διοχετεύετο ἀπὸ ὀπὴ πού ἐλεγχόταν μὲ καταρρακτὸ μηχανισμό ἐξωτερικὰ σὲ ἀγωγὸ πλ. 45 ἐκ. ἰδιαίτερα ἐπιμελοῦς κατασκευῆς (κανονικοὶ λιθόπλινθοι στὰ πλάγια, ἀσβεστολιθινὲς πλάκες στὸ δάπεδο καὶ κονίαμα στοὺς ἀρμούς), ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ διαδρομὴ 4.25 μ. πρὸς τὰ δυτικὰ καμπτόταν πρὸς τὰ βόρεια τρέχοντας παράλληλα μὲ τὸ δυτικὸ θεμέλιο τῆς σκανᾶς. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς

17 Τὸ ἐξωτερικό, κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα καθόδου στὴ δεξαμενὴ, τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ τῆς εἰκ. 16.

Ὑστερες φάσεις τῆς λατρείας εἶναι ἡ ἀποκάλυψη στρώματος μὲ μικρὲς πυρὲς καὶ ἀποθέσεις ὀστῶν ζώων καὶ λύχνων τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (μέχρι τὸν προχωρημένο 4ο μ.Χ. αἰ., εἰκ. 18) στὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λειτούργησε πιθανῶς ὡς βόθρος μυστικῶν τελετῶν.

Στὰ εἰρηπία τῆς ρωμαϊκῆς κατοικίας τῶν ἱερέων (σκανᾶς), τῶν ὁποίων ἡ ὑποβάθμιση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καββαδία ὑπῆρξε θεαματικὴ, ἄρχισε ἡ ἐφαρμογὴ συστηματικοῦ προγράμματος καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης: Μετὰ τὸν καθαρι-

σκανᾶ

18 Λύχνοι από τὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ τῆς εἰκ. 16.

σμὸ γίνεται στερέωση ἢ ἀρμολόγημα τῶν λίθων στὶς ἐκτεθειμένες ἐπιφάνειες τῶν τοίχων (εἰκ. 19, 20, 21) καὶ τὰ εὐπαθῆ δάπεδα καλύπτονται μὲ νάυλον, λεπτὸ στρώμα ἄμμου καὶ τριμμένο τοπικὸ πέτρωμα (καβριά, εἰκ. 19, 20, 21). Ἡ φροντίδα αὐτή, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ στὸ Ἀσκληπιεῖο, ἐμποδίζει ἀποτελεσματικὰ τὴν ἀνάπτυξη ὁποιασδήποτε βλάστησης. Κατὰ τὸ 1989 καθαρίστηκαν καὶ συντηρήθηκαν πλήρως οἱ κεντρικοὶ χώροι τῆς σκανᾶς (Θ, I, M), ἐνῶ στοὺς ΒΑ χώρους (Γ, Δ, Ζ, Η) ἀπομακρύνθηκε τὸ καταπεσὸν ὑλικὸ καὶ συντηρήθηκαν οἱ τοῖχοι (εἰκ. 20).

Γιὰ τοὺς κεντρικοὺς χώρους Θ καὶ I, ποὺ ἦταν ἀμέσως προσιτοὶ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐλή, προέκυψαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ πολλὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι ἀποτελοῦσαν σημαντικὸν χώρον λατρείας κατὰ τοὺς ὕστερους χρόνους: Ὁ πρῶτος χώρος Θ ἦταν ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλή καὶ κλεινόταν μόνον μὲ κιγκλίδωμα ἀπ' αὐτήν. Στὶς δύο πλευρὲς τοῦ ὑπῆρχαν διάφορα ἀναθήματα τῶν ὁποίων οἱ βάσεις ἢ τὰ ἀποτυπώματα σώθηκαν. Ἰδιαιτέρως σημαντικὸ εἶναι μεγάλο ὑψηλὸ βᾶθρο ποὺ ἀποκαταστάθηκε δεξιά, ποὺ πιθανότατα

19 Καθαρισμός και συντήρηση του χώρου I τής σκανᾶς: μετὰ τὴν ἐπίστρωση μὲ ἄμμο-καβριά.

20 Οἱ χώροι Γ, Δ, Ζ καὶ Η τής σκανᾶς ἀπὸ Β, μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὸ ἀρμολόγημα τῶν τοίχων.

- 21 Οί καθαρισμένοι και συντηρημένοι χώροι της σκανᾶς ἀπὸ τὰ δυτικά.
- 22 Τὸ νυμφαῖο μετὰ τὴν ἐπίστρωση τῶν δαπέδων του.

ἔφερε aedicula τῆς ὁποίας σώθηκε τὸ μονολιθικὸ ἀέτωμα (εἰκ. 21). Ὁ δεῦτερος χώρος I εἶναι ἐφοδιασμένος στὸ βάθος μὲ θρανίον μὲ τριμερῆ διαίρεση, μὲ ἀγωγὸ ἀπορροῆς ὑδάτων στὸ δάπεδο καὶ μὲ μνημειώδη θύρα. Παράλληλα συλλέχθηκαν ἐνδείξεις ὅτι στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. ὑπῆρξαν μετασκευές στὸ κτίριο καὶ στὸν ἐξοπλισμὸ του. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς στηρίζει ἀποφασιστικὰ καὶ τὴ λατρευτικὴ ἐρμηνεία: Τὸ βαθὺ ἀποτύπωμα βάσης ἀναθήματος στὴ δεξιὰ παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸ I, ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴ μετασκευή, βρέθηκε γεμισμένο μὲ τέφρα ποὺ περιεῖχε καὶ λυχνάρια ἀπὸ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὶς ἀνάλογες ἀποθέσεις στὸν ἀγωγὸ τῆς δεξαμενῆς καὶ τὴ νυχτερινὴ λατρεία ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τεκμηρίωσε γιὰ τὸ ὑπαίθριο τέμενος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων στὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ.

Καθαρισμοὶ καὶ διαμορφώσεις ἔγιναν καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ νυμφαίου (εἰκ. 22). Παράλληλα καθαρίστηκε ἡ περιοχὴ στὸ ἀνατολικὸ κράσπεδο τοῦ λόφου, ὅπου ἐντοπίσθηκαν τὰ λείψανα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ καὶ στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὴν ὀργιώδη βλάστηση. Μὲ τὴν ἀποψίλωση ἀποκαλύφθηκε ξανά ὁ ρωμαϊκὸς περίβολος ποὺ περιέκλειε τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου στὰ νότια τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ λείψανα ὕστερων κτιρίων τὰ ὁποῖα εἶχε φέρει στὸ φῶς νότια τῆς δεξαμενῆς ὁ Καββαδίας (IG IV²¹, πίν. 3). Μὲ συστηματικὸ καθαρισμό στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν κτισμάτων αὐτῶν μὲ τὸν περίβολο τοῦ λόφου ἀποδείχθηκε ὅτι ὑπῆρχε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο παλαιότερος πώρινος ἰσοδομικὸς περίβολος, ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ τμήμα πώρινου περιβόλου στὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ πρῶτος αὐτὸς περίβολος ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὶς διαμορφώσεις ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφὴ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ ὅτι ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου ἦταν περιφραγμένη γιὰ ἄγνωστο λόγο σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῶν νεωτέρων φάσεων τῆς ζωῆς τοῦ ἱεροῦ.

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου στερεώθηκαν καὶ συντηρήθηκαν ἐπίσης τὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν κτισμάτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1978. Ἐπίσης συντηρήθηκαν τὰ στέγαστρα ναοῦ καὶ δεξαμενῆς, τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν σημαντικὲς ζημιές

νυμφαίου

προϊστορικός
οἰκισμὸς

ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότατους ἀνέμους ποὺ ἔπληξαν τὴν περιοχὴ τὸν Νοέμβριο.

4. ΣΤΥΜΦΑΛΟΣ

Στὴν ἀρχαία Στύμφαλο ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν Στ. Παπαμαρινόπουλο πραγματοποιοιήθηκαν γεωφυσικὲς ἔρευνες (εἰκ. 23).

23

Συνεχίστηκε για ὄγδοη ἀνασκαφική περίοδο ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν καὶ γιὰ δεύτερη τοῦ Κλάους Πατρῶν ἀπὸ τὸν ἀναπλ. καθηγητὴ *Θ. Παπαδόπουλο* ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότησή της καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Στὴν Καλλιθέα (θέση «Λαγανιδιά»), ὅπου κατὰ τὶς δύο προηγούμενες περιόδους εἶχαν βρεθεῖ καὶ ἀνασκαφεῖ ἕνας θολωτὸς τάφος (1987) καὶ τέσσερις θαλαμοειδεῖς μυκηναϊκοὶ τάφοι (I-IV) (1988), ἐντοπίστηκαν ἐφέτος ἄλλοι τρεῖς θαλαμοειδεῖς τάφοι (V-VII) σὲ περιμετρικὴ καὶ αὐτοὶ διάταξη πρὸς τὸν θολωτό (εἰκ. 24). Οἱ θάλαμοι καὶ τῶν τριῶν τάφων, μέτριου μεγέθους, ἦταν, δυστυχῶς, βυθισμένοι. Ἔχουν προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΑ-ΝΔ, εἰσόδους χαμηλές, δρόμους κατηφορικοὺς καὶ τὸ σχῆμα τῶν θαλάμων εἶναι κυ-

5. ΚΑΛΛΙΘΕΑ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

Καλλιθέα

24 Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ Ν.

25 Ὁ τάφος V.

κλικό πρὸς πεταλόσχημο. Ὅλοι περιεῖχαν περισσότερες τῆς μιᾶς ταφές, πὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ δύο (τάφοι V, VI) ἢ τρία (τάφος VII) ἐπάλληλα ταφικὰ ἐπίπεδα, ἐνῶ ἄλλες εἶχαν ἀπωθηθεῖ στὰ πλάγια τοιχώματα γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ταφέντων στοὺς τρεῖς τάφους ἀνέρχεται σὲ περισσότερους ἀπὸ τριάντα (εἰκ. 25).

Στὶς ἐπιχώσεις τῶν δρόμων τῶν τριῶν τάφων βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα ποικίλων ἀγγείων (κρατήρων, κυλίκων κ.ἄ.), ἐνῶ οἱ ταφές ἦταν κτερισμένες μὲ περισσότερα ἀπὸ 25 ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, πυξίδες, κύπελλα, δακτυλιόσχημα, κέρνους κ.ἄ.), χάλκινα ἐργαλεῖα καὶ ὄπλα (μαχαίρια, ἐγχειρίδια, λόγχες) καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ μικροευρημάτων (περιδέρια ἀπὸ χάντρες ὑαλόμαζας, φαγεντιανῆς καὶ ἀχάτη, σφραγιδόλιθοι, σφονδύλια, περόνες, ἓνα μοναδικὸ μολύβδινο δακτυλίδι κ.ἄ.). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τοὺς τάφους V, VI, VII στὴν ὙΕ II-III Γ ἐποχή.

Ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ ὕπαρξη καὶ ἄλλων τάφων σ' αὐτὴ τὴ θέση, ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ ἐρευνηθοῦν λόγῳ τῆς μικρῆς χρηματικῆς πίστωσης.

Κλάους

Στὸ Κλάους (θέση «Κούκουρα») ἐρευνήθηκαν δύο τάφοι (B, Γ). Ὁ τάφος Γ ἦταν βυθισμένος καὶ ὀλόκληρη ἡ ὄροφή του

26 Ὁ τάφος Β.

εἶχε καταρρεύσει. Στὸ δάπεδο τοῦ κυκλικοῦ θαλάμου του βρέθηκαν τέσσερις ταφές (μία πρωτογενής καὶ τρεῖς δευτερογενεῖς), κτερισμένες μὲ 14 ἀγγεῖα καὶ μερικὰ μικροεურήματα (χάντρες-σφονδύλια).

Ὁ τάφος Β, πολὺ καλύτερα διατηρημένος, περιεῖχε 17 ταφές (Α-Ν) ἀπὸ τίς ὁποῖες 9 σὲ τέσσερις λάκκους λαξευμένους στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου. Δύο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λάκκους εἶχαν λαξευθεῖ κατὰ μῆκος τῶν πλάγιων τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου καὶ εἶχαν σκεπαστεῖ μὲ πλάκες.

Τὰ κτερίσματα ἦταν πλούσια καὶ σημαντικά (περισσότερα ἀπὸ 60 ἀγγεῖα, μικροεურήματα), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιοσημεῖωτο καὶ μοναδικὸ εἶναι τὸ σύνολο μιᾶς μεγάλης δίωτης λεκάνης, πού περιεῖχε πέντε μικρότερα ἀγγεῖα καὶ ἦταν τοποθετημένο σὲ μία ἀπὸ τίς καλυπτήριες πλάκες τοῦ ἀριστεροῦ λάκκου (πάνω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ νεκροῦ τοῦ λάκκου) (εἰκ. 26).

Καὶ στὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι, πού πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν. Ἡ ἔρευνα καὶ τῶν δύο νεκροταφείων πρέπει νὰ συνεχιστεῖ καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῶν εὐρημάτων, πού φωτίζουν τὴν προϊστορία τῆς Ἀχαΐας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ σύλησης καὶ καταστροφῆς τους ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπηλους, οἱ ὁποῖοι τὰ τελευταῖα χρόνια λυμαίνονται τίς ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς.

6. ΠΥΛΙΑ

Ρούτση

Μυρσινοχωρίου

τύμβος

Καλογεροπούλου

Μετά 32 έτη διακοπής συνεχίσθηκαν και συμπληρώθηκαν κατά τὸ 1989 οἱ ἀνασκαφές Μαρινάτου στὴ θέση Ρούτση Μυρσινοχωρίου Πυλίας. Κατὰ τὸ 1953, 1956, 1957 ὁ Σπυρ. Μαρινᾶτος εἶχε ἀνασκάψει στὴ θέση Ρούτση ζευγὸς τύμβων καὶ ζευγὸς θολωτῶν τάφων. Μετὰ τὴν πρώτη προσέγγιση στὸ ὑλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν Μαρινάτου, ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Στυλ. Κορρές, μετὰ τὴν ὁμάδα τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου-Μεσσηνίας, προχώρησε στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου Καλογεροπούλου καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1. Ὁ τύμβος Καλογεροπούλου, μερικῶς ἀνασκαμμένος μέχρι τοῦδε, ἀποκάλυψε, μεταξύ τῶν ἄλλων, τὰ ἀκόλουθα: πρόκειται γιὰ τύμβο χωρὶς λίθινο μανδύα καὶ περίβολο-ἀναλημματικὸ τοῖχο. Διάμ.: 25.80 καὶ 20.40 μ. καὶ ὕψος, περ. 2 μ. Βρέθηκαν οἱ τομὲς Μαρινάτου στὸ ΒΑ τεταρτημόριο τοῦ τύμβου, ὅπου καὶ εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τάφος κιβωτόσχημος μετὰ βοτσαλόστρωτο δάπεδο καὶ ταφικὸς πίθος.

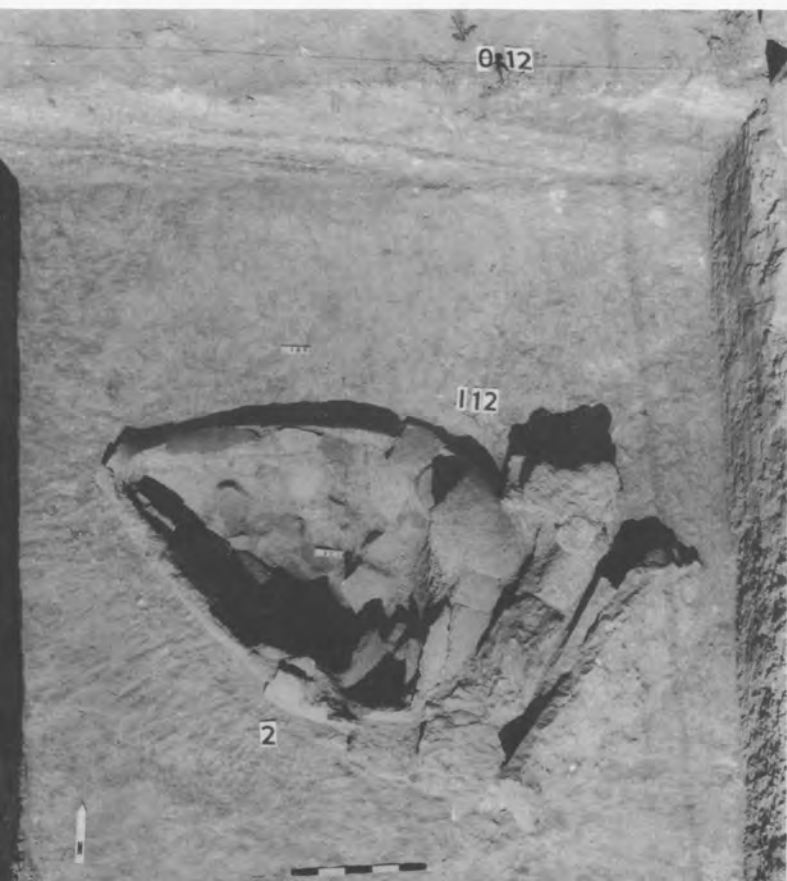
Ἡ ἔρευνα τοῦ τύμβου ἀλλοιωμένου μάλιστα ἀπὸ τίς μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις (ἐργασίες ἀρχαιοκαπήλων, διάνοιξη ἀγροτικοῦ δρόμου, ἐντατικὴ καλλιέργεια) παρουσίαζε δυσκολίες ἐντοπισμοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ταφικοῦ μνημείου (μέσα στὸ ὑψηλὸ ἔξαρμα) καὶ τῶν ἐπὶ μέρος τάφων, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ χρῆση τοῦ μνημείου κατὰ τὴ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ δὲν ἦταν ἐξαντλητικὴ καὶ πλήρης καὶ ἡ δραστηριότητα αὐτὴ δὲν κατέλαβε ὅλη τὴν ἔκτασή του (εἰκ. 27-28).

Ἡ πρόσφατη ἔρευνα ἀποκάλυψε: α) Ταφικὸ πίθος ὕψους 2 μ. μετὰ ἐντελῶς φθαρμένο τὸν σκελετὸ στὸ ἐσωτερικὸ του λόγῳ πτώσεως τῶν ἀρχικῶν τοιχωμάτων τοῦ πίθου. Σωζόταν κατὰ χώραν ἢ πλάκα ποὺ ἔκλεινε σχεδὸν ἀεροστεγῶς τὸ στόμιο τοῦ πίθου, ἄλλη μεγαλύτερη πρὸ αὐτῆς καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ διευθέτηση τῶν λίθων ποὺ στερέωναν τὸ στόμιο τοῦ πίθου καὶ τὴν καλυπτήρια πλάκα. Ἡ ταφὴ ἦταν ἀκτέριστη. Ὡστόσο διακρινόταν ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε ταφεῖ σὲ συνεσταλμένη στάση μετὰ τὸ κρανίον πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ πίθου. β) Πεταλόσχημο κενοτάφιο, ὄχι ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ τύμβου (ΒΔ τεταρτημόριο). Πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς εἰσόδου τοῦ βρέθηκαν δέπας ἀμφικύπελλο μετὰ ἀμαυρόχρωμη διακό-

27 'Ο τύμβος Καλογεροπούλου από Α.

28 'Ο ταφικός πίθος 2 τοῦ τύμβου.

σηση, ήθμος και μελανό μόνωτο άγγειο, και τὰ δύο μινυακῆς τεχνικῆς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πεταλόσχημο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐναποτεθειμένα άγγεῖα, εἶναι παλαιότερο τοῦ τύμβου τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου Παπουλίων και ἀποτελεῖ τὴν ἀρχικὴ μορφή σχηματισμοῦ τῶν πεταλοσχημῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τύμβων. Ἀναμφισβήτητα τὸ παλαιότερο παράδειγμα δυνατὸν νὰ ἦταν τὸ πεταλόσχημο τοῦ τύμβου Α Βοῖδοκοιλιᾶς, τὸ ὁποῖο και καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πρωτομυκηναίους πρὸς ἀνίδρυση τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Θρασυμήδους. γ) Κτιστὸ ὀρθογώνιο ὀστεοφυλακεῖο στὸ ΒΑ τεταρτημόριο ἐσωτ. μήκους 1.20 μ., πλάτους 0.40 μ. και βάρους 0.63 μ. με τέσσερα κρανία στὸ δυτ. τμήμα και μικρὰ ὀστά. δ) Χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδο στὴν Α/ΑΝΑ περιφέρεια τοῦ τύμβου και, ἴσως, μερικῶς ἔξω ἀπ' αὐτόν.

Ἀποδεικνύεται ἔτσι ἀκόμη μία φορὰ μετὰ τις περιπτώσεις Ἄγ. Ἰωάννου Παπουλίων και Βοῖδοκοιλιᾶς, ὅτι οἱ τύμβοι κατασκευάζονταν σὲ ἄμεση σχέση εἴτε ἐπὶ οἰκισμοῦ πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς εἴτε πλησίον αὐτῶν: Ὁ τύμβος Καλογεροπούλου εἶχε σχηματισθεῖ ἀπὸ χῶμα αὐτοῦ τοῦ προγενέστερου οἰκισμοῦ, ὅπως συνέβη και στὸ Πελόπιον.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ τύμβου Καλογεροπούλου περιελάμβανε δηλαδὴ ὄστρακα ΠΕ ΙΙ περιόδου, ὅπως και τὸ Πελόπιον Ὀλυμπίας και οἱ τύμβοι Α τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς και τοῦ Ἄγ. Ἰωάννου Παπουλίων Πυλίας.

θολωτὸς τάφος 1

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Σπυρ. Μαρινάτου στὸν θολωτὸ τάφο 1 Ρούτση εἶχε ἀποκαλύψει τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, τὸ στόμιο πλήρως και τὸν χῶρο ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως. Ἡ ἐκπληξη τῆς πρόσφατης ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος, σ' ἀντίθεση πρὸς ὄλους τοὺς λοιποὺς γνωστοὺς θολωτοὺς τάφους, ἔχει μεγάλη κλίση και εἶναι βραχύτατος λαξευμένος μάλιστα στὸ παρθένο γεωλογικὰ στρῶμα τῆς περιοχῆς. Ἐτσι ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος 1 Ρούτση ἦταν ὑπόγειος μέχρι και τοῦ ἀνωφλίου προσόψεως. Ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, σὲ ὕψος 1.70 μ., εἶχε βρεθεῖ ΥΕ ΙΙΑ2 ὕστερη πρόχους με

γραπτή διακόσμηση (Έργον 1988, 26) και τώρα άκόσμητη κύλικα.

Έπί τῆ βάσει ένδειξεων άνασκάφηκε άρχικά τὸ άνατολικὸ άκριβῶς τμημα τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου και άνακαλύφθηκε κόγχη κάτω άπό τῆ θεμελίωση τῆς θόλου. Ἡ κόγχη περιεῖχε σύνολο χάλκινων άντικειμένων που προέρχονται άπό μία άπό τὶς παλαιότερες ταφές τοῦ τάφου αὐτοῦ: 1) χρυσόηλο, πλήρως κεκαμμένο ξίφος τύπου Α, μήκος 80 εκ., κατὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς τῆς Δ/ΝΔ Πελοποννήσου (Περιστεριά, θολ. τάφος Βαγενᾶ, Κακόβατος Β, Νιχώρια κ.ά.). 2) Χάλκινο άντικείμενο άποτελούμενο άπό στεφάνη και ὕψηλά διασταυρούμενες ταινίες. Τὸ σύνολο περιεῖχε και ὀργανικὴ ὕλη. Τὸ άντικείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι γνωστὸ άπό ἄλλη άνασκαφή. Ὁ ὑπεύθυνος τῆς άνασκαφῆς ὑποπτεύει ὅτι πρόκειται για τῆ στεφάνη και τὸν ἔσωτερικὸ σκελετὸ μυκηναϊκοῦ κράνου. 3) Μικρὰ τεμάχια ἔλασμάτων άργύρου και μικρὴ χρυσὴ καρφίδα, ὑπόλειμμα ἄλλων κτερισμάτων. 4) Προφανῶς ὑπάρχει και μόνωτο χάλκινο κύπελλο, ὅπως διακρίνεται ἡ λαβὴ του σ' αὐτὸ τὸ πεπεισμένο σύνολο.

Ὁ τάφος άνασκάφηκε ἔξωτερικά κατὰ τὸ ἕνα τρίτο (Δ/ΝΔ τμημα) και διαπιστώθηκαν τὰ άκόλουθα: εἶναι κατασκευασμένος άπό τὰ μέσα πρὸς τὰ ἔξω σὲ λαξευμένο κύλινδρο· ἡ ἔξωτερικὴ πλευρὰ του άπέληγε σὲ ἄσκαφο, παρθένο χῶμα· ἡ ἔξωτερικὴ πλευρὰ τῆς θόλου που εἶναι, σχεδόν, κατακόρυφη, άκολουθοῦσε ὑποτυπωδῶς τοὺς ἄτακτους δακτυλίους τῶν δόμων και στὸ άνώτερο σωζόμενο σημεῖο τῆς θόλου (αὐτὸ που άντιστοιχοῦσε πρὸς τὸ άνώφλιο) ὑπῆρχε ἔξωτερικῶς «δακτύλιος», ἔσωτερικότερα τοῦ ὁποίου συνεχιζόταν πρὸς τὰ πάνω ἡ θόλος. Ὁ «δακτύλιος» αὐτὸς χρησίμευε για νὰ άντιμετωπισθεῖ τὸ μειονέκτημα άπό τῆ χρῆση ὄχι πάντοτε ιδανικοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Μάζα πηλοῦ δὲν εἶχε χρησιμοποιοθεῖ ἔξωτερικά.

Δεξιὰ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου εἶχε άποκαλυφθεῖ άπό τὸν Σπυρ. Μαρινᾶτο και μεταγενέστερη ταφή τῶν πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων με καλυπτῆριες πλάκες. Κατὰ τῆ συνέ-

χιση τῆς ἀνασκαφῆς ἤλθαν στὸ φῶς πέντε νέες ταφές μὲ καλυπτήριες πάντοτε πλάκες καὶ ἐλάχιστα κτερίσματα, μίᾱ ἀπὸ τὶς ὁποῖες διαπιστώθηκε κάτω ἀπὸ ἄλλη.

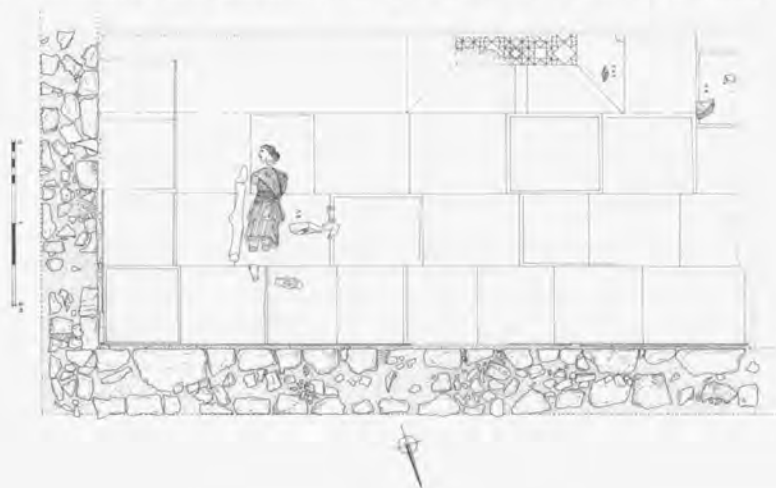
7. ΜΕΣΣΗΝΗ

Συνεχίστηκαν γιὰ τρίτη χρονιά φέτος οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀρχαία Μεσσηνίη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κρήτης Πέτρου Θέμελη.

ἄγαλμα Ἀρτέμιδος

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ οἰκοδομήματος τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀνατολικῶς τοῦ Ἀσκληπιείου, τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι φέρουν ἐσωτερικῶς ἐπένδυση ἀπὸ μάρμαρο μὲ τὸ δάπεδο στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες καὶ μαρμαροθετήματα (εἰκ. 29), ἀποκαλύφθηκε μαρμάρινο ἄγαλμα Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος ἄριστης διατήρησης καὶ τέχνης. Ἡ θεὰ στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι σὲ κορμὸ δένδρου καὶ κρατεῖ τόξο, ἐνῶ ἀνυψώνει τὸ δεξιὸ πρὸς τὸν ἀντίστοιχο ὤμο γιὰ νὰ ἀνασύρει προφανῶς βέλος. Φορεῖ κοντό, πλούσια πτυχωμένο χιτῶνα καὶ ψηλές δερμάτινες μπότες (ἐνδρομίδες) καὶ ἔχει τυλιγμένο γύρω στὸν κορμὸ τῆς ἱμάτιο. Σώζεται ἀκέραιη καὶ ἡ συμφυῆς πλίνθος καὶ διατηρεῖται ἡ στίλβωση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 30). Πρόκειται

29 Ἡ πλακόστρωτη αἴθουσα ὅπου βρέθηκε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος.

περὶ καλοῦ ἀντιγράφου τοῦ ὁποίου τὸ πρότυπο ἀνάγεται στὴν ὕστερη κλασικὴ ἢ πρῶιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ὁ τύπος αὐτὸς Ἀρτέμιδος, πιθανῶς Λαφρίας, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία μαρτυρεῖται γιὰ τὴ Μεσσήνη, εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ λίγα ἀκόμη ἀντίγραφα πὺ βρῖσκονται στὸ Λοῦβρο, στὸ Βερολίνο, στὸ Βατικανὸ καὶ ἄλλοῦ.

30 Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος.

Μέσα στο ίδιο οικοδόμημα, όπου βρέθηκε το άγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τυχαῖα τὸ 1966 κεφάλι Ἑρμῆ, ἐνῶ σὲ περιορισμένη ἐκσκαφὴ πού πραγματοποιοῖσε ὁ ἀείμνηστος Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος τὸ 1969 βρέθηκε ἄγαλμα τῶν ὕστατων ρωμαϊκῶν χρόνων, καθὼς καὶ τὰ πόδια ἀγάλματος ἀνδρικοῦ. Ὅλα τὰ γλυπτὰ ἦταν ὅπως φαίνεται τοποθετημένα σὲ κόγχες.

κρηναῖο
οἰκοδόμημα

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε φέτος καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, οἱ ὅποιοι ἔδωσαν ἐξίσου ἐνδιαφέροντα εὐρήματα. Βορείως τοῦ Ἀσκληπιείου, σὲ χῶρο πού τοποθετεῖται πιθανῶς ἡ Ἀγορὰ τῆς πόλεως, στὰ δυτικὰ διώροφης στοᾶς κολοσσιαίων διαστάσεων, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται κρηναῖο οἰκοδόμημα, βάθρα ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφές. Στὸν ἴδιο τομέα βρέθηκε εἰκονιστικὸ κεφάλι γυναικείου ἀγάλματος σὲ φυσικὸ μέγεθος (εἰκ. 31), πιθανῶς ἰέρειας.

Πρυτανεῖο

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν τομέα τοῦ λεγόμενου Πρυτανείου, ἔδειξε ὅτι τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ στὰ νότια τοῦ Ἀσκληπιείου πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς συγκρότημα θερμῶν (Λουτρὸ) πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ τομέα αὐτοῦ ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ θησαυρὸς 70 χάλκινων νομισμάτων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ψήφισμα Ναυπακτίων πρὸς τιμὴν τοῦ *ΑΡΙΣΤΙΔΟΣ ΤΙΜΟΓΕΝΟΥΣ*.

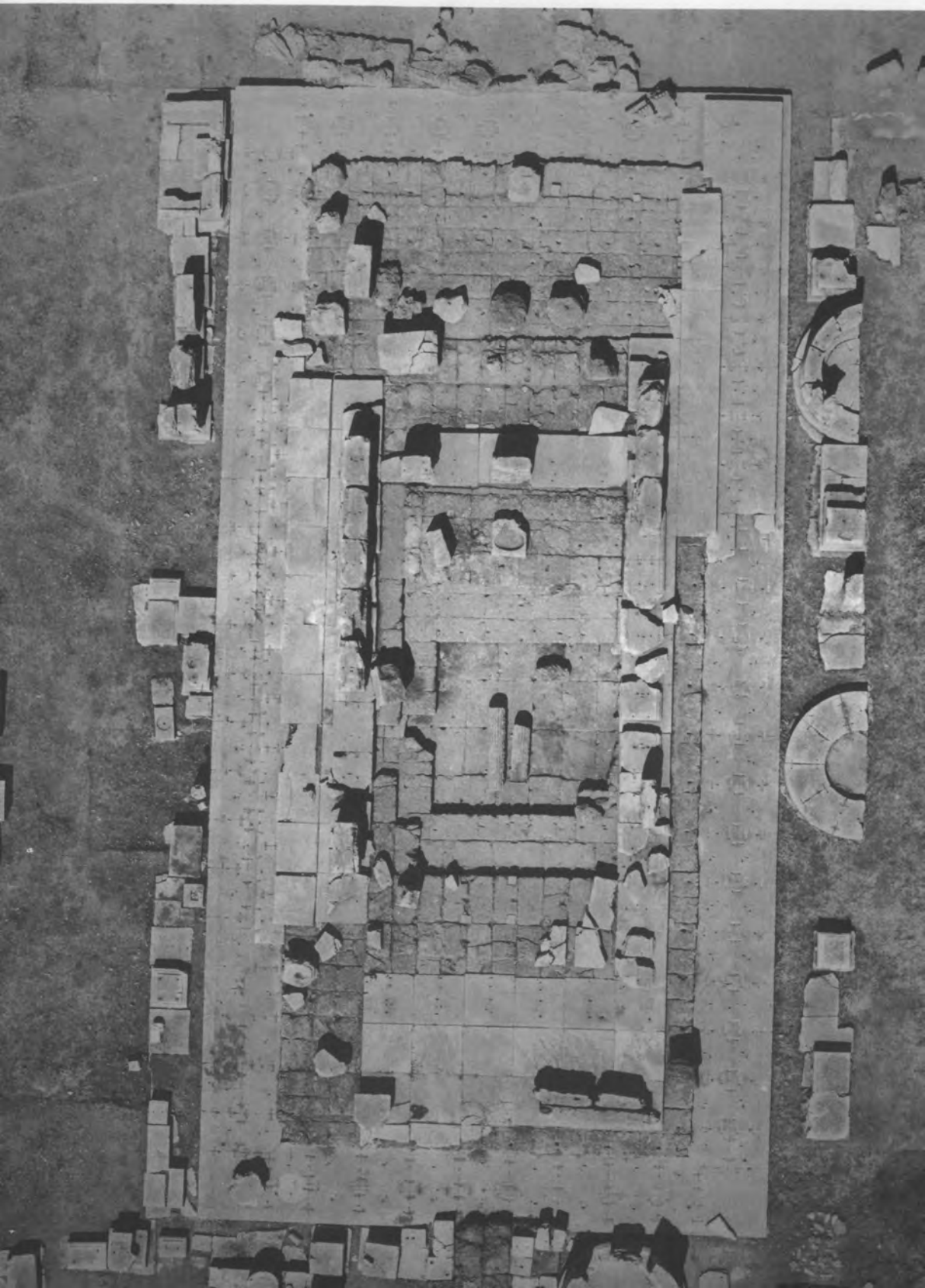
ναὸς Ἀσκληπιοῦ

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (εἰκ. 32) ἔφερε στὸ φῶς πλῆθος ἀρχιτεκτονικῶν

31 Εἰκονιστικὸ κεφάλι γυναίκα.

32 Ὁ ναὸς τοῦ «Ἀσκληπιοῦ» (ἀεροφωτογραφία Μ. Σταμπούλογλου)

μελῶν ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἀσβεστόλιθο, καθὼς καὶ πολλὰ μαρμάρινα θραύσματα γλυπτῶν, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὅποια ἀνήκουν σὲ ἄγαλμα Ἄσκληπιοῦ.

Σεβαστεῖο

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε φέτος στὸν χῶρο τοῦ Σεβαστείου καὶ τῆς μεγάλης ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς (εἰκ. 33). Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τὸ Σεβαστεῖο καὶ τὸ παρακείμενο Ὀδεῖο (ἢ Δεικτῆριον κατὰ τὶς ἐπιγραφές) πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰ., ἐπομένως ἡ ἀρχικὴ χρῆση καὶ λειτουργία του δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴ λατρεία τῶν

33 Ἡ στοὰ βόρεια τοῦ Σεβαστείου.

αυτοκρατόρων. Ἡ στοὰ ἀποκαλύφθηκε σ' ὄλο σχεδὸν τὸ μῆκος τῆς, ποὺ ξεπερνᾷ τὰ 80 μέτρα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κίονες φέρει ἐπιγραφὴ μὲ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱερέως τοῦ Ἰθωμάτα Δία, τοῦ ἀγορανόμου καὶ τοῦ ὑπαγορανόμου, καθῶς καὶ τοῦ ἔτους.

Στὸ θέατρο τῆς πόλεως ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα τὸ μνημειῶδες κλιμακοστάσιο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ κάτω ἐπίπεδο τοῦ σκηνικοῦ οἰκοδομήματος στὸ ἄνω τῆς δυτικῆς παρόδου καὶ τῆς ὀρχήστρας. Κορμὸς ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος καὶ ἕτερα θραύσματα γλυπτῶν βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ κλιμακοστασίου.

Θραῦσμα ἐπιγραφῆς βάρθρου χάλκινου συμπλέγματος ποὺ βρέθηκε ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου συγκολλήθηκε μὲ δύο παλαιότερα (IG V¹, 1443) (εἰκ. 34), ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀνάθεση ἀγαλμάτων τῆς Μεσσήνης Ἀγεμόνος καὶ τοῦ πατέρα τῆς Τριόπα ἐκ μέρους τῶν υἱῶν τοῦ γνωστοῦ Μεσσήνιου ἀγαλματοποιῦ Δαμοφῶντος. Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀνάγνωση ἐνεπίγραφου κίονα, ὁ ὁποῖος φέρει ψηφίσματα πέντε τουλάχιστον πόλεων πρὸς τιμὴν τοῦ Δαμοφῶντος.

Νέο, ἄγνωστο ὡς σήμερα ἱερό, ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ΒΔ τοῦ γνωστοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος. Ἡ θέση τοπογραφήθηκε καὶ τὸ νέο ἱερὸ ἀποτυπώθηκε (εἰκ. 35). Εἶναι κτισμένο πάνω σὲ βραχῶδες ἄνδηρο σὲ ἀπότομη πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ τῆς Ἰθώμης, λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα. Διατηρεῖται ἄριστα ὁ τετράγωνος σηκὸς καὶ ὁ ἀβαθὴς πρόδομος τοῦ ναῖσκου. Ἡ ἀνωδομὴ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ σηκοῦ σώζεται σὲ

θέατρο

βάρθρο Μεσσήνης
καὶ Τριόπακίον Δαμοφῶντος
μικρὸ ἱερὸ

34 Ἐνεπίγραφο βάρθρο χάλκινου συμπλέγματος Μεσσήνης καὶ Τριόπα.

35 Κάτοψη του μικρού ιερού.

Ύψος 2 μ. περίπου. Στο κρηπίδωμα μπροστά στην είσοδο είναι χαραγμένη με μεγάλα γράμματα ἡ ἐπιγραφή:

ΘΗΡΥΛΟΣ ΕΝΙΚΑΙΘΙΔΑΣ

Ἐνάλημμα καὶ βράχοι στὰ βόρεια τοῦ ναΐσκου συγκρατοῦν δεύτερο ψηλότερο ἄνδηρο με λείψανα ἐτέρου κτίσματος.

36 Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ Σταδίου.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Σταδίου ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πετάλου (εἰκ. 36). Στάδιο

8. ΘΕΡΜΟΣ

Στὸν Θέρμο Αἰτωλίας κατὰ τὴ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἰ. Α. Παπαποστόλου ἡ δυτικὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν ὀλόκληρη (διαστ. 164.40×13.60 μ.) (εἰκ. 37). Μόνο ὁ στυλοβάτης, ἀποτελούμενος ἀπὸ μία σειρὰ λιθοπλίνθων, καὶ οἱ βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καθὼς καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἰσχυροῦ δυτικοῦ τοίχου ποὺ ἦταν καὶ ἀναλημματικός, εἶναι λίθινα. Κατασκευὴ δαπέδου δὲν διαπιστώθηκε. Ἡ πρόσοψη εἶχε ἐξήντα ξύλινους κίονες καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀραιότερη σειρὰ ἀπετελεῖτο ἀπὸ σαραντατέσσερις ἐπίσης ξύλινους κίονες. Καὶ στὰ δύο ἄκρα οἱ πλάγιοι τοῖχοι συνεχίζονται ἐπὶ 7 μ. περίπου στὴν πρόσοψη, ὅπως συχνὰ στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (Κασσώπη, Μολύκρειο, Νέα Πλευρώνα), ἀλλὰ μόνο στὸ βόρειο ἄκρο φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κλειστὸ δωμάτιο, σπάνια ἀρχιτεκτονικὴ μορφή. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκαν ὑπόλοιπα ὑποδομῆς κτιστοῦ ἐδράνου (εἰκ. 38). Στὸ μέσο περίπου τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε μικρὸ με-

37 Ἀποψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν ἀπὸ ΒΑ.

38 Δυτικός τοίχος της δυτικής στοάς με υπόλοιπα υποδομής έδρανου.

39 Μεταγενέστερο κτίσμα επί της δυτικής στοάς και παλαιότερος καμπύλος τοίχος.

ταγενέστερο κτίσμα (8.60 × 5.50 μ.) πού πάτησε καί ἐπάνω στίς βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 39). Στήν ἴδια περιοχή ἤλθε στό φῶς τὸ κατώτερο μέρος καμπύλου τοίχου ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, μήκους 14.30, πάρχους ἕως 0.40 μ. περίπου, πού ἀνήκει σὲ κατασκευὴ (περίβολο;) παλαιότερη τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς. Συνέχεται ἐν μέρει μὲ στρώση ἀκανόνιστων λίθων (εἰκ. 39). Κινητὰ εὐρήματα ἔλειπαν, ἢ χρονολόγηση τοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν προϊστορική ἕως τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἀνεξακρίβωτη.

Τὰ ὑπόλοιπα λιθοστρώτων στὴν ἴδια περιοχή, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ κατασκευές νεώτερων χρόνων. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἄρχισε καί ἡ ἀνασκαφὴ τῆς μεγαλύτερης, ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς, τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ ἀντίστοιχου τοίχου τῆς.

9. ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

Συνεχίστηκαν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἀθανάσιο Παλιούρα οἱ ἀνασκαφές στὴν Κάτω Βασιλικὴ τῆς Αἰτωλίας μὲ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στό νοτιοδυτικὸ τμήμα ἐξωτερικὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 40-41), ὅπου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ τράπεζα τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναύσκου. Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα πού βρέθηκαν φαίνεται πὼς ἀνήκουν σὲ μικρὸ βοηθητικὸ χῶρο. Ἀφαιρέθηκε ἐπίσης ἡ ἐξωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ τείχους τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μέρος τοῦ τείχους τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, χτισμένο μὲ μεγαλύτερους ὀγκολίθους τῶν ὁποίων τὸ μέγεθος ἐλαττώνεται ὅσο τὸ τεῖχος ὑψώνεται. Τὸ τεῖχος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου εἶναι κτισμένο ἐσώτερα τοῦ ἐλληνιστικοῦ.

Σὲ ἀπόσταση 20 μ. ΒΔ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐγινε ἀποκομιδὴ χωμάτων καί τομῆς γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ αἰτία τῆς συσσώρευσης στό σημεῖο αὐτὸ πολλῶν ὀγ-

40 Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

41 Ὁ βορειοανατολικὸς τοῖχος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετὰ τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες.

κολίθων και τεράστιων πλακῶν ποικίλων σχημάτων. Οικοδομικά λείψανα δὲν βρέθηκαν.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς ΝΑ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ συγκροτημάτων, κατασκευασμένων μὲ φαιὰ πέτρα. Τὰ ἄφθονα εὐρήματα, μελανόβαφα, ἐρυθρόβαφα καὶ ἄβαφα ὄστρακα, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἕως τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο χωρὶς νὰ ἀποκαλυφθοῦν στοιχεῖα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

Συστηματικότερη ἦταν ἡ ἀποκάλυψη ὀρθογώνιου κεραμικοῦ κλιβάνου ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ λόφου τῆς Ἁγίας Τριάδας, στὸ παραθαλάσσιο μονοπάτι ποὺ ὀδηγεῖ στὸν οἰκισμό «Κωστέικα», στὴ θέση «Κεραμιδαριὸ» στὴν ἄκρη τῆς θάλασσας, πλάτους 3.90 καὶ μήκους 5 μέτρων. Δύο δίδυμες λεκάνες, νότια, ἐπικοινωνοῦν μὲ ἀντίστοιχες στοῆς πρὸς τὸν Βορρά (εἰκ. 42). Οἱ στοῆς καλύπτονταν μὲ πλίνθινα τόξα, ποὺ ἀπεῖχαν μεταξύ τους 0.20 μ. Μεγάλῃ ἐσχάρα πρέπει νὰ στηριζόταν στὸ μεταξύ τῶν δύο στοῶν πλίνθινο ἐγκάρσιο χώρισμα καθὼς καὶ στὰ πλίνθινα ἐξωτε-

42 Κεραμικὸς κλιβανός.

ρικά τοιχώματα, στην οποία τοποθετούσαν τὰ πρὸς ἔψηση ἀντικείμενα. Στὸ πρὸς Βορρὰ τοῦ κλιβάνου χωράφι ὑπάρχουν ὡς σήμερα τεράστιοι λάκκοι ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση ἀργιλώδους χώματος, πὺ ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη ὕλη. Ἐπειδὴ δὲν βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων συμπεραίνεται ὅτι γινόταν παραγωγή κεράμων καὶ πλίνθων, πὺ μεταφέρονταν διὰ θαλάσσης ἴσως στὴν ἀπέναντι Πάτρα καὶ σὲ ἄλλες περιοχές.

43 Ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων.

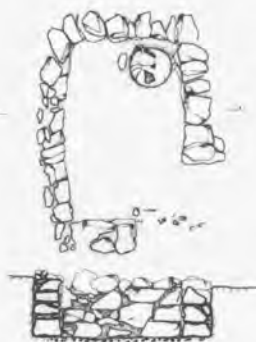
Ἐρευνηθήθηκε ἀκόμη ἀποθέτης στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ἁγίας Τριάδας, στὸ νότιο μέρος της, κοντὰ στὴ θάλασσα. Βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ὑστεροκλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀγγείων ὄχι μόνο τοπικῶν ἐργαστηρίων ἀλλὰ καὶ ξένων, ὅπως ἐπίσης καὶ σκουριές ἐργαστηρίου μεταλλοτεχνίας. Δὲν πρόκειται περὶ ἐργαστηρίου μεταλλουργίας γιατί ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν κάρβουνα καὶ καμένα χώματα. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὺς πρόκειται γιὰ τὸν τόπο ὅπου οἱ κάτοικοι ἀρχαίου γειτονικοῦ οἰκισμοῦ ἢ μικρῆς πόλης ἀπέθεταν ἀπορρίμματα. Τέλος ἔγιναν στερεώσεις, συντηρήσεις καὶ ἀναστηλώσεις στὸ ΒΑ καὶ ΒΔ τμήμα τῆς βασιλικῆς καθῶς καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ (εἰκ. 43).

10. ΑΚΡΑΙΦΙΑ

Οἱ πρῶτοι (ἀρχαῖκοι) τάφοι τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας ἐπισημάνθηκαν στὸ ἑκατοστὸ χλμ. τῆς Ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Λαμίας (μείζων περιοχὴ σημερινοῦ Ἀκραϊφνίου). Ἀπὸ τὸ 1974 ὡς τὸ 1988 οἱ ἔρευνες ἀποκάλυψαν χίλιους τριακόσιους τάφους σὲ ἀγρούς ἐκτεινόμενους ἐκατέρωθεν τῆς λεωφόρου καὶ σὲ μῆκος μεγαλύτερο τοῦ χιλιομέτρου (βλ. Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, *Τὸ Κεραμεικὸν Ἐργαστήριον τῆς Ἀκραϊφίας* (Ἀθῆναι 1980) 5 κέ. καί, Ἡ Μέση Γεωμετρικὴ Περίοδος τῆς Ἀκραϊφίας, *Ἐπετ. Ἐταιρ. Βοιωτ. Μελετῶν*, τόμ. Α', τεῦχ. Α', 169 κέ.).

Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελικῆ Ἀνδρειωμένου διεξήχθη στὰ δεξιὰ τῆς Ἐθν. ὁδοῦ, στὴν περιοχὴ τοῦ Ποδοσφαιρικοῦ Γηπέδου Ἀκραϊφνίου, στὴν ἀρχὴ μὲ χρήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἐργάτες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θηβῶν. Κατὰ τὸ πρῶτο μέρος τῶν ἐργασιῶν ἦλθαν σὲ φῶς ἐξήντα τέσσερις τάφοι (ΓΗΠ/104-167), κυρίως τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν κλασικῶν χρόνων. Παλαιότεροι ὅλων ἦταν δύο λακκοειδεῖς, ἐπενδεδυμένοι μὲ ξερολιθιά, ποὺ περιεῖχαν ταφὴ κτερισμένη μὲ ἀγγεῖα καὶ χάλκινα κοσμήματα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 9ου αἰ. Ἀπὸ τὸν ἡμισυληθέντα παλαιότερο, τὸν ΓΗΠ/132, διασώθηκαν ζεῦγος χάλκινων περονῶν καὶ δύο πόρπες ποὺ διατηροῦν ὅλη τὴν ἐλαστικότητα τοῦ ἐλατηρίου τους. Ἡ μία εἶναι ὀκτώσχημη καὶ ἡ ἄλλη (εἰκ. 45) ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις σπεῖρες (double spectacle) μὲ ὀδοντωτὴ ροδίσκη κατὰ τὸ κέντρο της. Ὁ ΓΗΠ/132, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ χάλκινα δαχτυλίδια τῶν γύρω ἀπὸ τὸ 800 π.Χ. χρόνων, περιεῖχε καὶ ἓνα μοναδικὸ ψέλιο (εἰκ. 44), σπειροειδές, μὲ παραστάσεις κατὰ τὴν

λακκοειδεῖς τάφοι

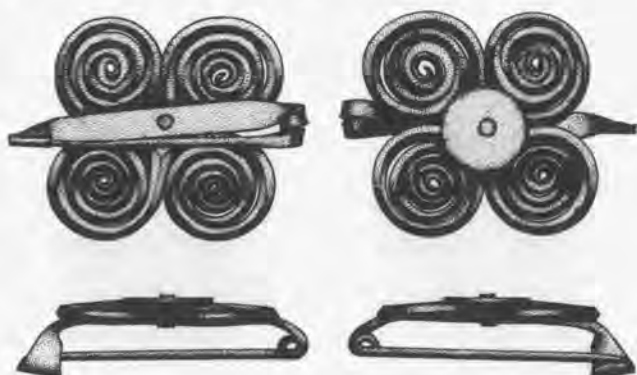

τεχνική in tremolo. Δεδομένου ὅτι τὰ μεσογεωμετρικὰ εὐρήματα στῆ Βοιωτία σπανίζουν, ἡ σπουδαιότητα αὐτῶν τῶν δύο κτιστῶν τάφων εἶναι καταφανής.

Μεταξὺ τῶν λίγων τάφων τοῦ 7ου αἰ. — ὅλοι ἐγχυτρισμοὶ — διακρίνεται ὁ ΓΗΠ/125 (εἰκ. 47), ἕνας γιγάντιος πίθος με μιὰ λίθινη πλάκα στὸ στόμιο· περιεῖχε μιὰ πρωτοκορινθιακὴ κοτύλη καὶ τέσσερις πόρπες, δύο χάλκινες καὶ δύο σιδερένιες. Σ' ὅλο τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 6ου αἰ. συνεχίζεται τὸ ἔθιμο τοῦ ἐγχυτρισμοῦ. Ἀποκαλύπτονται πιθαμφορεῖς πολὺ πλούσια κτερισμένοι, ὅπως π.χ. ὁ ΓΗΠ/126, με σαράντα ἑπτὰ μεσοκορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ ὁ ΓΗΠ/150 — αὐτὸς σὲ δίδυμους πίθους — με τριάντα τέσσερις ἀρυβάλλους καὶ ἀλάβαστρα με πλούσια διακόσμηση (εἰκ. 49-50). Ἄλλοι τάφοι, ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια, περιεῖχαν καὶ χάλκινα κοσμήματα, σπειροειδεῖς σωληνίσκους, συμπαγὴ περίαπτα, ψέλια, μάλιστα δὲ στρεπτά (εἰκ. 46, 48), ἐλάσματα με ρόδακες κατὰ τὴν ἔκκρουστο τεχνικὴ κ.ἄ.

ἐγχυτρισμοὶ

45 Χάλκινη πόρπη ἀπὸ τὸν τάφο ΓΗΠ/132.

46 Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου 130 (διακρίνονται τὰ δύο ψέλια).

48 Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ψέλια τοῦ τάφου 130.

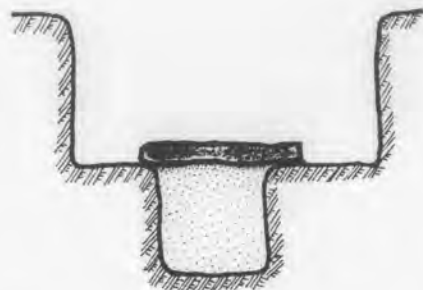
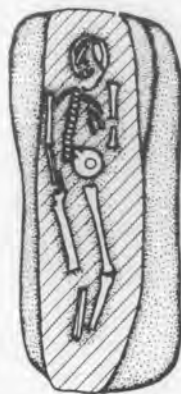
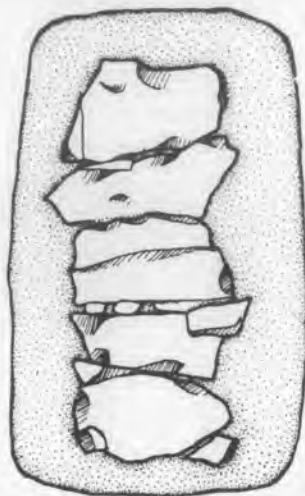

47 Ὁ γιγάντιος ταφικὸς πίθος 125.

49-50 Παραστάσεις σὲ ἀλάβαστρα τοῦ τάφου ΓΗΠ/150.

51 Ὁ ἀρχαῖκός τάφος ΓΗΠ/157 ἐξωτερικά, ἐσωτερικά, καὶ σὲ τομῇ.

Μὲ τὴν ἑναρξὴ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ βου αἰ. ἐμφανίζεται ἕνας νέος τύπος τάφου, ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ γιὰ ὀγδόντα χρόνια χαρακτηρίζει τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας (εἰκ. 51). Πρόκειται γιὰ βαθὺ ὀρθογώνιο ὄρυγμα, ποὺ ἀνοίγεται στὶς παχιᾶς ἀποθέσεις ἀμμοχαλίκων τῆς Κωπατῆδος —τὸ νεκροταφεῖο ἦταν παρόχθιο— καὶ ὕστερα ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο βάθος σχηματίζει πατοῦρες, ἐπάνω στὶς ὁποῖες στηρίζονται οἱ λίθινες ἀκατέργαστες πλάκες, ποὺ κάλυπταν τὸν νεκρὸ καὶ τὰ κτερίσματα. Ἐνίοτε ἀγγεῖα βρίσκονται καὶ ἐπάνω στὶς πλάκες. Τὸν 5ο αἰ. ὁ τύπος διαφοροποιεῖται: τὸ ὄρυγμα εἶναι ἀβαθές, δὲν ὑπάρχουν καλυπτῆριες πλάκες καὶ στὶς κατὰ μῆκος πατοῦρες στηρίζοταν τὸ φορεῖο μὲ τὸν νεκρὸ γιὰ τὴν κατὰ χώραν καύση. Εἶναι ὁ μοναδικὸς τύπος σ' ὅλο τὸ Ἀκραϊφνιο, ποὺ παρουσιάζει πυρὰ καὶ περιορίζεται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τύποι ὄλων τῶν περιόδων περιεῖχαν ταφές.

Τονίστηκε ὁ πλοῦτος πολλῶν τάφων τοῦ βου αἰ.: περιεῖχαν ἀγγεῖα τριῶν διαφόρων ἐργαστηρίων (βοιωτικὰ, κορινθιακὰ, ἀττικὰ), βοιωτικὰ εἰδῶλια, χάλκινα κοσμήματα, σιδερένια ξίφη, ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα, μονόχρωμες ἢ ὀφθαλμωτές, ὀστρίνα σφονδύλια ἢ ἀπὸ στεατίτη κλπ. Στους μεταγενέστερους τάφους ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ βοιωτικὰ εἰδῶλια, βρέθηκαν πολλὰ καμένα καρφιά, καμένοι καρποί, λύχνοι, στλεγγίδες, ἀστράγαλοι, πῆλινα περίτμητα πλακίδια ἀπὸ ἐπένδυση κιβωτιδίων κ.ἄ.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Τούμπας Μπαλωμένου στὴ Χαίρωνεια ἐπανελήφθη τὸ 1989 ἀπὸ τὴν καθηγήτρια Χαρὰ Τζαβέλλα-Εντρεν μὲ τὴν ἔγκριση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ μὲ τὴ χρηματικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado. Ἡ ἐθελοντικὴ ἐργασία Ἑλλήνων καὶ Ἀμερικανῶν φοιτητῶν καὶ συναδέλφων καθὼς καὶ ἡ πρόθυμη συνεργασία τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας Ἀγγελικῆς Ἀνδρειωμένου ὑπῆρξαν πολὺτιμοι παράγοντες στὴ διεξαγωγὴ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς. Αἰτία γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ τυχαία ἀποκάλυψη τοίχων ποὺ ἔγινε ἀπὸ συνεργεῖο ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων τὸ 1988. Ἀποστραγγιστικὴ τάφος ἀνοίχθηκε στὸ νότιο τμῆμα τῆς Τούμπας καὶ σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τὴν τομὴ τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδη. Ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ διασάλευση ἢ καταστροφὴ τμημάτων τοίχων ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθος 1 μ. ὡς 1.70 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τῆς Τούμπας.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 ἀνοίχθηκαν τέσσερις τομές, τρεῖς (ε, j, η) στὴ βόρεια καὶ μία (θ) στὴ νότια παρεια τῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου. Οἱ τομές ε, j καὶ η ἀπέχουν 9 μ. ἀπὸ τὴν τομὴ Σωτηριάδη καὶ ἔχουν ἄσκαπτο μάρτυρα μεταξύ τους 1 μ. καὶ ἡ τομὴ θ ἀνοίχθηκε 30.5 μ. δυτικὰ τῆς τομῆς (εἰκ. 52).

Οἱ στρωματογραφικοὶ ὀρίζοντες τῶν τομῶν δείχνουν τὶς ἀλλοιώσεις τῆς Τούμπας ποὺ ἔχουν προκληθεῖ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῶν χωμάτων τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδη. Δηλαδή ἡ ἀνώτερη ἐπίχωση στὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι περίπου 1 μ. καὶ ἔχει σχηματισθεῖ ἀπὸ ταραγμένα χῶματα ποὺ περιεῖχαν ὄστρακα νεολιθικά, μεσοελλαδικὰ καὶ ἑλληνιστικά. Τὸ βαθύτερο ἀδιατάρακτο στρώμα εἶναι μεσοελλαδικὸ καὶ βρίσκεται πάνω ἀπὸ στρώση καταστροφῆς μὲ ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ φωτιᾶς. Στὶς τομές ε καὶ j καὶ στὸ μεσοελλαδικὸ στρώμα βρέθηκε τοῖχος μήκους 2.95 μ., πάχους 0.80 μ. καὶ ὕψους 0.60 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Παρ' ὅλη τὴ διασάλευση ποὺ ἔχει ὑποστεῖ ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα, ἡ δομὴ τοῦ τοίχου μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ. Εἶναι χτισμένος μὲ ἄσβεστολιθι-

KEY

- α-δ: Trenches, Neolithic
- ε-λ: Trenches, Middle Helladic
- A-E: Medieval walls
- 1-16: Middle Helladic walls
- - - Soteriades' trench

κές πέτρες χωρίς ιδιαίτερη έπεξεργασία — μέγιστο μέγεθος 0.25-0.40 μ. — έχουν τοποθετηθεί σε δύο παράλληλες σειρές και έχουν μικρότερες πέτρες στα μεταξύ τους κενά. Στόν τομέα η βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ, μήκους 1.75 μ. και πάχους περ. 0.40 μ. Τμήμα του τοίχου είναι κατεστραμμένο. Η δόμησή του αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές λίθων άνισων μεταξύ τους. Στήν τομή θ βρέθηκαν τμήματα τοίχων κάτω από επίχωση ταραγμένων χωμάτων, που στο σημείο αυτό είναι ± 0.40 μ., και η όποια περιείχε όστρακα νεολιθικά, μεσοελλαδικά, μυκηναϊκά και έλληνιστικά. Ο τοίχος 11 έχει κατεύθυνση από Α προς Δ, τó μήκος του άποκαλυφθέντος τμήματός του είναι ± 1.50 μ., έχει πάχος ± 0.60 μ. και είναι χτισμένος με άκατέργαστους λίθους διαφόρων μεγεθών. Ο τοίχος 16, που βρίσκεται προς Β του τοίχου 11, έχει κατεύθυνση από Β προς ΝΔ και είναι θεμελιωμένος σε βαθύτερο στρώμα άνασκάφηκε σε μήκος ± 1.70 μ. και πιθανώς συνεχίζεται προς Ν κάτω από τó θεμέλιο του τοίχου 11. Τó βόρειο τμήμα του τοίχου 16 καταστράφηκε από τó έκσκαφικό μηχανήμα. Τó πάχος του είναι 0.75-0.80 μ. και στη δόμησή του χρησιμοποιήθηκαν άκατέργαστοι άσβεστόλιθοι και σχιστόλιθοι. Ο τοίχος αυτός παρουσίασε μία άγνωστη ως τώρα είκόνα: στο θεμέλιό του βρέθηκαν άνθρωπινα όστά έγκλειστα σε κιβωτιόσχημη ύποδοχή διαστ. $0.60 \times 0.50 \times 0.25$ μ. Η κατασκευή αυτής τής όστεοθήκης έχει τά χαρακτηριστικά ΜΕ τάφου σε μικρογραφία. Η Α πλευρά της αποτελείται από λίθινη πλάκα και οι άλλες τρεις πλευρές της είναι χτισμένες από άκανόνιστους λίθους. Τó δάπεδο τής όστεοθήκης ήταν σκεπασμένο με μικρούς σχιστόλιθους και μία στρώση μικρών σχιστολίθων βρέθηκε πάνω από τά όστά. Μεγάλες λίθινες πλάκες $\pm 0.60 \times 0.35$ μ. σκέπαζαν όλη τήν όστεοθήκη. Τά όστά βρέθηκαν σε σωρό χωρίς κτερίσματα. Πρόκειται για μεταφορά όστων, για μιá «δευτερογενή» ταφή που προφανώς τήν ύπαγόρευσε κάποια πίστη ή παράδοση σχετική με τή θεμελίωση και στερέωση του

τοιχίου. Ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ φαινομένου θὰ γίνῃ στὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς (Κ. Ρωμαῖος, Ἑσιόδου τὰ ὄστα ἀγάγουσιν, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν, Α', 1988, 347-354). Ὁ τοῖχος 15 εἶναι παράλληλος πρὸς Δ μὲ τὸν τοῖχο 16. Τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ ἔχει μῆκος 1.50 μ. καὶ πάχος 1 μ., εἶναι καταστραμμένος στὸ Β τμήμα ἀπὸ τὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα διασαλευμένος. Τὰ δομικὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ὅμοια μὲ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ τοῖχου 16.

Ὁ τοῖχος 12 εἶναι παράλληλος μὲ τοὺς τοῖχους 15 καὶ 16 καὶ τὸ ὕψος τοῦ θεμελίου του εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τοῦ τοῖχου 11, δηλ. οἱ τοῖχοι 11 καὶ 12 ἀνήκουν σὲ νεώτερη φάση· ἔχει μῆκος 1.25 μ., πάχος 0.75 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικροὺς λίθους (μέσο μῆκος 0.15 μ.). Στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ βρέθηκε μικρὸ τμήμα τοῦ τοῖχου 14 ἀπὸ Α πρὸς Δ κατεύθυνσης τὸ ὁποῖο προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ τοῖχου 12. Ὁ τοῖχος 14 ἀνήκει μαζὶ μὲ τοὺς τοῖχους 15 καὶ 16 στὴν πρώτη ΜΕ φάση τῆς Τούμπας.

Κατὰ μῆκος τῆς ἀποστραγγιστικῆς τάφρου ἐντοπίσθηκαν τμήματα ὀκτῶ τοίχων (εἰκ. 52) σὲ σχέσεις παράλληλες καὶ κάθετες μεταξύ τους. Ἡ κατασκευὴ τους παρουσιάζει τοὺς δομικοὺς τύπους τῶν τοίχων ποὺ βρέθηκαν στὶς τομῆς καὶ εἶναι καὶ αὐτοὶ θεμελιωμένοι πάνω ἀπὸ στρώμα καταστροφῆς. Μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴν τυπολογία τους οἱ τοῖχοι χρονολογοῦνται στὴ μεσοελλαδικὴ περίοδο. Τὸ ὕψος στὸ ὁποῖο διατηροῦνται κυμαίνεται ἀπὸ δύο ὠς τρεῖς στρώσεις λίθων.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 βεβαίωσε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς σημαντικοῦ ΜΕ κέντρου στὴ Χαιρώνεια. Τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα δείχνουν ἔντονη συγκέντρωση ΜΕ ὑλικοῦ τόσο στὸ Ν ὅσο καὶ στὸ Α τμήμα τῆς Τούμπας χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ΜΕ οἰκισμοῦ σὲ ὅλη τὴν περιφέρειά της.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1989 ἀπὸ τὸν τέως Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου *Παῦλο Λαζαρίδη*, στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τῇ σημερινῇ Νέα Ἀγχίαλο. Ἡ ἔρευνα διενεργήθηκε στὸ μεσαῖο κλίτος τῆς τελευταίας οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέων Πέτρου καὶ συγκεκριμένα στὸν χῶρο ποὺ ἐκτείνεται μπροστὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. (εἰκ. 53-54).

Στὸν στενὸ χῶρο μετὰξὺ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ἄμβωνα καὶ τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς αὐτῆς καὶ ἀνάμεσα στὰ ὀρύγματα Ο6 καὶ Ο7, ὅπου σὲ παλαιότερες ἔρευνες εἶχε ἐπισημανθεῖ ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς χαρακτηριζόμενης ὡς β' βασιλικῆς, καὶ ἀκόμη ἡ νότια γένεση τῆς ἀψίδας Α καὶ μικρῆς ἔκτασης ψηφιδωτοῦ δαπέδου (Δ4) μὲ ζατρίκιο ἐνὸς κτηρίου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ποὺ ἔχει θεωρηθεῖ ὡς α' βασιλική, βρέθηκε σὲ βάθος 0.91 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς, τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα (κορασάνι) τοῦ πατώματος Δ2 τῆς βασιλικῆς β' (5ος μ.Χ. αἰ.) καὶ χαμηλότερα, ἢ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ Δ4 (εἰκ. 55). Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ συνεχίζεται τὸ ζατρίκιο, ἐνῶ στὸ νότιο τὰ διακοσμητικὰ σχέδια εἶναι: ῥόμβος, ὄχι ἀκέραιος, καὶ δυτικότερα πλοχμὸς καὶ συμπλεκόμενα τετράγωνα (εἰκ. 55).

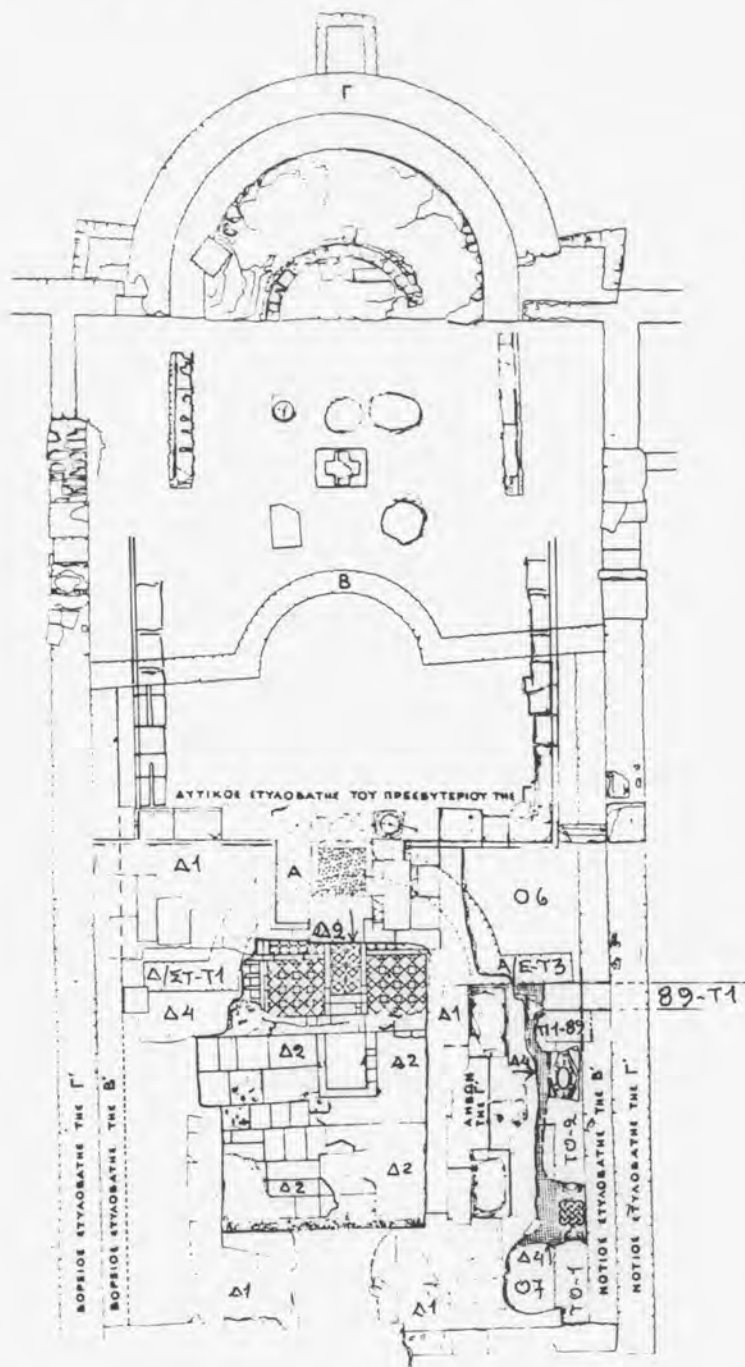
Κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δ4, σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 καὶ 0.30-0.32 μ. ἀπὸ τὸ Δ4, βρέθηκε τοῖχος, ΤΟ-1 καὶ ΤΟ-2, ὁ ὁποῖος ἀνατολικά ἐνώνεται μὲ ἕνα πεσσό, Π1/89, καὶ δυτικὰ συνεχίζεται, ὅπως διαπιστώθηκε, σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ μεσαίου κλίτους σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς (ΤΟ-1 καὶ ΤΟ-2) ἀνήκει σὲ κτήριο ἀρχαιότερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖται ὡς πρώτη (α') βασιλικὴ τοῦ συγκροτήματος, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ ἀψίδα Α καὶ τὸ ψηφιδωτὸ Δ4. Σημειώνεται ὅτι ἐδῶ περισυλλέχτηκαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν,

53 Ἀεροφωτογραφία τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Δεξιά, νότια τοῦ αἵθριου, τὸ βαπτιστήριο.

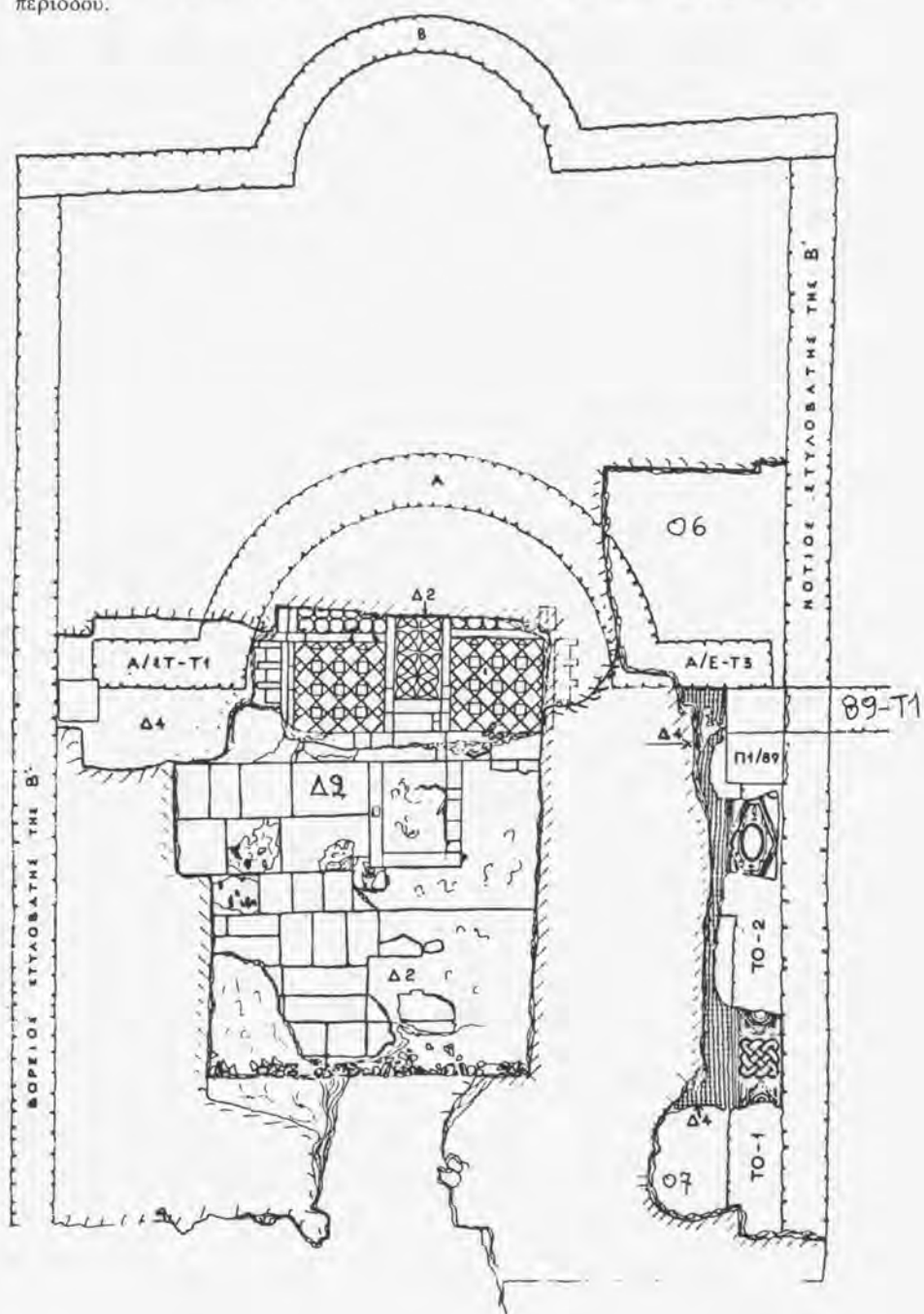

55 Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

56 Συγκρότημα των βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Κάτοψη τοῦ μεσαίου κλίτους μετὰ τὰ τμήματα τῆς β' βασιλικῆς πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα Α τῆς ἀρχαιότερης περιόδου.

κυρίως πάνω στον τοίχο TO-1 και TO-2. Ἐκεῖνα πού ὑπῆρχαν μεταξύ τῶν δύο πατώματων Δ1 καὶ Δ2, τοῦ κορασανιοῦ, τῆς β' βασιλικῆς, προέρχονται, φυσικά, ἀπὸ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο αὐτῆς τῆς τελευταίας καὶ ἐκεῖνα πού βρέθηκαν μεταξύ τοῦ πατώματος Δ2 καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ Δ4, ἀνήκουν βέβαια στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ ἀρχαιότερου κτηρίου, πού προὔπῆρχε τῆς β' βασιλικῆς. Στὸ ἴδιο κτήριο ἀνήκουν καὶ τὰ κομμάτια ψηφιδωτῶν δαπέδων, πού περισυλλέχθηκαν στὴν ἴδια θέση.

Λίγο βορειότερα καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν μαρμάρينو δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς ἐρευνήθηκε ἔκταση μήκους (Α-Δ) 7.55 μ. καὶ πλάτους (Β-Ν) 4.50 μ. (εἰκ. 54-55). Σὲ βάθος 0.85 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς βρέθηκε πάλι τὸ πάτωμα Δ2 τῆς β' βασιλικῆς. Ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ ὑλικά, τὴ διαφορὰ τῶν σχεδίων τοποθέτησής τους καὶ ἐξαιτίας τοῦ διαφορετικοῦ ἐπιπέδου, τὸ πάτωμα Δ2 χωρίζεται σὲ δύο τμήματα. Τὸ ἀνατολικό, μὲ διάχωρα στρωμένα μὲ πλάκες μαρμάρινες καὶ σχιστολιθικὲς τοποθετημένες διαγώνια καὶ συμπλεκόμενους κύκλους, ἀνήκει στὸ πρεσβυτέριο τῆς β', ἡ ἀψίδα Β τῆς ὁποίας ἔχει ἀπὸ παλαιότερα ἐντοπιστεῖ καὶ μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ, κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς μεταξύ τῶν ἀψίδων Γ (τῆς γ' βασιλικῆς) καὶ Α, τῆς θεωρουμένης ὡς α' βασιλικῆς. Ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ πατώματος προβάλλει ἡ εἴσοδος τοῦ πρεσβυτερίου — ὁ σολέας — σὲ σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου, ἐξωτ. διαστ. 1.60 × 1.32 μ. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πατώματος Δ2, χαμηλότερο κατὰ 0.15 μ. τοῦ ἀνατολικοῦ, ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, κανονικὰ ὀρθογωνισμένες, τοποθετημένες σὲ σειρὲς μὲ τὸν κατὰ μήκος ἄξονα Β-Ν. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν στὸ πάτωμα Δ1 τῆς μεταγενέστερης γ' βασιλικῆς. Μιὰ σύγκριση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τῆς εἰσόδου τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς μὲ αὐτὴν τῆς β' δείχνει ὅτι ἡ πρώτη, ἂν καὶ μεγαλοπρεπέστερη (διαστ.: μήκος

2 μ. καὶ πλάτος 3.18 μ.), ἀντέγραψε τὴ διαμόρφωση τῆς β' (εἰκ. 55). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅταν κτιζόταν ἡ γ' βασιλικὴ (6ος αἰ. μ.Χ.) σωζόταν τὸ πρεσβυτέριο τῆς β'.

Ἔτσι ἀπὸ τὴ β' βασιλικὴ (5ος μ.Χ. αἰ.) ἔχει μέχρι τώρα ἀποκαλυφθεῖ στὸν χῶρο τοῦ μεσαίου κλίτους, ἡ ἀψίδα Β, τὰ δύο ἐκατέρωθέν της τμήματα τοῦ ἀνατ. τοίχου, οἱ δύο στυλοβάτες, βόρειος καὶ νότιος, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πατώματος μὲ τὴν εἴσοδο-σολέα τοῦ πρεσβυτερίου καὶ μικρὴ ἔκταση τοῦ πλακόστρωτου πατώματος, δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 55, 56). Καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου ποὺ περιγράφηκε, περισυλλέχτηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς β' βασιλικῆς.

Συνεχίσθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1989 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης κοντὰ στὴ Φιλιππιάδα, ποὺ διευθύνει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, τῆς ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίας τοῦ ἐγκάρσιου σκέλους τοῦ σταυροῦ — ὁ ναὸς ἀνήκει, ὡς γνωστόν, στὸν τύπο τῶν σύνθετων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων — καὶ τῶν Δ γωνιαίων διαμερισμάτων. Στὴν κεντρικὴ ἀψίδα ἀποκαλύφθηκε τὸ κάτω τμήμα ἕξι συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν καί, ἀπὸ κάτω, γραπτὴ μίμηση παραπετάσματος. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι πολὺ φθαρμένες. Οἱ ἱεράρχες στέκονται σὲ δάπεδο πράσινο ἀμυγδαλοῦ. Σώζονται μόνο τὸ κάτω τμήμα τοῦ στιχαρίου, τοῦ ἐπιτραχηλίου ποὺ ἦταν ἐπιχρυσωμένο καὶ τοῦ ἐγχειρίου. Τὸ ὠχρόλευκο παραπέτασμα κρέμεται ἀπὸ βέργα καὶ κοσμεῖται μὲ γεωμετρικὰ σχέδια σὲ χρῶμα κεραμιδι καὶ πράσινο ἀμυγδαλοῦ. Γιὰ τὴν προστασία τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν κατασκευάσθηκε ξύλινο στέγαστρο στὸ κυρίως Ἱερὸ Βῆμα. Τὸ κάτω μέρος τοῦ Β καὶ τοῦ Ν τοίχου τοῦ ἐγκάρσιου σκέλους κοσμεῖται μὲ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως. Δύο ἐπάλ-

13. ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ

ληλα πλαίσια — κεραμιδι και πράσινο — περικλείουν σηριακούς τροχούς (εικ. 57). Στὸν Ν τοῖχο, κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἐγκάρσιου σκέλους, ἐξάκτινος ρόδαξ ἐγγράφεται στὸν κύκλο (εικ. 58). Στὸν Β τοῖχο σώζονται πάνω ἀπὸ τὴ μίμηση ὀρθομαρμάρωσης οἱ ἄκροι πόδες μιᾶς μορφῆς. Λείψανα γραπτῆς μίμησης ὀρθομαρμάρωσης ἀποκαλύφθηκαν καὶ στὸν Α τοῖχο τοῦ νάρθηκα, νοτίως τῆς εἰσόδου στὸν κυρίως ναό.

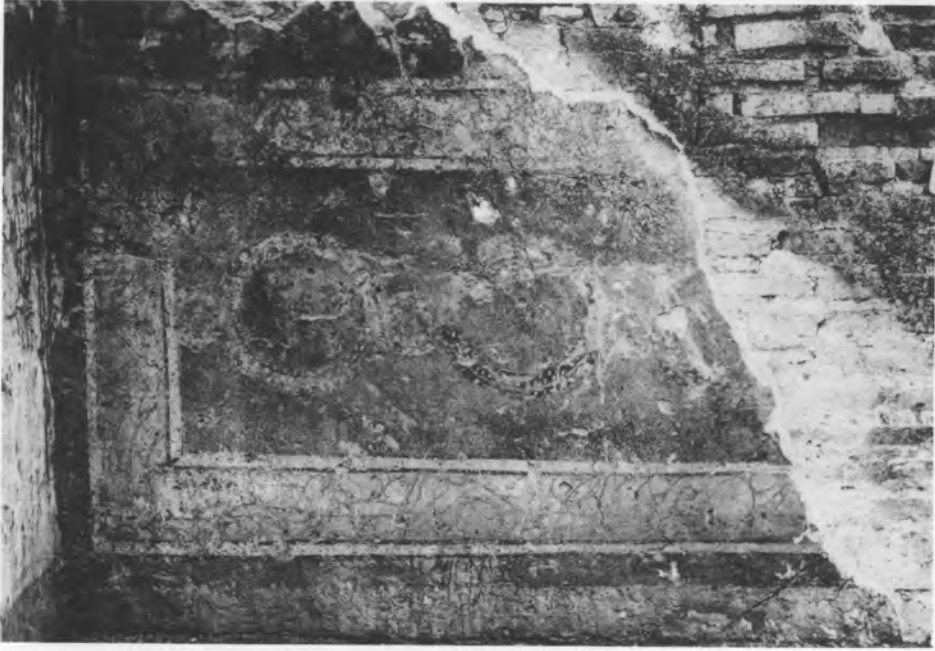
Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ σ' ἐπαφή πρὸς τὸν Ν τοῖχο βρέθηκε τάφος διαστ. 2.12×0.62 μ., ἐπενδεδυμένος μὲ λίθινες πλάκες ὕψους 0.50 μ. (εικ. 59). Χαμηλότερα οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου περιορίζονται σὲ 1.85×0.54 μ. Τὰ τοιχώματα εἶναι ἐδῶ κατασκευασμένα μὲ 4 σειρὲς τούβλων πάχους 3-4 ἐκ. Τὸ δάπεδο τοῦ τάφου, ἀπὸ κονίαμα πάχους 5 ἐκ., ἦταν διάτρητο.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς πεσσοστήρικτης Β στοᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα βορείως τοῦ νάρθηκος, ὅπου ἔχουν πέσει μεγάλοι ὄγκοι τοιχοποιίας. Στὴ ΒΔ γωνία ὑπῆρχε πεσσὸς σχήματος Γ, κτισμένος ἐναλλάξ μὲ μία στρώση λευκῶν λίθων καὶ δύο-τρεῖς ζῶνες πλίνθων.

Βορείως τοῦ μνημείου ἀποκαλύφθηκαν εἴκοσι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι μὲ ἀλάξουτους πλακοειδεῖς λίθους. Στὶς παιδικὲς ταφὲς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ πλίνθοι. Σὲ μερικοὺς τάφους εἶχε γίνῃ μερικὴ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστῶν γιὰ νὰ ξαναχρησιμοποιηθεῖ ὁ τάφος. Οἱ τάφοι ποὺ ἀνοίχθηκαν ἀπέδωσαν λίγα ὄστρακα τοῦ 16ου-17ου αἰ. Στὴν κεντρικὴ ἀψίδα τὸναντίον, σὲ ὕψος 50 ἐκ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρέθηκε ὄστρακο τοῦ 13ου-14ου αἰ. τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἄρτας.

Στὴ Β στοὰ ἄρχισε συγκόλλησι καὶ ἐπανατοποθέτησι τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου, ποὺ εἶχαν κομματιασθεῖ κατὰ τὴν ἐρείπωσι τοῦ μνημείου (πρβλ. Ἔργον 1988, 65).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ἀποτμήματα μαρμαρίνων μελῶν καὶ πολλὰ στοιχεῖα τοῦ πλίνθινου διακόσμου, ὅπως ἓνα δισέφιλον, μιὰ πλίνθο τῆς ὁποίας μιὰ πλευρὰ σχηματίζει συνεχόμενα ἰσοσκελὴ τρίγωνα, ἀμυγδα-

57 Τοιχογραφίες του Β τοίχου της ἐγκάρσιας κεραίας.

58 Τοιχογραφία του Ν τοίχου της ἐγκάρσιας κεραίας.

59 Ὁ τάφος τοῦ ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος.

λόσχημα πλινθία καὶ κυκλικὲς καὶ τριγωνικὲς πλίνθους ποὺ διέσωζαν κονίαμα καὶ στὶς δύο πλευρὲς: εἴτε ἐπειδὴ περισσεψαν, εἴτε λόγω κακοτεχνιῶν ποὺ παρουσίασαν, χρησιμοποιήθηκαν ὡς γέμισμα στὴν τοιχοποιία. Τὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν ποὺ βρέθηκαν εἶναι δυστυχῶς πολὺ μικρά. Μερικὰ φέρουν ἴχνη ἐπιχρύσωσης, ἐνδεικτικὰ τοῦ πλούτου ποὺ χαρακτήριζε τὴ διακόσμηση τοῦ μνημείου.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν δύο μόνο νομίματα. Τὸ ἕνα, ποὺ βρέθηκε στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, εἶναι πέντε παράδες τοῦ Μεχμέτ τοῦ Β', τοῦ 1808. Τὸ δεύτερο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ σκαφὴ βορείως τοῦ νάρθηκος, εἶναι ἀργυρὴ ὑποδιαίρεση τῆς Ραγούζας, τοῦ 1629.

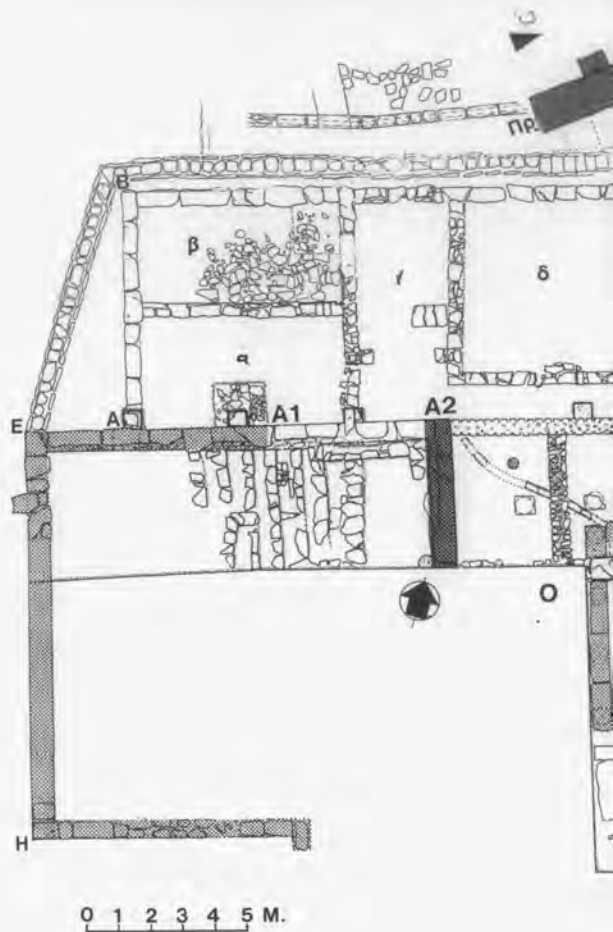
Ὁ καθηγητὴς Σωτήριος Δάκαρης συνέχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1989 τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ πρυτανείου Ο τῆς Δωδώνης, ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ βουλευτηρίου Ε2 (εἰκ. 60-61).

Ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν δύο τούτων οἰκοδομημάτων χρειάστηκε νὰ μετατεθεῖ δυτικότερα, στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ συμπεριλάβει καὶ τὰ δύο νέα κτίρια. Στὸ οἰκοδόμημα Ο (εἰκ. 60-61, Ε Ζ Η Θ) προστέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ του κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἡ πτέρυγα Ο1, ποὺ περιλαμβάνει τρία ἐννεάκλινα δωμάτια μὲ τοὺς βοηθητικούς τους χώρους καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἢ ἰωνικὴ στοά, ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ἐν μέρει ὁ Καραπάνος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 ἀποκάλυψε ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν περίστυλη αὐλή, διαστ. 17.30 × 12.50 μ., καὶ τὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως πρυτανείου (εἰκ. 62). Τὸ ἐλληνιστικὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς, τοῦ ὁποῖου διατηρεῖται ὀλόκληρος ὁ στυλοβάτης μὲ 4 × 5 δωρικούς κίονες, ἀντικατέστησε μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. ἓνα πιὸ εὐρύχωρο, ἀλλὰ πρόχειρης κατασκευῆς περιστύλιο μὲ 4 × 7 κίονες (εἰκ. 62).

Ἀπὸ τὸ περιστύλιο αὐτὸ διατηρήθηκαν μόνο οἱ μεμονωμένες βάσεις, ποὺ προέρχονται ἀπὸ βάρθρα ποὺ εἶχαν στηθεῖ στὸν 3ο-2ο αἰ. π.Χ. στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοῦ πρυτανείου. Μία ἀπὸ τίς βάσεις αὐτές, ἡ δευτέρη τῆς νότιας πλευρᾶς, διατηρεῖ μέρος ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀπόφαση τοῦ Κοινοῦ νὰ τιμηθεῖ, ὕστερα ἀπὸ μαντεία, ἄγνωστο πρόσωπο μὲ ἀνδριάντα, ποὺ κατασκεύασε ὁ Κερκυραῖος καλλιτέχνης Μέλισσος Ἐπικράτεος (*Ἔργον* 1987, 72).

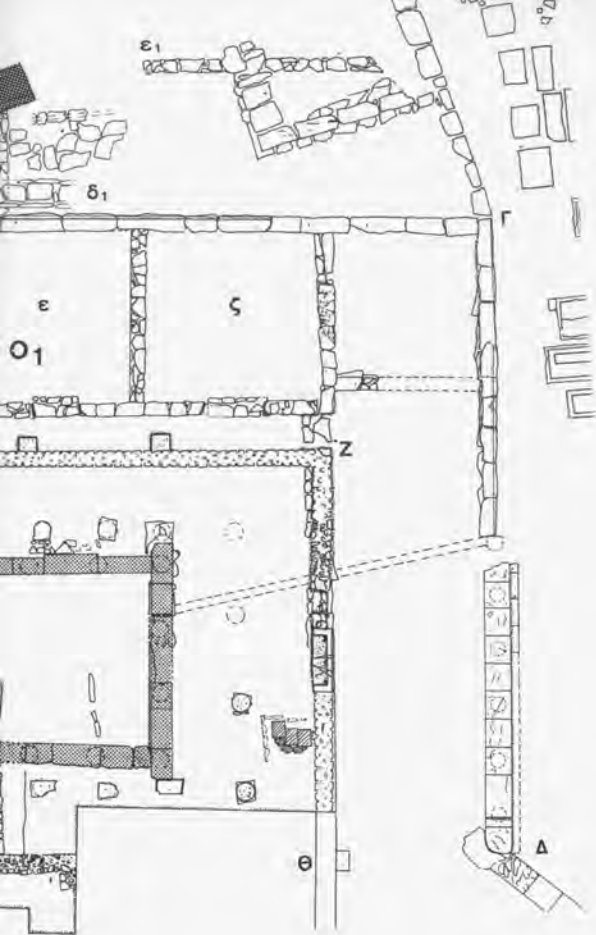
Ἀπὸ τὸν καταργηθέντα τοῖχο τοῦ δυτικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἓνα τμήμα δὲν κατεδαφίστηκε, ἀλλὰ χρησίμευσε ὡς διαχωριστικὸς τοῖχος μετὰξὺ αὐλῆς καὶ κυρίως πρυτανείου (εἰκ. 60 Α2). Ἀπὸ τὸν περίβολο αὐτὸ σώζονται βορειότερα τὰ θεμέλια τῆς δυτικῆς πύλης (εἰκ. 60, πρ.) καὶ

60 Κάτοψη του πρυτανείου της Δωδώνης.

τοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς τοῦ βουλευτηρίου Ε2.

Τὸ κυρίως πρυτανεῖο, δυτικὰ τῆς αὐλῆς, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ μεγάλη τετράγωνη αἴθουσα (διαστ. 12 × 12 μ.), στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ὁποίας διατηροῦνται ἑπτὰ σειρὲς ἐδωλίων γιὰ τοὺς σύνεδρους τῆς Συμμαχίας καὶ ἀργότερα (234-168 π.Χ.) τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (εἰκ. 62). Στὴ διατήρηση μέσα στὸ πρυτανεῖο τοῦ παλαιοῦ περιβόλου, ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας μὲ τὰ ἐδωλία, ὀφείλονται ἴσως κάποιες παρεκκλίσεις ποὺ παρουσιάζει τὸ περιστύλιο σὲ σχέση μὲ τὴν αἴθουσα, καὶ ἡ ἀπόκλιση τοῦ πρυτανείου σὲ σχέση μὲ τὸ πρὸς Βορρὰ βουλευτήριον Ε2. Στὴν ἴδια ἴσως αἰτία ὀφείλεται καὶ ἡ λοξὴ τοποθέτηση τοῦ βωμοῦ, ποὺ βρέθηκε στὴ νοτιοδυτικὴ

πλευρά τῆς αὐλῆς, κάτω ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐγκάρσιο τοῖχο (εἰκ. 63). Τὸ πρυτανεῖο παρουσιάζει δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τὶς ὁποῖες δὲν εἴμαστέ σὲ θέση ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ προσδιορίσουμε χρονολογικὰ ἀπὸ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων. Λεῖπουν ἐντελῶς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὸν 5ο καὶ 6ο αἰ. μ.Χ. γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἄλλων κτισμάτων. Τὸ οἰκοδόμημα φαίνεται ὅτι ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ὡς πρυτανεῖο μετὰ τὸν 4ο αἰῶνα. Ἐνας ἐγκάρσιος τοῖχος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, ποὺ καταργεῖ τὶς δύο βάσεις κίονων τοῦ ρωμαϊκοῦ περιστυλίου καὶ τὸν βωμό, μαρτυρεῖ τὴν κατάργησιν τοῦ πρυτανείου.

Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρήματα μνημονεύονται ἐδῶ ὄστρακα

61 Ἐποψη ἀπὸ ΒΔ τοῦ πρυτανείου.

62 Ἡ περίστυλη αὐλή· στὸ βάθος δεξιὰ ἐδώλια τῆς αἴθουσας.

63 Ὁ βωμὸς στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς.

ἀπὸ πρόχειρες πήλινες κοτυλίδες, ὅμοιες μὲ τὰ σημερινὰ ἀπλὰ ποτήρια, γιὰ τὸ κρασί τῶν σιτιζομένων, μερικὰ χάλκινα ἀσφράγιστα πέταλα νομισμάτων καὶ κυλινδρικές χάλκινες ράβδοι (ὄβελοί), ποὺ ὑποδείχνουν τὴ λειτουργία μέσα στὸ πρυτανεῖο ἢ στὴν περιοχὴ νομισματοκοπέου τοῦ Κοινοῦ. Τὸ πρυτανεῖο ἐπομένως παρουσιάζει τέσσερις οἰκοδομικὲς φάσεις, δύο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ δύο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἵστερα ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1988, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο σὲ πέντε τομεῖς: 1. Στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ τοῦ θεάτρου. 2. Στὴν Ἀκρόπολη. 3. Στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας. 4. Σὲ μιὰ ἐλληνιστικὴ οἰκία καὶ 5. Στὸν χῶρο τοῦ ἀρχαικοῦ καὶ κλασικοῦ νεκροταφείου.

15. BERGINA

περιοχή ανακτόρου
καί θεάτρου

Δυτικά τοῦ θεάτρου ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 18 μ. ἰσχυρὸς τοῖχος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἀνάλημμα ὑπερκείμενου ἀνδῆρου. Ἐνατολικά τοῦ θεάτρου δοκιμαστικὴ τομὴ ἀποκάλυψε ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ λαξεύματα θεμελίων τοίχων.

ἀκρόπολη

Στὴν ἀκρόπολη ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε σὲ δύο σημεία: α) ἀνατολικά ἀπὸ τὸν δυτικὸ πύργο καὶ β) ἀνατολικά ἀπὸ τὴν πύλη. Στὸ πρῶτο ἐπισημάνθηκαν λείψανα τοίχων οἰκοδομήματος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα σημειώνονται: ὄστρακα ἀγγείων «δυτικῆς κλιτύος», μεγαρικῶν σκύφων, πίθων καὶ ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, πολλὲς ἀγνύθες, ἀκόνια, σκωρίες ἀπὸ καμίνευση σιδήρου, σιδερένια καρφιὰ καὶ νομίσματα Κασσάνδρου Πέλλας, Θεσσαλονίκης καὶ Ἀμφίπολης (187-168/7 π.Χ.). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου, ἂν ὄχι μέσα στὸ ἴδιο τὸ κτίριο, στὴν περιοχὴ αὐτή. Στὸ δεύτερο σημεῖο ἡ τομὴ ἔφθασε σὲ βάθος 1.15 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, ποὺ διατηρεῖ τέσσερις σειρὲς λείων ἀργῶν καλοδουλεμένων. Τὰ ὑλικά τῆς ἐπίχωσης προέρχονται ἀπὸ καταστραμμένα κτίρια ἑλληνιστικῶν χρόνων (μετὰ τὸ 300 π.Χ.) (εἰκ. 64).

περιοχὴ
ἱεροῦ Εὐκλείας

Στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας ἀποκαλύφθηκε οἰκοδόμημα διαστ. 10.5 × 9 μ. μὲ τρεῖς ὀρθογώνιους χώρους (ἐσωτ. διαστ. 3 × 4 μ.) στὰ δυτικά καὶ κοινὴ πρόσβαση μὲ μορφὴ στοᾶς στὰ ἀνατολικά, ὅπου βρέθηκαν οἱ πρῶτοι σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων. Τὸ σημαντικότερο οἰκοδόμημα ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ εἶναι ἓνας δεύτερος μικρὸς ναὸς μὲ πρόναο καὶ σηκό (διαστ. 12.80 × 9.30 μ.), στὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ μεγάλος βωμός, τὴν πώρινη θεμελίωση τοῦ ὁποῖου εἶχε ἐπισημάνει τὸ 1966 ὁ Μαν. Ἀνδρόνικος, ἀλλὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τώρα. Στὸν πρόναο βρέθηκαν κομμάτια μαρμάρινης τράπεζας, σπασμένης στὰ δύο, ἀπότμημα ἰωνικοῦ ἐπικράνου καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Τέλος μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάλου τοίχου ἀπὸ ἀργοὺς λίθους στὴ νότια πλευρὰ τῆς περιοχῆς αὐτῆς βεβαιώθηκε ὁ ἀνα-

64 Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους.

65 Ἱερὸ Εὐκλείας. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ στῳικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος.

λημματικός χαρακτήρας του (εἰκ. 65 α). Γνωρίζουμε λοιπὸν τὰ ὄρια δύο τούλάχιστον ἀπὸ τὰ ἀνδхра τῆς πόλης· αὐτὸ ποὺ ἀνασκάπτεται πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν, ὅπου βρίσκονταν ἱερὰ καὶ δημόσια οἰκοδομήματα.

ἑλληνιστικὴ οἰκία

Σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους εἶχε ἀρχίσει τὸ 1980 ἡ ἀνασκαφὴ μιᾶς ἑλληνιστικῆς οἰκίας τῆς ὁποίας οἱ ἐργασίες ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια εἶχαν διακοπεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ μόνον ἐφέτος ἔγινε δυνατὴ ἡ συνέχισή της. Ὡς τώρα ἔχει ἀποκαλυφθεῖ χῶρος διαστ. 25 × 20 μ., ἀλλὰ ἀκόμη δὲν εἶναι πλήρης ἡ κάτοψη τῆς οἰκίας (εἰκ. 66). Στὸ μεγαλύτερο τμῆμα σώζονται μόνον οἱ θεμελιώσεις τῶν τοίχων (γιατὶ ἡ ἐπίχωση ἦταν πολὺ μικρὴ), οἱ ὁποῖες εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ πωρόλιθους καὶ ἀργούς λίθους. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἴσοδος, ὅπου βρέθηκαν δύο παραστάδες καὶ λείψανα τοῦ δρόμου. Ἡ ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἐνῶ μιὰ δευτέρη ἐπέμβαση, πιθανὸν ὕστερα ἀπὸ καταστροφὴ, πρέπει νὰ ἔγινε στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

χῶρος ἀρχαικοῦ
καὶ κλασικοῦ
νεκροταφείου

Ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν «τάφο μετὸν θρόνον» καὶ βόρεια ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ταφὴ τοῦ 1988 σὲ ἔκταση 150 μ.² περίπου ἀνασκάφηκαν 4 τάφοι. Ὁ παλαιότερος χρονολογεῖται περὶ τὸ 480 π.Χ., ὁ δεύτερος περὶ τὸ 470-60 π.Χ., ὁ τρίτος ἴσως στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ὁ τέταρτος περὶ τὸ 420 π.Χ. Οἱ δύο πρῶτοι ἦταν ἀπλοῖ, μεγάλοι καὶ βαθεῖς λάκκοι, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο κιβωτιόσχημοι μετὸ τοίχους ἀπὸ πωρολίθους. Μολονότι ὅλοι εἶχαν συληθεῖ, τὰ εὐρήματα ἦταν καὶ ἄφθονα καὶ πολὺ σημαντικὰ. Ἀπὸ τὴν πρώτη ταφὴ δὲν ἀπέμεινε σχεδὸν τίποτε στὸν ἀρχικὸ τάφο· ἐπάνω ὅμως ἀπ' αὐτόν, μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ λάκκου, ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπὸ 25 πήλινα κεφάλια φυσικοῦ μεγέθους καὶ ἄριστης τέχνης (εἰκ. 67). Τὰ περισσότερα εἰκονίζουσαν δύο γυναικεῖες μορφές, μερικὰ μιὰ νεανικὴ ἀνδρική καὶ ἓνα μιὰ γεροντικὴ δαιμονικὴ μορφή. Στὸν δεύτερο λάκκο εἶχαν ἀπομείνει τὰ χρυσὰ καττύμματα ἀπὸ τὰ σανδάλια τῆς νεκρῆς, μερικὲς χάλκινες φιάλες, μικρὲς πήλινες προτομές, ψῆφοι ἀπὸ ἤλεκτρο καὶ πολυά-

66 Τα θεμέλια της ελληνιστικής οικίας.

67 Πήλινη κεφαλή *in situ*.

68 Οί λευκές λήκυθοι στη ΝΑ γωνία του κιβωτιόσχημου τάφου.

69 Οί λευκές λήκυθοι, λεπτομέρεια.

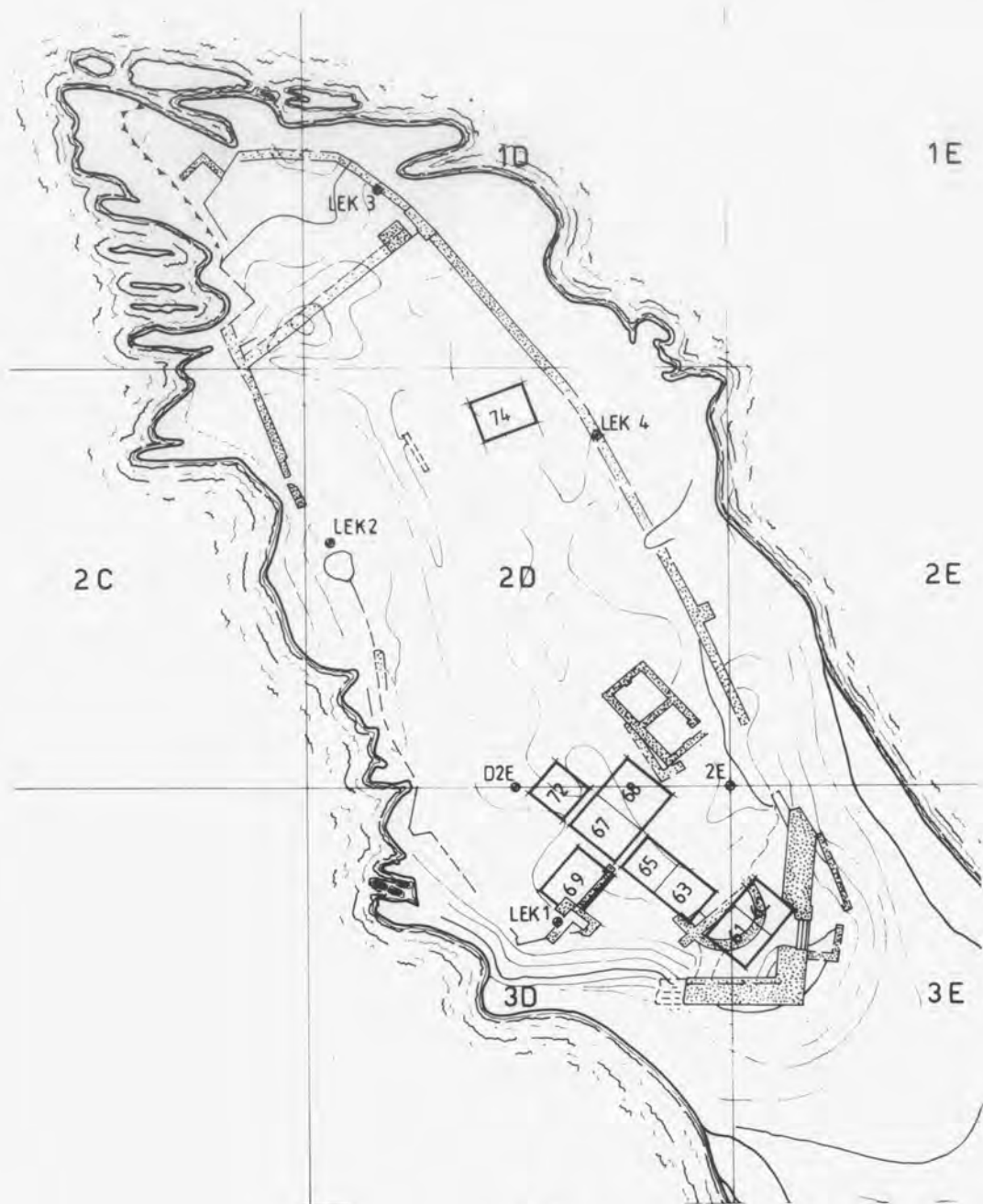

ριθμα ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφη πελίκη μὲ παράσταση Ποσειδῶνα καὶ Ἀμυμόνης (;) πιθανότατα ἔργο τοῦ Ἑρμῶνακτα. Ὁ τρίτος τάφος εἶχε συληθεῖ τελείως καὶ μόνο λίγα χρυσὰ δισκάρια μὲ τὸ μακεδονικὸ ἀστέρι βρέθηκαν σὲ δύο ἀπὸ τὶς τέσσερις τρύπες τοῦ δαπέδου, ὅπου στηριζόταν πιθανότατα ξύλινη κλίνη (εἰκ. 68-69). Ὁ τελευταῖος κτιστὸς τάφος εἶχε δέκα ληκύθους — μερικὲς ἀπ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν «ζωγράφου τῶν γυναικῶν» —, ἕναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα, μιὰ ἀρυβαλλοειδῆ λήκυθο, ἕναν ἀσκό, ἕνα ἀλάβαστρο, ἕναν πῆλινο ἀμφορίσκο, δύο μαρμάρινες ληκύθους, μιὰ μαρμάρινη πλημοχόη, δύο αὐγὰ στρουθοκαμήλου καὶ πολλὰ ἄλλα μικρότερα ἀντικείμενα. Ὁ ἀνασκαφέας θεωρεῖ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ νεκροταφείου περιεῖχε μόνον ταφὲς γυναικῶν πολὺ ὑψηλῆς κοινωνικῆς τάξης.

Οἱ ἀνασκαφὲς στὴν Τορώνη σὲ συνεργασία μὲ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἰνστιτοῦτο συνεχίστηκαν τὸ 1989 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (εἰκ. 70).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 στὸ Δωμάτιο C ἀποκάλυψε τὸν τοῖχο J καὶ ἕνα δάπεδο ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο καθὼς καὶ δύο πελώριους πίθους. Ἡ ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἔφερε στὸ φῶς γέμισμα τὸ ὁποῖο περιεῖχε ὄστρακα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρῶμῃ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Παρ' ὅλο ὅτι τὸ δάπεδο στὸ ὁποῖο στέκονται οἱ δύο πίθοι δὲν ἔχει ἀκόμη φανεῖ πιστεύεται ὅτι τὸ γέμισμα σκοπὸ εἶχε τὴν ἀνύψωση κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο τοῦ ἐπιπέδου ἐνὸς παλαιότερου κτιρίου γιὰ τὴν οἰκοδόμησι μιᾶς καινούργιας οἰκίας καὶ ὅτι οἱ πίθοι στέκονται ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ παλαιότερου κτιρίου καὶ δὲν εἶχαν μετατοπιστεῖ ὅταν ἔγινε τὸ γέμισμα (εἰκ. 71).

Ὁ μεγαλύτερος πίθος ὑποστηριζόταν ἀπὸ μία μικρὴ στοίβα λίθων καὶ πηλοῦ ὁ ὁποῖος περιεῖχε ὄστρακα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ὡς τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο καὶ μοιάζουν μὲ τὰ κεραμεϊκὰ εὐρῆ-

70 Γενικό σχέδιο των τάφων της Ληκύθου.

71 Ἀποψη τοῦ δωματίου C (τάφος 61/62).

ματα τοῦ νεκροταφείου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ ἐνὸς κλιβάνου πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1981, 1982 καὶ 1984 στὸ Ἄνδηρο V (*Ἔργον* 1981, 17 κέ. 1982, 26 κέ. 1984, 26 κέ.). Κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο εἶχαν τοποθετηθεῖ οἱ πίθοι ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς οἰκίες τοῦ οἰκισμοῦ στὸν ὁποῖο ἀνῆκε τὸ νεκροταφεῖο. Στὴν τάφρο 63/65 τὸ πιὸ σημαντικὸ κτίριο εἶναι μιὰ μεγάλη δεξαμενὴ τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Τόσο τὰ ὄστρακα ὅσο καὶ ἓνα ἀργυρὸ νόμισμα τῆς Ἰστυαίας χρονολογοῦν τὴ δεξαμενὴ μὲ μεγάλη πιθανότητα στὸν 3ο π.Χ. αἰώνα. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ δεξαμενὴ περιεῖχε καὶ μιὰ μεγάλη ποσότητα νεώτερου ὑλικοῦ μὲ πολλὰ μεταβυζαντινὰ ὄστρακα. Εὐρήματα ἀπὸ τὴν τάφρο 63/65 εἶναι νόμισμα τῆς Ἰστυαίας, ἀκέφαλο πήλινο εἰδώλιο καὶ ὄστρακο μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ μνημονεύονται ἐδῶ μερικὲς σταγόνες πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν θριγκὸ δωρικοῦ κτιρίου. Οἱ σταγόνες αὐτὲς σὲ συνδυα-

72 Ὅστρακο με ἐπιγραφὴ τοῦ ὀνόματος τῆς Ἀθηνᾶς.

σμὸ με ἓνα ὄστρακο ποὺ βρέθηκε τὸ 1986 στὴν τάφρο 67 με χαραγμένο ἐπάνω του τὸ ὄνομα τῆς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 72) ὅχι μόνο ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὕπαρξη τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς στὴ Λήκυθο, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, ἀλλὰ καὶ προσδιορίζουν τὸν ρυθμὸ του.

Στὴ μέση τῆς τάφρου 67/68 ἀποκαλύφθηκε μικρὸ ὀρθογώνιο «δωμάτιο». Τὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸ δάπεδό του ἔδειξαν ὅτι αὐτὸ εἶχε κτιστεῖ στὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὸ δωμάτιο ἦταν μέρος ἑνὸς μεγαλύτερου κτιρίου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐξᾴλλου ἔδειξε ὅτι οἱ κεραμικοὶ ρυθμοὶ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῆς πρώιμης μυκηναϊκῆς περιόδου συνυπάρχουν ἐν μέρει στὴν Τορώνη, μιὰ καὶ στὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο δωμάτιο μυκηναϊκὰ ὄστρακα βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἀπὸ τὸν τρίτο τομέα, στὸ νότιο τμήμα τῆς τάφρου, προέρχεται ἀριθμὸς πήλινων ἀντικειμένων τῶν ὁποίων ἡ χρῆση εἶναι ἀβέβαιη. Ἀπὸ μερικοὺς ὀνομάζονται «σκαλημῆσκοι», ἀπὸ ἄλλους «κουμπιά». Βρέθηκαν ἐπίσης στὸν τρίτο τομέα τοῖχοι καὶ δάπεδα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη καὶ τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὰ πιὸ σημαντικὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1989 προέρχονται ἀπὸ τὰ δάπεδα αὐτά.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε ἐστία κτισμένη με πηλὸ ἢ ὁποῖα διατηρεῖται καλὰ γιατί ἡ φωτιὰ σκλήρυνε τὸν πηλὸ.

73 Ἡ περιοχή τοῦ τρίτου τομέα στήν τάφρο 67/68.

Μόνο ἓνα μέρος τῆς ὁμῶς ἀποκαλύφθηκε. Λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐστίας ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει πήλινη «ἐξέδρα», ὅπου ὑπάρχουν ἕξι μικρές κοιλότητες μὲ στεῖρο χῶμα (εἰκ. 73). Δὲν εἶναι γνωστός ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς κατασκευῆς ἢ ὁποία χρονολογεῖται στήν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐστία βρέθηκε μεγάλος σωρὸς ὀστρέων. Ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ σωροῦ προέρχεται τὸ ὄστρακο ἑνὸς ἀγγείου, διακοσμημένο μὲ ἐγχάρακτα τρίγωνα πού περιέχουν διασταυρούμενες ἐγχάρακτες γραμμὲς γεμισμένες μὲ μιὰ ἄσπρη οὐσία.

Ἄξιο μνείας ἐπίσης εἶναι ἓνα πήλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο (εἰκ. 74) πού βρέθηκε ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸν σωρὸ ὀστρέων μαζί μὲ πολλὰ ὄστρακα τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στήν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ εὑρεση αὐτοῦ τοῦ εἰδῶλιου εἶναι σημαντικὴ γιατί τέτοια εἰδῶλια τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ σπανίζουν τόσο στή νότια ὅσο καὶ στή βόρεια Ἑλλάδα. Τὸ εἰδῶλιο μπορεῖ νὰ

74 Πήλινο γυναικείο είδώλιο.

συγκριθεῖ με ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὸ Μάνδαλο τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ ἓνα τρίτο ἀπὸ τῆ Θερμῆ τῆς Λέσβου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 67/68 ἀποκάλυψε τρία κτίρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ σὲ τρία ἐπάλληλα στρώματα: α) Δωμάτιο πὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν πρῶιμη μυκηναϊκὴ περίοδο, στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνα π.Χ. β) Κτίριο πὺ χρονολογεῖται στὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. γ) Κτίριο με τὴν ἐστία καὶ τὴν ἐξέδρα με τὶς μικρὲς κοιλότητες πὺ χρονολογεῖται στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

17. PENTINA

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ὁ καθηγητὴς Νικ. Μουτσόπουλος προγραμμάτισε τὴ διερεύνηση τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ἀκρόφυργο Π1, διαπιστώθηκε ἡ ἰδιομορφία τῆς δομῆς του: ἔχει κατασκευαστεῖ ἀρχικὰ ἓνα «γάμμα», σὲ κάτοψη, τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε ἐσωτερικὰ με «χυτὴ» τοιχοποιία, ἡ ὁποία καὶ διαμορφώνει τὶς δύο ἐξωτερικὲς (N καὶ A) ὄψεις του. Ἀπὸ μιὰ τομὴ πὺ ἔγινε σὲ θέση πὺ βρῖσκεται σὲ ἐπαφὴ ἐσωτερικὰ με τὴ με-

σημβρινή όψη του, διαπιστώθηκε ταφή με κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ, ή όποία ιδιαίτερα προβλημάτισε όταν συσχετίστηκε με αντίστοιχες ταφές που βρέθηκαν σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά τής Ιουστινιάνειας κιστέρνας (B), γύρω από την όποία ιδρύθηκε ή μεταγενέστερη βασιλική. Άπελευθερώθηκε από μεγάλες έπιχώσεις ό χώρος Λ που βρίσκεται σε έπαφή δυτικά του άκρόπυργου Π1, του όποιου ή Ν πυλίδα αποτελεί και τό σημείο έπικοινωνίας με την άνωτερη άπόληξη του ύπόσκαφου κλιμακοστασίου που όδηγεϊ στο σύμπλεγμα των ύπόγειων κιστερνών (K4), στους ΝΑ πρόποδες του λόφου.

Άρχισε ή διαδικασία άποκάλυψης του τμήματος ΙΛ του βόρειου έξωτερικού περιβόλου, από τό δυτικότερο σημείο Ι. Άποκαλύφθηκε ή πύλη έπικοινωνίας των δύο διακεκριμένων τομέων του όχυρου οίκισμοϋ (τομή 5) σε σημείο πολύ κοντά και μεσημβρινά του πύργου Π3, πλάι στην κιστέρνα (K). Με τις τομές 3, 4 και 4α κατορθώθηκε νά διευκρινιστεί ή μορφή και νά έπαληθευτεί ή συνέχεια του έσωτερικού (Ιουστινιάνειου) τείχους τής άκρόπολης του όχυρου οίκισμοϋ. Σε ψηλό σημείο του δυτικού τείχους βρέθηκε τό κατώφλι του δυτικού τείχους τής άκρόπολης. Στις τομές που έγιναν στο έσωτερικό του τείχους, βρέθηκαν, έκτός από όστρακα βυζαντινών άγγείων και νομίσματα.

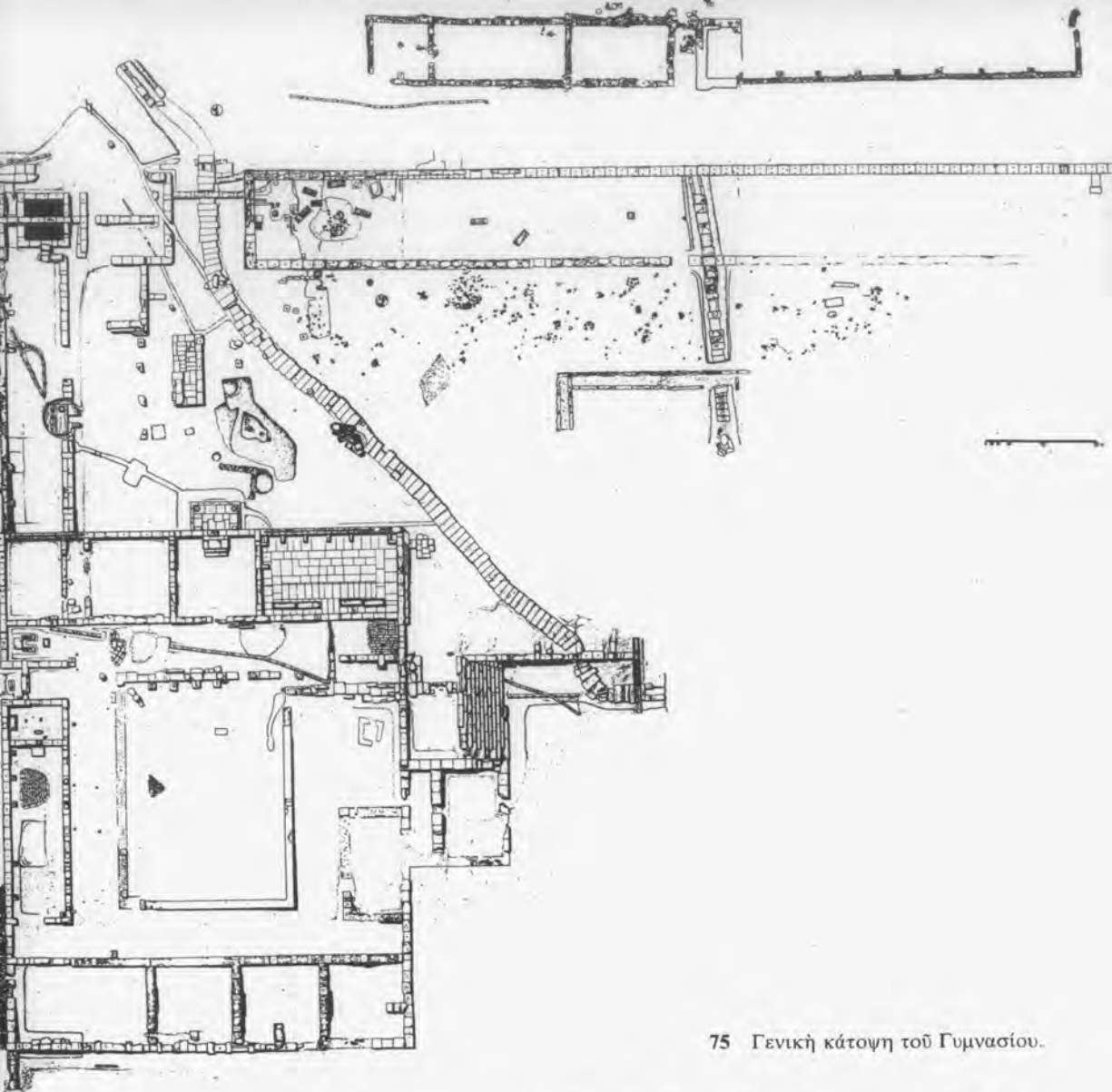
Με την έρευνα που έπιχειρήθηκε κατανοήθηκε ή έσωτερική πολεοδομική διάρθρωση του οίκισμοϋ και οί οικιστικές του φάσεις.

Συνεχίσθηκε και κατά τό 1989 ή άνασκαφή του Γυμνασίου τής αρχαίας Άμφιπόλεως από την έπιμελήτρια Άρχαιοτήτων Καλλιόπη Δημ. Λαζαρίδη.

Η έρευνα έπικεντρώθηκε άφ' ένός μεν στο ΒΑ τμήμα του δημόσιου αύτου κτιριακού συνόλου (είκ. 75), άφ' έτέρου

18. ΑΜΦΙΠΟΛΗ

(Άρχαία)

75 Γενική κάτοψη τοῦ Γυμνασίου.

Ευστός

δὲ στὸν συσχετισμὸ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς Παλαίστρας μὲ τῶν ἄλλων κτιρίων τοῦ Γυμνασίου.

Ὁ Εὐστός ἢ κατάστεγος δρόμος (εἰκ. 76-77), στωϊκὸ οἰκδόμημα μήκους συνήθως ἑνὸς σταδίου, γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν ἀθλητῶν στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου ὅταν οἱ καιρικὲς συνθῆκες ἦταν δύσκολες, ἀποκαλύφθηκε ἤδη σὲ μῆκος περίπου 80 μ. μὲ δωρικὴ κιονοστοιχία στὴ Ν πλευρά. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ βάθος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου διαπιστώθηκαν δύο στρώματα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀρχικὸ δείχνει ὅτι ἡ πρώτη ὑπῆρξε ιδιαί-

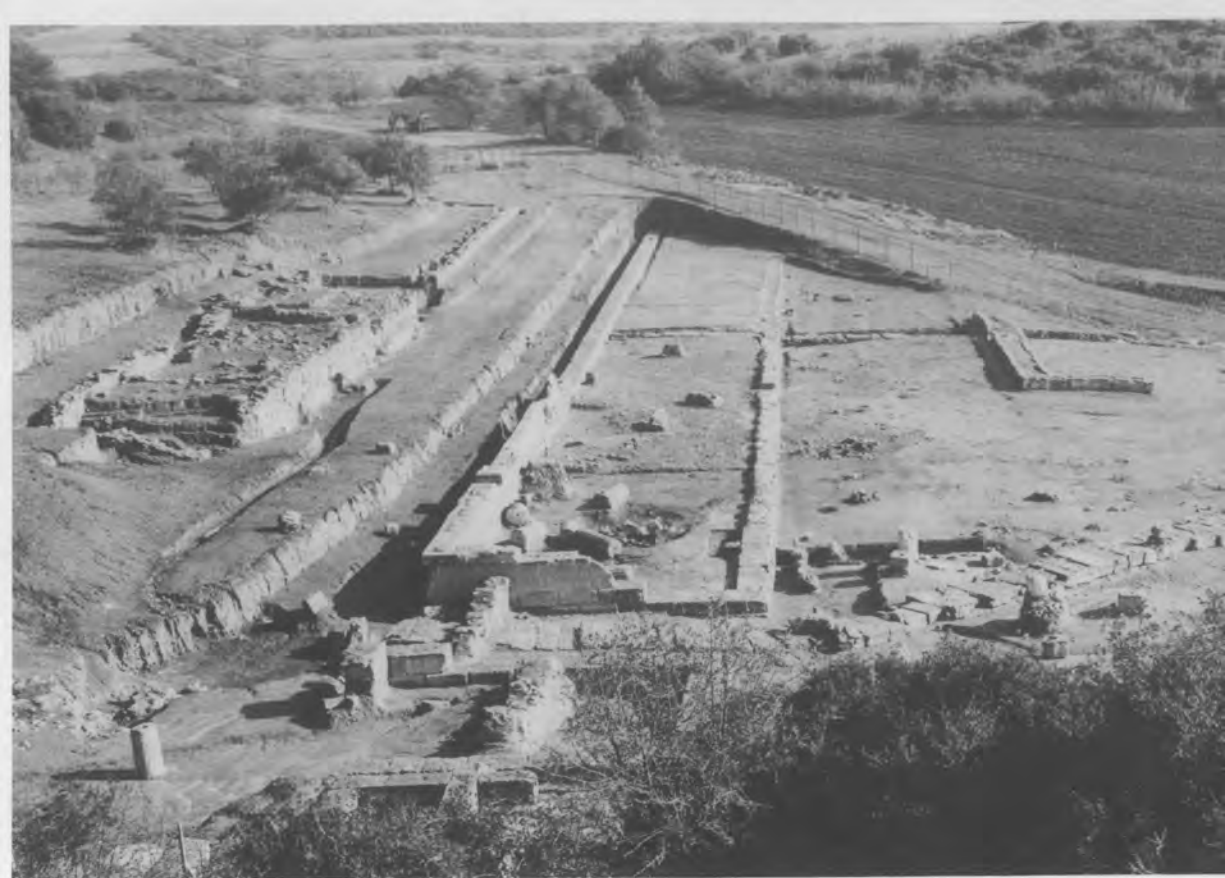

76 Κάτοψη Ξυστού, Παραδρομίδος, νέου κτιρίου, περιβόλου.

τερα έντονη. Τὰ στρώματα ανταποκρίνονται σὲ δύο διαδοχικές κατασκευές δρόμου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ξυστοῦ, ἀπὸ καθαρὸ συμπαγὲς χῶμα, ἰσοπεδωμένο πάνω σὲ σκληρὸ ὑπόστρωμα. Τὸ ἐσωτ. πλάτος τοῦ κτιρίου εἶναι 7 μ.

Σὲ ἀπόσταση 3 ἕως 3.50 μ. ἀπὸ τὴ Δ στενὴ πλευρά, κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο «δρόμο» καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν ἀρχικὸ, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἄφεση τοῦ ξυστοῦ δρόμου, ὄχι σὲ εὐθεία γραμμὴ ἐκκίνησης, ὅπως συμβαίνει σχεδὸν πάντα, ἀλλὰ σὲ πλάγια διάταξη. Δύο τετράγωνες πώρινες βάσεις (0.50 × 0.55 μ.) μὲ διαμπερεῖς τόρμους στὸ κέντρο, γιὰ τὴν ἔνθεση ξύλινων πασσάλων σὲ ἀπόσταση 1 μ. μεταξύ τους, μὲ ἐγκοπὲς καὶ ἴχνη μολυβδοχόησης, ἴσως γιὰ τὸ δέσιμο σχοιניῶν μὲ κρίκους, πρέπει νὰ στήριζαν τὸ ἐμπόδιο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκκίνηση καὶ νὰ ὄριζαν τὸν χῶρο ποὺ κατελάμβανε ἕνας δρομέας. Ἀνάμεσά τους διασώθηκε τμῆμα κατασκευῆς, ἀπὸ εὐθρυπτο πωρόλιθο, μὲ βαθιὰ κοιλότητα στὸ μέσον, προφανῶς γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ ποδιοῦ στὴ βαλβίδα

ἄφεση

77 Ἐποψη Ἐυστοῦ, Παραδρομίδος, νέου κτιρίου, περιβόλου.

(εἰκ. 80). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ κτιρίου βρέθηκαν δύο διαφορετικὲς πώρινες βάσεις, μήκους 0.50 μ., μὲ ἐγκοπὲς ἐπίσης, ποὺ περιόριζαν τὸ πλάτος τοῦ Ἐυστοῦ στὰ 6 μ., ἴσως μὲ σχοινιά, γιὰ νὰ προστατεύονται οἱ δύο ἀκραῖοι ἀθλητὲς ἀπὸ κτυπήματα στοὺς τοίχους. Ἀπομένει χῶρος γιὰ ἄλλες τρεῖς βάσεις (ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτες ἔξω ἀπὸ τὸν Ἐυστό), ἐκατέρωθεν τῶν δύο κεντρικῶν. Συνολικὰ δηλαδὴ οἱ βάσεις μὲ τοὺς πασσάλους πρέπει νὰ ἦταν πέντε καὶ νὰ ὄριζαν διαδρομὲς, πλάτους 1 μ., γιὰ ἕξι ἀθλητὲς. Ἡ πλάγια διάταξη τῆς ἀφεςσης, σ' ἓναν ὀριζόντιο χῶρο σὰν τὸν Ἐυστό, πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι τὸ κτίριο χρησίμευε γιὰ ἐξάσκηση σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς διαδρομὲς καὶ ὅτι χωροῦσαν τρεῖς ἀθλητὲς, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ στρίψουν στὸν *καμπτήρα* καὶ νὰ γυρίσουν πίσω. Σὲ μιὰ μεγάλη ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴ θέση τοῦ Γυμνασίου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀγωνισμάτων ἀναφέρονται

78 Ξυστός δρόμος και Παραδρομής, από Δ.

και δρόμος, δίαυλος, δόλιχος, ἀνδρῶν και παιδῶν.

Οἱ χώροι ἐξωτερικά και τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ξυστοῦ εἶχαν συνεχῆ χρήση, ἀκόμη και μετὰ τὴν καταστροφή του. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ κτιρίου ἔδωσε πλῆθος κεραμεικῆς, κυρίως ἀπὸ μεγαρικούς σκύφους, κανθάρους, πυξίδες, ἐνσφράγιστες λαβῆς θασιακῶν ἀμφορέων, ἀλλὰ και ἀπὸ μερικά ἐρυθρόμορφα και μελαμβαφῆ ὄστρακα, λίθινο ἀλτήρα, ἡμισφαιρικό, με ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἐνθεση τῶν δακτύλων και πολλὰ λυχνάρια (εἰκ. 79), λυχνοστάτες, κηροπήγια, πὸ ἴσως ἔχουν σχέση με λατρεία θεῶν, προστατῶν τῶν ἀγῶνων.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα και κοπιαστικὴ ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς Παραδρομίδος, σὲ μῆκος περίπου 55 μ. (εἰκ. 78). Ἡ παραδρομὴς ἢ ἔξω δρόμος, γιὰ τὴν ἐξάσκηση στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου με καλὲς καιρικὲς συνθῆκες, μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ ἓνα παράδειγμα, τοῦ Γυμνασίου τῶν Δελφῶν. Παράλληλα στὸν Ξυστό, σὲ ἀπόσταση 5.50 μ. ἀπὸ τὴ γω-

Παραδρομὴς

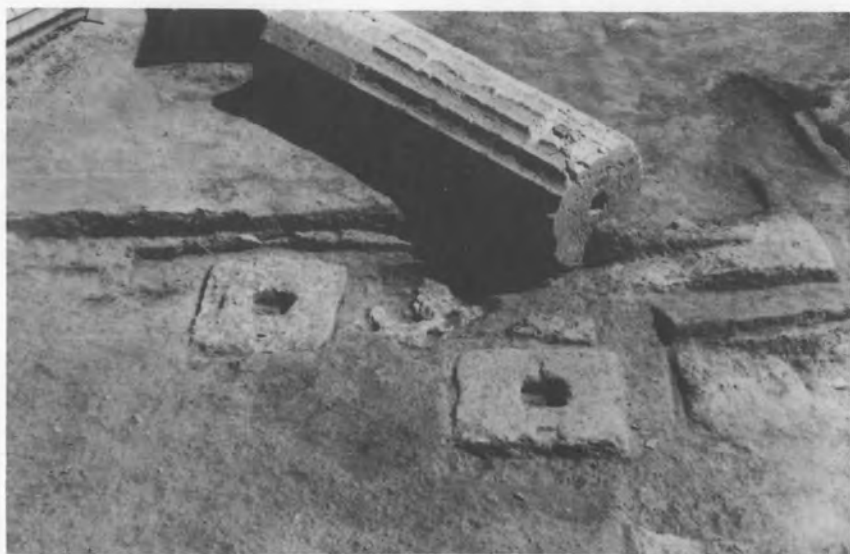

79 Πήλινα λυχνάρια.

ἄφεση

νία του, αποκαλύφθηκε και ἡ ἄφεση τῆς Παραδρομίδος μήκ. 6 περ. μ. (εἰκ. 81). Κατασκευασμένη πάνω σὲ φλέβα πωρολιθικοῦ βράχου μὲ ἰσχυρὴ κλίση, φέρει σὲ τρεῖς μάλλον σειρὲς βαθιὲς καὶ ρηχὲς κοιλότητες, τμήματα πήλινων σωλήνων, κατασκευὲς ἀπὸ μικροὺς λίθους γιὰ τὴν ἔνθεση ξύλινων πασσάλων, ὅπου θὰ ἔδεναν τὰ σχοινιά τοῦ ἐμποδίου τῆς ἐκκίνησης. Τὴν ἄφεση ἴσως ὄριζαν δύο πώρινες ἐπίσης βάσεις μὲ τόρμο καὶ μολύβδινους συνδέσμους, ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ μία βρέθηκε στὴ θέση της καὶ ἡ ἄλλη μετακινημένη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τις 20 ὀπὲς τῆς ἄφεσης, ἐρευνήθηκαν πάνω ἀπὸ 150 ὀπὲς, στὸ μῆκος καὶ στὸ πλάτος τῆς Παραδρομίδος, ποὺ ἀποκαλύφθηκε μέχρι στιγμῆς (εἰκ. 82). Οἱ ὀπὲς μὲ πέτρες στὴ διάμετρό τους, γιὰ νὰ συγκρατοῦν τοὺς πασσάλους καὶ μαῦρο μαλακὸ χῶμα προφανῶς ἀπὸ τὸ σαπισμένο ξύλο, ἔδωσαν καρφιά, μερικὰ μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη γιὰ τὸ δέσιμο σχοινιῶν, ποὺ ὄριζαν τις ἀποστάσεις τῶν ἀθλητῶν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς διαδρομῆς. Ὅπως στὸν Ἐυστό, ἔτσι καὶ στὴν Παραδρομίδα θὰ διεξάγονταν ἀγωνίσματα δρόμου πολλαπλῶν διαδρομῶν. Σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Ἐρέτριας ἀναφέρεται «ἐπικάμπιον» παραδρομίδος. Οἱ συνεχεῖς διά-

80 Λεπτομέρεια τῆς ἄφρασης, ἀπὸ Δ.

81 Ἡ ἄφραση τῆς Παραδρομίδος, ἀπὸ Ν.

82 Ὅπες ἔνθεσης πασσάλων, κατὰ μήκος τῆς *Παραδρομίδος*.

νέο κτίριο

δρομοι πιθανότατα δηλώνουν ἐκμάθηση τοῦ ἀγωνίσματος καὶ σὲ παιδιὰ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ Γυμνασίου.

Κατὰ τὴ διευθέτηση τοῦ χώρου πίσω ἀπὸ τὸν Ξυστό (βλ. εἰκ. 78), μὲ σκοπὸ τὴν προστασία του ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ὅλης τῆς πλαγιᾶς καὶ τὴν ἀνάδειξή του μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης, ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση περίπου 8 μ. τοῖχος παράλληλος — ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὡς ὁ Β περίβολος τοῦ Γυμνασίου —, συν. μήκους 63 μ., κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ ἀπλή ἢ μὲ ἐναλλαγὴ πωροπλίνθων σὲ σχῆμα ἄβακα, παρόμοιος μὲ τοὺς τοίχους ποὺ συνδέουν τὰ ἄλλα κτίρια.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἔρευνα ἀποκάλυψε ἓνα νέο κτίριο, διαστ.

83 Νέο κτίριο βόρεια του Ξυστοῦ.

27.50 × 6.50 μ., με τρεις χώρους, που πρέπει να είχαν είσοδο στη Β πλευρά (εικ. 83). Σύμφωνα με την τοιχοποιία του, τη στρωματογραφία και τὰ εὐρήματα, τὸ κτίριο φαίνεται να ἔχει τέσσερις οἰκοδομικὲς φάσεις. Ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος, κλασικὸς, κτισμένος με πολύγωνους λίθους, ἔδωσε ὄστρακα ἐρυθρόμορφου κρατήρα με παράσταση γυμνῆς ἀνδρικήῃς μορφῆς (εικ. 84)· ἀπὸ τὸ κτίριο περισυλλέχθηκαν δύο νομίσματα Ἀκάνθου τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., εἰδώλια, πλακίδια κ.ἄ. Μία μικρὴ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ του ἔδωσε, πάνω στὸ δεύτερο δάπεδο, σπασμένο ὄξυπύθμενο ἀμφορέα, σωρὸ ἀγγείων καὶ ἀγνύθες, καθὼς καὶ ζωηρὰ χρώματα (ψιμμύθια;) χυμένα πιθανῶς ἀπὸ τὶς παρακείμενες

84 "Οστρακα ἐρυθρόμορφου κρατήρα.

85 Ἀσσάριο.

πυξίδες. Γύρω καὶ μέσα στὸν ἀμφορέα βρέθηκαν ὀκτὼ μεγάλα χάλκινα ἀσσάρια (εἰκ. 85) νομισματοκοπέιου Ρώμης, τοῦ 157-148 π.Χ. με̄ κεφαλὴ Ἰανοῦ καί, στὴν πίσω πλευρὰ, πλῶρη τριήρους με̄ τὴν ἐπιγραφὴ *ROMA*.

Τὸ νέο κτίριο συνδεόταν με̄ τὸ Γυμνάσιο με̄ διάδρομο πλάτους 2 μ. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος με̄ τὶς ἀντηρίδες (βλ. εἰκ. 76) ποὺ συνεχίζει πρὸς Α, μήκους 30 μ., πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα περιβόλου τοῦ νέου κτιρίου καὶ ἴσως σχημάτιζε στοᾶ. Περικλείει δύο μεγάλους ἀποθέτες, ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῶν ὁποίων ἀπέδωσε πλῆθος ἐνδιαφέρουσας κεραμεικῆς, κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, πῆλινο ὁμοίωμα ἰωνικοῦ κιονίσκου, ὀρειχάλκινο κύβο (γιὰ προσάρτηση σὲ ἄλλο ἀντικείμενο) με̄ ἀνάγλυφο διπλὸ πέλεκυ, εἰδώλια, ὅπως ἐνὸς ἀγοριοῦ καὶ μία μικρὴ μάσκα. Τὸ νέο κτίριο με̄ τὸν περίβολό του φαίνεται ἰδιαίτερα σημαντικό, συνδέεται πιθανότατα με̄ λατρεία καὶ ἴσως ἀνήκει σὲ ἀποθηκευτικὸς χώρους Ἱεροῦ.

19. ΑΜΦΙΠΟΛΗ (Χριστιανική)

Με̄ τὶς φετινὲς ἐργασίες στὴ Χριστιανικὴ Ἀμφίπολη ἀπὸ τὸν ἐπίκ. καθηγητὴ Χαρ. Μπακιρτζῆ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία μετρᾷ 150 μ. περίπου (εἰκ. 86). Στὸ μέσον τῆς

86 Ἀποψη τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου.

πλευρᾶς αὐτῆς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι τετράπλευρος πύργος Α. Φέτος διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων δύο τετράπλευρων πύργων Β καὶ Γ. Ὁ πύργος Β εἶναι ὁ ΝΔ γωνιακὸς πύργος, ἐνῶ ὁ πύργος Γ εἶναι ὁ ΒΔ. Τὸ τεῖχος ἀνάμεσα στὸν μεσαῖο πύργο Α καὶ στὸν γωνιακὸ Γ ἐνῶ ἀρχικὰ κατευθύνεται πρὸς Βορρὰ στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ κάμπτεται πρὸς Ἀνατολὰς χωρὶς νὰ σχηματίζει στὸ σημεῖο τῆς κάμψης ἄλλον πύργο. Στὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καὶ πρὶν τὴν ὀριστικὴ κατάρρευσὴ τους ὁ μὲν πύργος Β μετατράπηκε σὲ δεξαμενὴ, ὁ δὲ πύργος Γ σὲ πρόχειρη κατοικία ἢ χῶρο ἀποθήκευσης κρίνοντας ἀπὸ τὶς ὑποδοχὲς ξύλινων ὑποστυλωμάτων, ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδό του καὶ σκοπὸ εἶχαν τὴ στήριξη κάποιας στέγης ὅταν ἡ ἀνωδομὴ τοῦ πύργου εἶχε καταστραφεῖ.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλης ἄξιο παρατήρησης εἶναι ὅτι στὴν πλευρὰ αὐτὴ δὲν διανοίγεται καμία πύλη. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ αἶθριο τῆς παρακείμενης βασιλικῆς Γ δὲν βρίσκεται στὴ δυτικὴ ἀλλὰ στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, ἀπ' ὅπου εἶχε καὶ πρόσβαση.

Ἡ ἔρευνα ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ αἰθρίου ἦταν ὁ δεῦτερος στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 87). Ὡς γνωστὸν ἡ βα-

87 Ἀνασκαφὴ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Γ.

σιλικὴ Γ Ἀμφιπόλεως καὶ μέρος τοῦ αἰθρίου τῆς εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Ε. Στίκα τὰ ἔτη 1962-1971. Φέτος γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας κρίθηκε σκόπιμο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης νὰ ἐξετασθεῖ ἡ στρωματογραφία τῆς. Διαπιστώθηκε ὅτι μετὰ τὴν ὀριστικὴ καταστροφὴ τοῦ αἰθρίου στὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου δὲν ὑπάρχει ἐμφανὲς ὑπερκείμενο στρώμα κατοίκησης. Ἡ ἀνασκαφὴ μικροῦ μέρους τοῦ αἰθρίου ποὺ ἀκολούθησε, ἔδωσε χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κάτοψης τῆς βασιλικῆς καὶ ὀδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου εἶχαν διαρπαγεῖ, προφανῶς γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἄλλοῦ.

20. ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ

Στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλὶ Τὰς συνεχίσθηκε τὸ κοινὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα ποὺ διενεργεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σὲ συνεργασία μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολο-

γική Σχολή και τὸ CNRS (Unité Associée de Protohistoire Egéenne) μετὰ τὴν διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Χ. Κουκούλη Χρυσανθάκη καὶ τοῦ R. Treuil, καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Paris I.

Ὁ νέος ἀνασκαφικὸς τομέας VI διασχίζει τὸν λόφο ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τὴν βάση τῆς κορυφῆς ὡς τοὺς πρόποδες. Βρίσκεται στὰ ΒΑ τοῦ γαλλικοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα τοῦ 1967 καὶ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀνασκαφικοὺς τομεῖς τῶν ἐτῶν 1961 καὶ 1967. Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἡ μελέτη τῆς οἰκιστικῆς εἰκόνας τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴν κορυφή ὡς τοὺς πρόποδες τοῦ λόφου καὶ ἡ ἔνταξη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καὶ τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν ἀνασκαφῶν στὸ νέο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα καὶ στὴ σημερινὴ προβληματικὴ τῆς οἰκιστικῆς ἔρευνας τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ντικιλί Τάς.

τομέας VI

Πρῶτος στόχος τῆς ἔρευνας στὴν τομὴ αὐτὴ ἦταν ἡ ἐξακρίβωση τῆς χρονολόγησής καὶ τοῦ προορισμοῦ ἑνὸς ἐπιφανειακοῦ τοῖχου κτισμένου μετὰ τὴν τεχνικὴ τῆς ξερολιθιάς, τοῦ ὁποῖου ἡ περιφερειακὴ πορεία γύρω στὴ νότια πλευρὰ τῆς βάσης τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου εἶχε ἐπισημανθεῖ σὲ μῆκος 20 μ. περίπου κατὰ τὴν τοπογράφηση τοῦ λόφου στὰ 1986. Μετὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλημματικὸ τοῖχο, πού πρέπει νὰ σχετισθεῖ μετὰ τὶς νεώτερες καλλιέργειες τοῦ λόφου, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὁποῖου ὡστόσο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ spolia ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

τομὴ Va 305-310/135-140

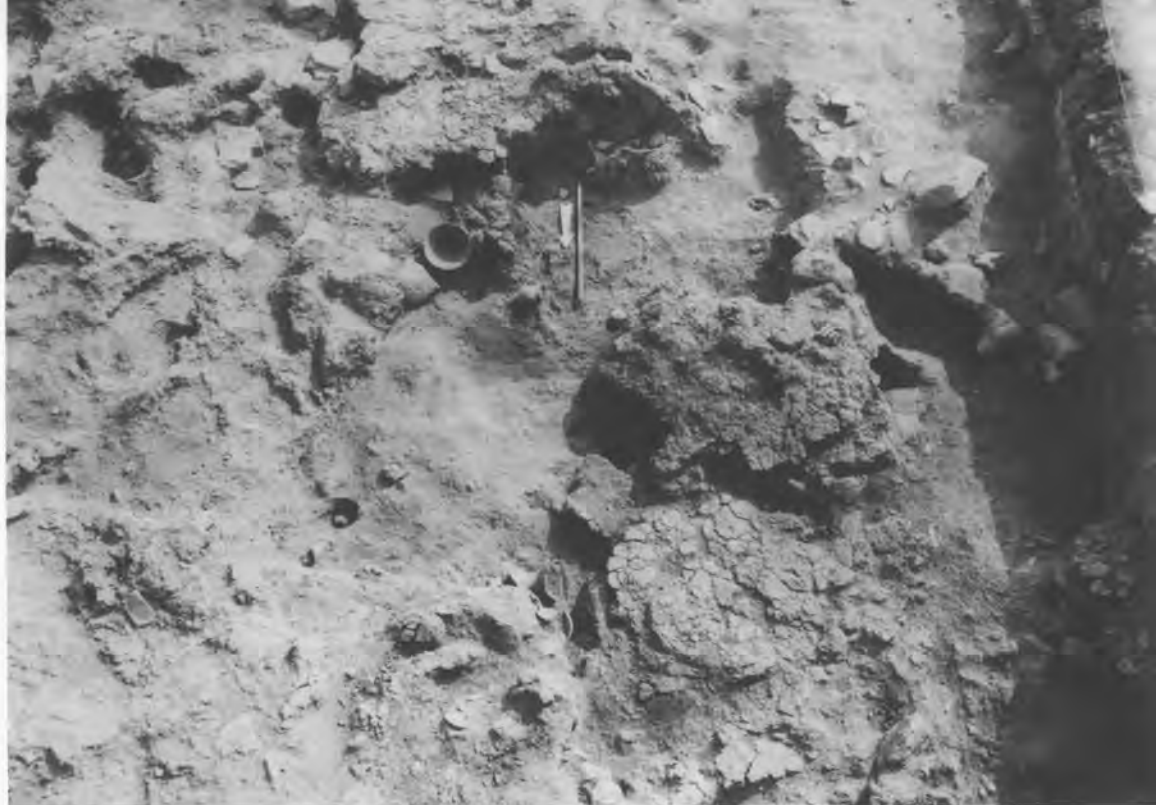
Νεώτερες διαταραχὲς διαπιστώθηκαν ἐπίσης σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς τομῆς καὶ σὲ ἰκανὸ μάλιστα βάθος. Ἐντοπίστηκαν ὡστόσο καὶ περιοχὲς μετὰ ἀδιατάρακτη στρωματογραφία, στὶς ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν σωροὶ ἀπὸ πεσμένους καμένους πηλοῦς. Κάτω ἀπὸ αὐτὰ τὰ θραύσματα τῶν καμένων πηλῶν —ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν καὶ ὀρισμένα μετὰ ἰδιαίτερη διαμόρφωση, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ στέγη—, ἐντοπίστηκε τὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑποκίτρινο πατημένο χῶμα μετὰ σαφεῖς τὶς ἐνδείξεις τῆς καύσης.

88 Τομέας VI. Τομή VIB, ανασκαφή στρώματος καταστροφής.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ εὐρήματα τὸ στρώμα καταστροφῆς χρονολογεῖται στὰ τέλη τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς. Μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ, διαταραγμένον ἀπὸ τὴν ἄροση στρώμα στὴν τομὴ ἐντοπίστηκε ἓνα στρώμα μὲ πολλὰ διαταραχὰς ἀπὸ τοὺς ἀρουραίους, ποὺ ἐμφάνιζε ὡστόσο σκληρὰ χῶματα κατὰ περιοχάς, διάσπαρτους λίθους καὶ διάσπαρτα ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώων. Πιθανότατα δὲν ἦταν στρώμα κατοίκησης, ἀλλὰ μέρος τοῦ διαταραγμένου στρώματος τῆς ἐπίχωσης, ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου εἶχε σκληρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἰζηματογόνο διείδυση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς καὶ τὶς κινήσεις τῶν τρωκτικῶν. Στὴν πρώτη μελέτη τῶν εὐρημάτων αὐτοῦ τοῦ στρώματος δὲν προέκυψαν στοιχεῖα ποὺ νὰ χρονολογοῦν τὸ στρώμα αὐτὸ σὲ ἐποχὴ νεώτερη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο στρώμα καταστροφῆς.

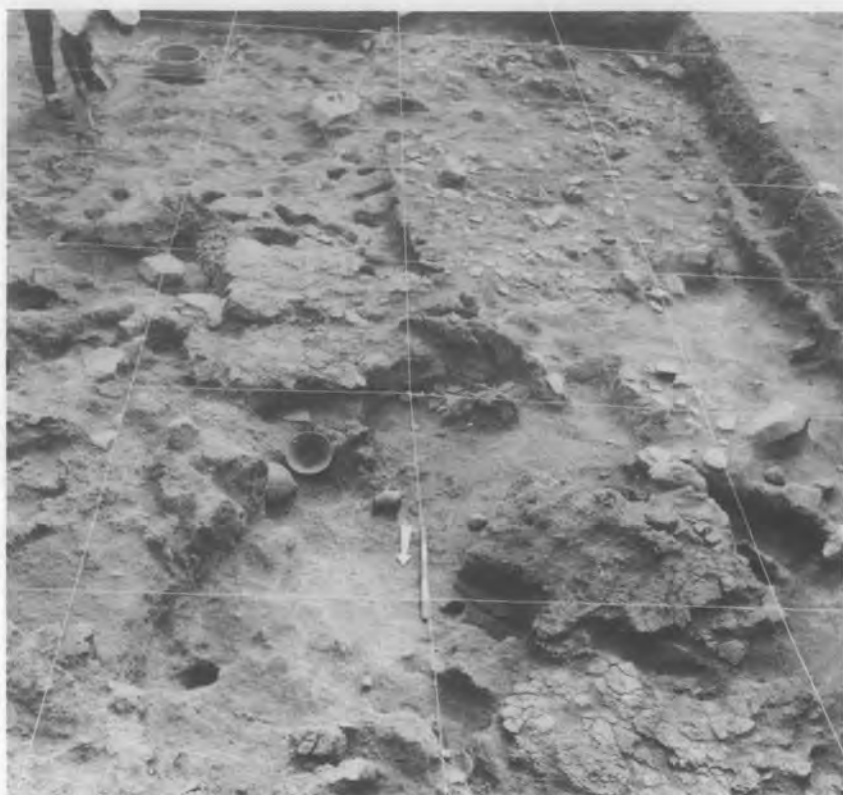
Παχὺ στρώμα καταστροφῆς μὲ μεγάλα ἐπάλληλα θραύσματα καμένων πηλῶν ἐντοπίστηκε στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς. Κάλυπτε δάπεδο μὲ ἐμφανῆ λείψανα ἔντονης καύσης καὶ πολλὰ ἀγγεῖα, ἀκέραια καὶ σπασμένα, *in situ*

89 Τομέας VI. Τομή VIB, στρώμα καταστροφής τῆς οἰκίας, ἀγγεῖα δαπέδου.

(εἰκ. 88). Οἱ καμένοι πηλοὶ προέρχονται ἀπὸ διαλυμένους πλάγιους τοίχους καὶ στέγη πασσαλόπηκτου κτίσματος, ἡ συνολικὴ κάτοψη τοῦ ὁποίου δὲν ἐντοπίστηκε ἀκόμη, γιατί τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κτίσματος ἐκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια, ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς τομῆς. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς φαίνεται ὡστόσο ὅτι ὁρίζεται ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος (εἰκ. 89).

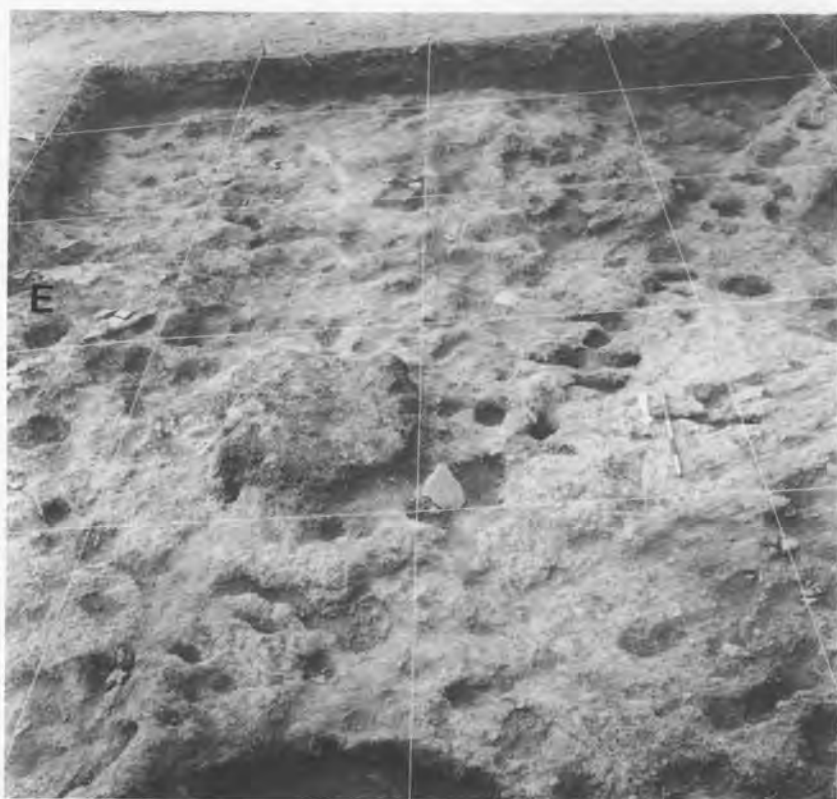
Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία στὸ στρώμα καταστροφῆς τριπτήρων καὶ πολλῶν ἀπανθρακωμένων σπόρων καὶ καρπῶν, διάσπαρτων, πού συγκεντρώθηκαν μὲ τὸ νεροκόσκινο, ἢ συγκεντρωμένων, ὅπως τὸ σύνολο τῶν καμένων σπόρων, στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς, τὸ ὁποῖο πιθανότατα περιεχόταν σὲ ἀποθηκευτικὸ λάκκο-βόθρο μὲ ἐπιχρισμένα τοιχώματα. Ἡ πρώτη μελέτη τῶν ἀπανθρακωμένων καρπῶν ἐπεσήμανε τὴν ἔντονη παρουσία σταφυλιῶν σὲ κόκκους ἢ σὲ ἀπανθρακωμένα τσαμπιά, καθὼς καὶ τὴν παρουσία ἀπανθρακωμένων μήλων, βαλανιδιῶν, κ.ἄ. Τὸ στρώμα τῶν καμένων πηλῶν δὲν μετακινήθηκε, για-

90 Τομέας VI. Τομή VIB, άποψη από ΒΔ. Άνατολικά περιοχή καμένων πηλών, δυτικά περιοχή με στρώση όστράκων.

τι κρίθηκε σκόπιμο νά έντοπισθει πρώτα με τήν επέκταση τής άνασκαφής πρòς τά βόρεια ή συνολική κάτοψη του κτίσματος και νά ακολουθήσει ή έρευνά του, έτσι ώστε νά διασφαλισθει ή κατά τò δυνατò μεγαλύτερη συλλογή πληροφοριών για τή μελέτη τής νεολιθικής άρχιτεκτονικής.

Στά νότια τών καμένων πηλών έντοπίστηκαν περιοχές με πολλά θραύσματα άγγείων και όστά ζώων, πού θα μπορούσαν νά ανήκουν σέ υπαίθριους χώρους έργασίας, σύγχρονους με τò πασσαλόπηκτο κτίσμα (εικ. 90). Πριν ολοκληρωθει ώστόσο ή άνασκαφή και ή λεπτομερειακή μελέτη τών εύρημάτων δέν είναι δυνατό νά διατυπωθοῦν άσφαλή συμπεράσματα. Χρονολογική διαφορά έμφανής δέν φαίνεται νά προκύπτει ανάμεσα στα εύρήματα τών δύο περιοχών. Έκτός άπό τήν κεραμεική βρέθηκε μεγάλος άριθμός λίθι-

91 Τομέας VI. Τομή VIΓ, άποψη από Β. Νοτιοανατολικά τμήμα οικίας με έστία και πασσαλόπηκτο τοίχο (:).

νων, πήλινων και όστείνων έργαλείων, καθώς και θραύσματα πήλινων ειδωλίων, ανάμεσα στα όποια ξεχωρίζει τó κεφάλι μιās πωγωνοφόρου άνδρικής μορφής (είκ. 92).

Στό άνατολικό τμήμα τής τομής έντοπίστηκε, άμέσως κάτω από τó έπιφανειακό στρώμα, δάπεδο, τó όποίο πρέπει νά άνήκει στό δυτικό τμήμα πασσαλόπηκτου κτίσματος με κατεύθυνση Β-Ν περίπου, τó όποίο έκτείνεται πρós τά άνατολικά τής τομής (είκ. 91). Στό δάπεδο του κτίσματος άποκαλύφθηκε τμήμα έστίας (Ε) και στα νοτιοδυτικά της μιá περιοχή με στάχτη και ένα άγγείο *in situ*. Έξω από τή δυτική πλευρά του πασσαλόπηκτου κτίσματος έμφανίζεται μιá περιοχή με πολλά θραύσματα όστράκων και όστών ζώων, άντίστοιχη με εκείνη που έμφανίστηκε στα νότια τής τομής VIβ (είκ. 93). Στήν περιοχή αύτή δυτικά του κτίσμα-

τομή VIγ 320-326/130-135

92 Κεφαλή πήλινου ειδωλίου.

93 Ἀγγεῖο δαπέδου.

τος ἐντοπίστηκαν δύο βόθροι-ἀποθέτες, πιθανότατα σύγχρονοι μὲ τὸ κτίσμα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος τῶν διάσπαρτων ὀστράκων, πού χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὴν παρουσία τέφρας καὶ γκρίζου χώματος, ἐφανίστηκαν περιοχὲς μὲ καμένους ἐρυθροὺς πηλοὺς, οἱ ὁποῖες πιθανότατα σχετίζονται μὲ κτίσματα προγενέστερης φάσης.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα (εἰδῶλια, λίθινα καὶ ὀστέινα ἐργαλεῖα) προκύπτει ἡ ὕπαρξη ἑνὸς σύγχρονου ὀρίζοντα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιὰ στὰ τρία κτίρια πού ἐντοπίστηκαν στὶς τομὲς VIα, VIβ, VIγ. Ὁ ὀρίζοντας αὐτὸς καταστροφῆς πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ ἀντίστοιχο στρώμα καταστροφῆς πού ἔχει ἐπισημανθεῖ στὶς τομὲς A, E, F, G, H τοῦ γαλλικοῦ τομέα κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1967 καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν J. Deshayes ὡς ὀρόσημο τοῦ τέλους τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ντικιλὶ Τὰς. Σύγχρονο στρώμα καταστροφῆς ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ τομέα στὰ 1967.

Μὲ βάση κυρίως τὸ κλειστὸ σύνολο τῶν ἀγγείων πού ἐμφανίζεται κάτω ἀπὸ τοὺς καμένους πηλοὺς στὴν τομὴ VIβ, καθὼς καὶ τὰ ἀποσπασματικὰ ἀγγεῖα τῆς τομῆς VIγ, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῶν τριῶν κτισμάτων στὶς τομὲς VIα, VIβ, VIγ στὴν τελευταία φάση τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου τοῦ Ντικιλὶ Τὰς (Ντικιλὶ Τὰς II) καὶ τῶν Σιταγρῶν (Σιταγροὶ IIb-IIIc). Ἡ παρουσία τοῦ χαρακτηριστικοῦ γιὰ τὶς τελευταῖες φάσεις τῆς Χαλκολιθικῆς φιαλόσχημου ἀγγείου μὲ τὸ διογκωμένο ἔσω-

τερικὰ καὶ διακοσμημένο μὲ ἀυλακώσεις χειλὸς, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὰ ἐλάχιστα σχήματα τῆς νεολιθικῆς κεραμεικῆς ποὺ ἐπιβιώνουν κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἢ ἐμφάνιση κεραμεικῆς μὲ ἀυλακωτὴ διακόσμηση, μὲ πλατιά χάραξη ἢ μὲ διακόσμηση barbotin, ὅπως καὶ τὰ εὐθύγραμμα γραμμικὰ θέματα στὴ διακόσμηση τοῦ γραφίτη προσδιορίζουν τὸ τέλος τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου, ὄχι μόνο στοὺς οἰκισμοὺς τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, ἀλλὰ καὶ βορειότερα στὰ ἡπειρωτικὰ βαλκάνια, ὅπως καὶ νοτιότερα στὰ νησιά τοῦ Βόρειου Αἰγαίου.

Ἡ ἐξακρίβωση ὥστόσο τῶν ἐπὶ μέρους χρονολογικῶν φάσεων στὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς ὕστερης νεολιθικῆς καὶ ἢ χρονολόγηση τοῦ τέλους τῆς νεολιθικῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ποὺ ἀπαιτεῖ ἐπέκταση τῶν ἀνασκαφῶν καὶ σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς, θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἀπασχολεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμα τὴν ἔρευνα. Ἡ ὑπαρξη ὁπωςδήποτε ἑνὸς ἐκτεταμένου στρώματος καταστροφῆς στὰ τέλη τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου στὸν οἰκισμό τοῦ Ντικιλὶ Τάς, ποὺ ἐπιβεβαίωσε καὶ ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, ἀποτελεῖ αἰσιόδοξη προοπτικὴ γιὰ τὴ μελέτη ὄχι μόνο τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκιστικῆς ὀργάνωσης τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Συνεχίσθηκε φέτος ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων *Χαίδω Κουκούλη Χρυσανθάκη* ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ βόρειου περιβόλου (II) τῶν Ἀβδῆρων.

Ἐξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ βόρειου περιβόλου, ὅπου παλαιότερες ἀνασκαφές εἶχαν ἐντοπίσει ἱερὸ γυναικειᾶς θεότητας μὲ ἐσχάρες-βωμοὺς καὶ νεκροταφεῖο ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε φέτος πρὸς τὰ βόρεια τῆς μνημειακῆς κλίμακας, τὴν ὁποία εἶχαν ἀποκαλύψει οἱ ἀνασκαφές 1987/1988, πρὸς τὰ ἀνατολικά, πάνω στὸ ἄνδρρο τοῦ ἱεροῦ καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς κλίμακας, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποθέτη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές

21. ΑΒΔΗΡΑ

τομέας II
ἔρευνα τειχῶν

94 Βόρειος περίβολος. Ἱερό ἐκτὸς τειχῶν. Ἀποψη τῆς κλίμακας ἀπὸ ΒΔ.

τοῦ 1987 καὶ 1988, κάλυπτε ἓνα μέρος τῆς κλίμακας καὶ ἀπλωνόταν σὲ μιὰ μεγάλη ἔκταση στὰ δυτικά της (εἰκ. 94).

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ φαίνεται ὅτι ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ σωζόμενου τμήματος τῆς μνημειακῆς κλίμακας, τὸ ὁποῖο ἔχει μῆκος 12.60 μ. Ἡ κλίμακα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι βαθμίδες λαξευμένες μὲ ἐπιμέλεια σὲ τοπικὸ μάρμαρο, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦν στὴν πλάγια ὄψη τοὺς ἀπεργούς ἀγκῶνες ἀνύψωσης. Ἡ κλίμακα λειτουργοῦσε ὡς πρόσβαση ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνάλημμα στὸ ἄνδηρο τοῦ ἐκτὸς τειχῶν μικροῦ ἱεροῦ. Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση τοῦ ἱεροῦ, ἡ κλίμακα καταργήθηκε καὶ καλύφθηκε ἀπὸ παχὺ στρῶμα στάχτης μὲ ἀπορρίμματα τοῦ ἱεροῦ, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς ἀβαφῶν μικρογραφικῶν ὑδριῶν, θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων, καθὼς καὶ μεγάλες ποσότητες καμένων ὀστέων ζώων.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὀλοκλήρωσε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀποθέτη σὲ μιὰ ζώνη πλάτους 4 μ. περίπου κατὰ μῆκος τῆς κλίμακας. Ὁ ἀποθέτης, οἱ μικρογραφικὲς ὑδρίες τοῦ ὁποίου μὲ τὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ προσεγγίζουν τὶς 10.000, φαίνεται ὅτι δὲν συνεχιζόταν πέρα ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς σωζόμενης κλίμακας. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα στάχτης τοῦ ἀποθέτη ἐμφανίστηκε σὲ ὕψος 0.87-1.76 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας ἓνα στρώμα ριχτῶν λίθων, τὸ ὁποῖο ὡστόσο δὲν ἔφθανε ὡς τὴ βάση τῆς κλίμακας, κατὰ μῆκος τῆς εὐθυντηρίας τῆς ὁποίας ἐμφανίστηκε στρώμα ἄμμου. Τὸ στρώμα τῆς ἄμμου, ὅπως καὶ τὸ στρώμα τῶν λίθων, θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἐργασίες διαμόρφωσης, πού πιθανότατα πραγματοποιήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ συγχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς κλίμακας. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης πρέπει νὰ σχετισθεῖ καὶ τὸ στρώμα ἄμμου πού ἐντοπίστηκε πάνω στὸ ἄνδηρο τοῦ ἱεροῦ ἀνάμεσα στὴν κλίμακα καὶ στὴν ἐσχάρα 1.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ πάνω στὸ ἄνδηρο τοῦ ἱεροῦ βεβαίωσε τὴν ὕπαρξη ἐλάχιστης ἐπίχωσης πάνω στὸν φυσικὸ βράχο καὶ τὴ γνωστὴ ἤδη ἀπὸ προγενέστερες ἀνασκαφὲς παρουσία τοῦ ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου. Ἐνας κεραμοσκεπῆς τάφος τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα (T26) βρέθηκε πάνω στὸ ἄνδηρο τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 95), ἐνῶ μιὰ ταφὴ-καύση σὲ μελαμβαφὴ ὑδρία τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα (T29) βρέθηκε χαμηλότερα, πάνω στὸ κατεστραμμένο βόρειο ἄκρο τῆς κλίμακας (εἰκ. 96). Ἡ ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς ταφῆς βεβαίωσε ὅτι ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ λιθολόγησις τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς κλίμακας εἶχε ἤδη συντελεσθεῖ ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα.

Βασικὸς στόχος τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὑπῆρξε φέτος ἡ ἐκτόπιση τῆς πορείας τοῦ βόρειου τείχους, πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τῆς στροφῆς του ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ νότια. Ἡ ἐντόπιση τῆς πορείας τοῦ δυτικοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἦταν παραλιακό, εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀρχαίας ἀκτογραμμῆς στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ τὴ χρονολόγησις τῶν γεωμορφολογικῶν μεταβολῶν, μὲ

95 Κεραμοσκελής τάφος.

96 Ταφή - καύση.

τις όποιες πρέπει νά σχετίζεται ή οικιστική εξέλιξη τών 'Αβδήρων. Οί ανασκαφικές έρευνες συνδυάστηκαν φέτος και με παράλληλες γεωφυσικές διασκοπήσεις τής Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης. Οί μετρήσεις με μαγνητόμετρο, τά αποτελέσματα τών όποίων δέν έχουν ακόμα αξιολογηθεί, κάλυψαν τήν πεδινή περιοχή μεταξύ τής ΒΔ γωνίας του περιβόλου και του έντοπισμένου από παλαιότερες ανασκαφές αρχαίου παράλιου κρηπιδώματος, που θά μπορούσε νά σχετισθεί με τó αρχαίο λιμάνι. 'Η νέα ανασκαφική τομή που χαράχθηκε στα δυτικά τής ανασκαφικής τομής του 1987 έντόπισε τήν περαιτέρω πορεία του βόρειου τείχους σε απόσταση 60 μ. δυτικά από τήν πύλη τής ΒΔ γωνίας του περιβόλου, χωρίς νά έπισημάνει ακόμα τήν προς τά νότια στροφή του.

Στήν τομή του 1987 είχαν έντοπισθεί οί δύο φάσεις τών τειχών σε παράλληλη ή έν μέρει επάλληλη σχέση. Στή νέα ανασκαφική τομή αποκαλύφθηκε στο επίπεδο τής στάθμης τής θάλασσας τείχος μήκους 10 μ. και πλάτους 3.15 μ., τó όποιο πρέπει νά ανήκει στο τείχος τής νεώτερης φάσης. Στα νότια του τείχους έμφανίζεται ένα στρώμα λίθων, ανάμεσα στους όποιους διακρίνονται και μεγάλες πλίνθοι, οί όποιες ώστόσο δέν φαίνεται νά σχετίζονται με τó τείχος τής αρχαιότερης φάσης. 'Η έρευνα στο επίπεδο αυτό παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες εξαιτίας τής ύψηλης στάθμης του νερού και δέν ολοκληρώθηκε φέτος.

Τó τείχος στή νέα έμφανίζει μεγαλύτερο πλάτος (3.15 μ.) σε σχέση με τó αντίστοιχο τείχος τής ανασκαφικής τομής του 1987, αλλά ή τοιχοδομία τής έξωτερικής παρειάς του με τις καλολαξευμένες πλίνθους τοπικού λίθου είναι αντίστοιχη. Στήν έσωτερική παρειά αντίθετα δέν έμφανίζεται ή γνωστή τοιχοδομία με τις μικρές πέτρες, αλλά μεγάλες πλίνθοι με άδρη λάξευση. Πρέπει νά σημειωθεί ότι και στήν τομή αυτή διαπιστώθηκαν στρώματα πλημμύρας πάνω από τó τείχος τής αρχαιότερης φάσης αντίστοιχα με κείνα που είχε έντοπίσει ή ανασκαφή του 1987. 'Αξιοσημείωτο είναι

97 Κεραμοσκεπής τάφος.

τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴ νέα τομὴ τὰ στρώματα τῆς πλημμύρας δὲν ἐπικαλύπτουν τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης. Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου ὡς τὴν περιοχὴ αὐτὴ διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς κεραμοσκεποῦς τάφου (T28) στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης τοῦ τεύχους (εἰκ. 97).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τῆς ΒΔ γωνίας πραγματοποιήθηκε μιὰ μικρῆς ἔκτασης ἔρευνα, γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς πορείας τοῦ τοίχου ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαιότερης φάσης. Στὴν τομὴ ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ ὀρισμένοι διάσπαρτοι τοῖχοι χωρὶς ἐνδεικτικὴ κεραμεικὴ καὶ ἕνας κιβωτιόσχημος τάφος ἑλληνιστικῶν χρόνων (T29). Ὁ φυσικὸς βράχος ἐμφανίζεται στὴν περιοχὴ αὐτὴ σὲ μικρὸ βάθος.

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε καὶ στὴν ταφὴ ἀλόγου ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1982.

ἔρευνα
στὸ ἐσωτερικὸ
τοῦ περιβόλου

ταφὴ ἀλόγου

Ἡ ἀνασκαφή εἶχε τότε ἀποκαλύψει μιὰ σιδερένια αἰχμὴ λόγχης στὸν λαϊμὸ τοῦ ἀλόγου καὶ εἶχε ἀφήσει τὸν σκελετὸ τοῦ ζώου *in situ* καλύπτοντάς τον μὲ εἰδικὴ θήκη ἀπὸ πλαστικοποιημένο γυαλί. Ἡ διάβρωση ὡστόσο ποὺ παρατηρήθηκε στὰ ὀστά τοῦ ἀλόγου παρὰ τὰ μέτρα προστασίας ποὺ εἶχαν ληφθεῖ κατέστησε ἀναγκαία τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ σκελετοῦ τοῦ ἀλόγου. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ὀστῶν ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὸ σιδερένιο χαλινάρι τοῦ ἀλόγου καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ ἐξαρτήματα τῆς κεφαλῆς κυρίως τοῦ ἀλόγου. Μιὰ χάλκινη αἰχμὴ βέλους, ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῶν ποδιῶν δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ταφή τοῦ ἀλόγου, γιατί πολλές παρόμοιες αἰχμὲς ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τείχους στὴν περιοχὴ αὐτή.

Μικρὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πραγματοποιήθηκε στὸ κτιριακὸ συγκρότημα τοῦ ἀγροῦ Δ. Μακρῆ, ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1983. Στόχος τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ χώρου β τοῦ κτιρίου II, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ στὰ 1983. Ἡ φετινὴ ἔρευνα προχώρησε στὴν περαιτέρω ἀποκάλυψη τοῦ στρώματος καταστροφῆς στὸν χώρο β, ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ ἀνήκει στὴ νεώτερη φάση (φάση β) τοῦ κτιρίου II. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε οὔτε στὸν χώρο β οὔτε στὸ κτίριο II, μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ διευκρινίσθηκε ἡ ἀρχαιότερη φάση τοῦ κτιρίου II, τὴν ὁποία εἶχε ἐπισημάνει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1983. Στὴν ἀρχαιότερη φάση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χώρος α τοῦ κτιρίου II ἦταν μεγαλύτερος, ἀνήκει καὶ τὸ λιθόστρωτο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει στὰ βόρεια τοῦ κτιρίου II (εἰκ. 98).

Ἡ ἀρχαιότερη αὐτὴ φάση (φάση α), ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἐπίσης στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν τοῖχο ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1983 εἶχε ἀποκαλύψει στὰ βόρεια τοῦ κτιρίου II, ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ προγενέστερο κτίριο (III), τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα (εἰκ. 99). Τὰ κτίρια I καὶ II, ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὸ ἀρχαῖο λιμάνι καὶ τὰ ὁποῖα θυμίζουν στὴν κάτοψη καὶ στὴ διάταξή τους καταστή-

ΔΙ
κτιριακὸ συγκρότημα
ἀγροῦ Μακρῆ

98 Ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου. Κτιριακὸ συγκρότημα ἀγροῦ Μακρῆ. Κτίριο Ι,ΙΙ,ΙΙΙ.

99 Ἀγρὸς Μακρῆ. Κτίριο ΙΙ (φάσεις α,β).

ματα, με τις διαδοχικές οικόδομικές τους φάσεις εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τή μελέτη τῶν ἀρχαιότερων φάσεων τῆς ἀρχαίας πόλης στους ἀρχαίους καὶ στους κλασικούς χρόνους.

Τὴν ἀναζήτηση ἀρχαιότερων φάσεων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου περιβόλου ἔχουν ὡς στόχο καὶ οἱ ἔρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ ἀγρόκτημα Ἀβράμογλου (ἀριθ. κληροτεμαχίου 58). Φέτος ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ποὺ ἦταν ἐντοπισμένο ἀπὸ παλαιότερες ἔρευνες στὸ κέντρο περίπου τοῦ ἀγροῦ. Ἐρευνήθηκε τὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου θὰ συνεχισθεῖ.

Δ2-E2

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἐξαιτίας τῆς ἀπαγόρευσης πρόσληψης ἐργατοτεχνικοῦ προσωπικοῦ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, ποὺ διεξάγονται στὴν ἀρχαία Μαρώνεια ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων *Εὐάγγελο Πεντάζο*, δὲν πραγματοποιήθηκαν.

22. ΜΑΡΩΝΕΙΑ

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὸν ἔλεγχο τῶν ἀρχαίων θέσεων, ποὺ εἶχαν ἐντοπιστεῖ στὴν περιοχὴ κατὰ τὸ 1971 ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, ἔγιναν φωτογραφήσεις καὶ περισυλλέγησαν ἐπιφανειακὰ ὄστρακα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τριάντα ἔξι γνωστὲς θέσεις ἐντοπίστηκαν ἀκόμη τέσσερις ὀχυρωμένοι οἰκισμοί, ἑννέα ἀνοχύρωτοι καὶ ἔξι πιθανῶς ἀγροικίες. Ἐπίσης ἐντοπίστηκαν ἔξι νεκροταφεῖα, συγκεντρώθηκαν στοιχεῖα γιὰ δύο λατομεῖα καὶ ἐπισημάνθηκαν πύργοι καὶ ἀρχαῖα ἀναλήμματα σὲ διάφορα σημεῖα, κυρίως ὅμως στὴν ὄρσειρὰ τοῦ Σαρί Καγιᾶ.

Ἄρχισε ἐξᾴλλου ἡ καταγραφὴ τῶν κινητῶν εὐρημάτων (κεραμεικὴ, ἐργαλεῖα, θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν) ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ χρονολόγησή τους.

23. ΑΓΙΟΣ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ
ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

Στήν παραθαλάσσια περιοχή του 'Αγ. Χαραλάμπους Μαρωνείας συνεχίστηκε ή ανασκαφή υπό τή διεύθυνση του έπιμελητή Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Θεολόγου 'Αλιπράντη και κατά τὸ 1989. 'Η ανασκαφική έρευνα επέκτάθηκε ΒΑ του άριστερου κλίτους ναοῦ τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπό τὸ 1988 ὁ ὁποῖος, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ανασκαφικά δεδομένα, ὑπῆρξε πιθανότατα ὁ καθεδρικός ναός τῆς 'Επισκοπῆς Μαρωνείας (εἰκ. 100). Παράλληλα συμπληρωματική έρευνα ἐντός του άριστερου κλίτους του ναοῦ ἀποκάλυψε λείψανα του δαπέδου ἀπό μαρμάρινες πλάκες, ἐνῶ κοινοτική δεξαμενή και ἀποχωρητήριο, πού εἶχε κτισθεῖ πρὶν ἀπό τὸ 1974 και συνέπεσε νὰ εἶναι θεμελιωμένα πάνω στον δυτικό τοῖχο του νάρθηκος τῆς ἐκκλησίας, κατεδαφίστηκαν μετὰ ἀπό ἐνέργειες τῆς ΙΘ' 'Εφορείας Προϊστορικῶν και Κλασικῶν 'Αρχαιοτήτων Κομοτηνῆς και σχετική ἀπόφαση της Νομαρχίας Ροδόπης.

Εἰδικότερα ἐξωτερικά του βόρειου τοῖχου του ναοῦ ἤλθαν στο φῶς ἐνδιαφέροντα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως: σπαράγ-

100 Βόρειο κλίτος του ναοῦ με λείψανα του δαπέδου ἀπό μαρμάρινες πλάκες.

ματα τοιχογραφιῶν, σὲ ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεικονίζεται κρινάνθεμο σὲ βαθὺ μπλὲ βάθος, μικρὰ τμήματα θωρακίων, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τοῦ 11ου-12ου αἰ. κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφη μορφὴ λέοντος, ἐφυαλωμένα ὄστρακα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς μὲ μεγάλη ποικιλία σχεδίων καὶ χρωμάτων καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση καφὲ ἢ πράσινου χρώματος, θραύσματα ὑάλων διαφόρων χρωμάτων, καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Τὸ ἐντυπωσιακότερο ὅμως εὕρημα στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἦταν ἡ ἀνακάλυψη δίχωρου θολωτοῦ κτίσματος ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ναοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ συνδέεται ὀργανικὰ. Τοῦ κτίσματος τούτου, συγχρόνως καὶ προσκτίσματος τοῦ παρακείμενου ναοῦ, φάνηκε ἐξωτερικὰ τὸ ἄνω μέρος μόνου τοξοειδοῦς ἀνοίγματος (εἰκ. 101). Ἡ μεγάλη ἐπίχωση ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸ θολωτὸ κτίσμα καὶ καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, δὲν καθιστᾷ εὐκόλη τὴν ἐξακρίβωση τῆς ταυτότητάς του, ἐνῶ προκαλεῖ εὐλόγα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

101 Ἐξωτερικὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ τοξοειδὲς ἀνοίγμα θολωτοῦ κτίσματος.

24. ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

Στή Μινώα Ἀμοργοῦ συνεχίστηκαν καί κατὰ τὸ ἔτος 1989 οἱ ἔρευνες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Λίλας Μαραγκοῦ μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα.

Ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τοὺς ἐκτεταμένους ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς συνολικῆς διάρκειας 27 ἡμερῶν, προέκυψαν νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καθὼς καὶ κτιριακὰ κατάλοιπα, σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τῆς ἑλληνιστικῆς πόλεως τῆς Μινώας. Ἐπιπλέον, τὰ νέα κινητὰ εὐρήματα πρόσθεσαν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν συνεχῆ κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν 10ο π.Χ. ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέβλεψε κυρίως στὴν ἐπαλήθευση παλαιότερων διαπιστώσεων, στὸν ἔλεγχο τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων καὶ στὴ συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων.

102 Τομὴ Δ1-v1, ὁ γεωμετρικὸς τοῖχος.

Στην Κάτω πόλη, δυτικά και νότια από τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, νότια ἀπὸ τὸ κτίσμα Δ1 ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ εἶχε διακοπεῖ τὸ 1982 (ΠΑΕ 1982, 286). Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος στὸ Δ1-Vv1 ἔδωσε πολλές πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν σωζόμενων οἰκοδομικῶν καταλοίπων, τῶν ἐπάλληλων ἐπιπέδων ζωῆς καὶ κυρίως ἀποκάλυψε σημαντικὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα: ἀποσαφηνίστηκαν τὰ πρὸς Βορρὰ ὄρια τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποθέτη τέφρας (Ἔργον 1988, 117) καὶ διαπιστώθηκε ἡ συνέχεια τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος (εἰκ. 102), τοῦ ὁποίου τὸ νότιο τμήμα σώζεται στὸ τετρ. ΝΔ/1 (ΠΑΕ 1984, 1985). Οἱ διαστάσεις τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος, τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς (εἰκ. 103) δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν λατρευτικὸ του χαρακτήρα.

103 Ὅστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν χρόνων.

Δ3-E3
NΔ/5

Πολλαπλὸ ὄφελος γιὰ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν κτιριακῶν καταλοίπων καὶ τῶν ἐπιπέδων ζωῆς προέκυψε καὶ ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὰ τετρ. Δ3-E3 καὶ NΔ/5. Στὸ τετρ. NΔ/5 διαπιστώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ παρουσία κλειστοῦ στρώματος τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἀποκαλύφθηκε λάξευμα στὸν φυσικὸ βράχο μεγάλων διαστάσεων (βάθους 0.50 μ., πλ. 0.60 μ. καὶ μήκ. 1.60 μ.), πιθανῶς ἀγωγὸς ποῦ σχετίζεται μὲ τὸν παρακείμενο ἀποθέτη τέφρας τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

A/6

Στὸ τετρ. A/6 (*Ἔργον* 1988, 119 εἰκ. 94) ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν χρονολογήσιμων εὐρημάτων ἀποκάλυψε καὶ νέα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ γιὰ τὸν προορισμὸ τῆς μνημειακῆς κτιστῆς κατασκευῆς. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις πρόκειται γιὰ πύργο ἀναλημματικὸ μὲ κλίμακα στὸ ἐσωτερικὸ, προφανῶς ξύλινη, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὶς λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη δοκῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀλλάζει ριζικὰ τὴν ἕως τῶρα εἰκόνα τοῦ τειχισμένου γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μινώας, ἐφόσον τὰ ὄρια τοῦ προστατευτικοῦ τείχους διευρύνονται ὡς τὰ νοτιότερα ἀνδhra τοῦ λόφου. Ἡ συνεχῆς χρῆση τοῦ πύργου ὡς τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψή του τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν στρώσεων καὶ τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὐρημάτων.

Γυμνάσιο

Στὸν τομέα τοῦ *Γυμνασίου*, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε μὲ σκοπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν τομῶν Γ/N1 (*Ἔργον* 1988, 120) κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ νότιου τοίχου γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ὀχετοῦ τῶν λυμάτων τοῦ ἀποχωρητηρίου (εἰκ. 104) καὶ τῆς τομῆς TE (*Ἔργον* 1987, 116) στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ βόρειου τοίχου. Καὶ ἐδῶ, τὸ πλῆθος τῶν χρονολογήσιμων, στρωματογραφημένων κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἡ μελέτη τῆς τοιχοδομίας τῶν στρώσεων τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου ἐπιτρέπουν τὴ διάκριση δύο οἰκοδομικῶν φάσεων.

Ἱερό

Στὸ Ἱερό στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης ὀλοκληρώθηκε ἡ

104 Γυμνάσιο, ὁ λαξευμένος στὸν βράχο ὀχετὸς τοῦ ἀποχωρητηρίου.

ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χῶρο τοῦ βωμοῦ στὸ K/A1 (Ἔργον 1985, 67 εἰκ. 73)· μετὴν ἀποκάλυψη ὅλων τῶν πυρῶν θυσιῶν ἐπιβεβαιώθηκαν τὰ ἕως τῶρα συμπεράσματα γιὰ τὴν ὑπαίθρια λατρευτικὴ χρῆση καὶ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος K. Ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ μία δοκιμαστικὴ τομὴ σὲ ἐπιφανειακὰ ὄρατὸ μνημειακὸ κτίσμα στὴ νοτιοανατολικὴ κλιτὸ τοῦ λόφου προστέθηκε ἓνα ἀκόμη κτίριο μήκους 9.20 μ. τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Ἡ χρονοβόρα, δαπανηρὴ καὶ συχνὰ ἐπικίνδυνη ἐργασία μεταφορᾶς τόνων λίθων καὶ χωμάτων ἀπὸ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους ἀπέβλεψε κυρίως στὴν προετοιμασία τῶν σχεδὸν δυσπρόσιτων χώρων γιὰ σχεδιαστικὴ

ἐπιφανειακοὶ
καθαρισμοὶ

ἀποτύπωση τῶν ἐπιφανειακῶν ὄρατῶν λειψάνων καὶ μελλοντική ἔρευνα στὸν χώρο NA-B καὶ BA ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ A ἀπὸ τῆ BA γωνία τοῦ Γυμνασίου μεταξὺ τῶν κατατεμαχισμένων οἰκοδομικῶν μελῶν ποὺ εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ γιὰ τὴν ἀνέγερση διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου βρέθηκε καὶ μεγάλο τμῆμα μαρμάρινου ἀγάλματος (εἰκ. 105), προφανῶς ἀπὸ τὴ Στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

Μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν νεώτερων ξηρότοιχων καὶ τοὺς καθαρισμοὺς ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς καὶ τὶς ἐπιχώσεις, στὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου καὶ τοῦ Βουλευτηρίου» ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι μεγάλων διαστάσεων, προφανῶς ἀπὸ μνημειακὰ δημόσια οἰκοδομήματα καὶ πλῆθος κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως λείψανα τοιχογραφιῶν, ἐπιγραφές, μία ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρει τὸ ὄνομα τῆς Ἀρσινόης Φιλαδέλφου (εἰκ. 106), κεραμεικὴ διαφόρων ἐποχῶν (εἰκ. 107), δύο δακτυλιόλιθοι αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ παράσταση Διοσκούρων

105 Τμῆμα μαρμάρινου ἀγάλματος.

106 Ἐπιγραφή Ἄρσινόης Φιλαδέλφου στὸν χώρο τοῦ «θεάτρου».

107 Γραπτή καὶ ἀνάγλυφη κεραμει-
κή ἀρχαϊκῶν χρόνων.

108 Δακτυλιόλιθοι με παράσταση Διοσκούρων.

(είχ. 108) και άλλα σημαντικά αντικείμενα που συμπληρώνουν την εικόνα της ιστορίας της πόλεως της Μινώας από τους γεωμετρικούς χρόνους ως την Ρωμαιοκρατία. Ακολούθησε ένταξη των ανασκαμμένων τετραγώνων στο τοπογραφικό σχέδιο και η αποτύπωση του άσκαφου χώρου με επιφανειακά όρατα κτιριακά κατάλοιπα.

Τέλος, συνεχίστηκαν και έφετος οι προσπάθειες για τη συντήρηση και τη διαμόρφωση των ανασκαμμένων τμημάτων της αρχαίας πόλεως σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Μεγάλο όφελος προέκυψε από την έναρξη συστηματικής συντήρησης των εύρημάτων, τη φωτογράφιση και την πολύμηνη καταγραφή και μελέτη των εύρημάτων με επιστημονικούς συνεργάτες της ανασκαφής και φοιτητές, για τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ως σήμερα έρευνών.

25. ΘΗΡΑ

Οι ανάγκες διοργάνωσης του Γ' Διεθνούς 'Επιστημονικού Συνεδρίου «'Η Θήρα και ο κόσμος του Αιγαίου», που πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1989 δαπάναις του φιλαρχαίου Θηραίου κ. Πέτρου Μ. Νομικού υπό την αιγίδα της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο 'Αθηνών, τη Γεωλογική 'Εταιρεία και το ΙΓΜΕ, επέβαλαν την αναστολή των ανασκαφικών έργων που δι-

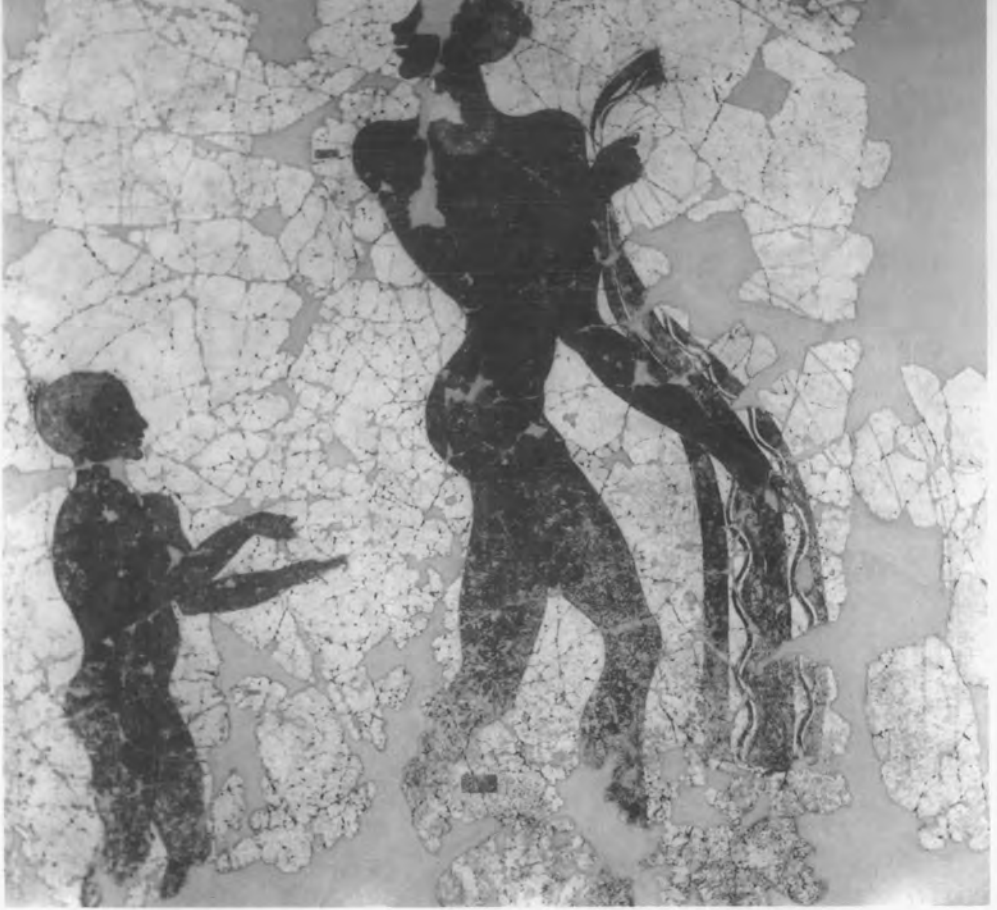
εξάγονται από τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα στον αρχαιολογικό χώρο του 'Ακρωτηρίου. Πραγματοποιήθηκαν όμως άλλες εργασίες, οι οποίες αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη συνέχιση τής ανασκαφής.

Για τη στερέωση και συντήρηση τών μνημείων κατά χώραν καθώς και για την προστασία και ανάδειξη του χώρου με την κατασκευή νέου άνθεκτικού και εύπαρουσίαστου στεγάστρου απαιτείται γεωτεχνική έρευνα, ή οποία άρχισε κατά τὸ θέρος τοῦ 1989. Με τὶς πιστώσεις τῆς ανασκαφῆς καὶ μικρὴ οικονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Γενικῆς Διεύθυνσης Πολιτιστικῆς Δράσης τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων — καὶ τὰ δύο πολὺ περιορισμένα — ἐκτελέστηκαν ἕξι δειγματοληπτικὲς γεωτρήσεις καὶ τὰ δείγματα προωθήθηκαν γιὰ χημικὲς, μικροσκοπικὲς, ἀκτινογραφικὲς, μικροχημικὲς καὶ ἰζηματολογικὲς ἀναλύσεις, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ προβλέπει συμπλήρωση τῶν δειγματοληπτικῶν γεωτρήσεων, γεωλογικὴ χαρτογράφηση τοῦ εὐρύτερου χώρου, γεωσεισμικὴ καὶ γεωηλεκτρικὴ ἔρευνα, παράκτια καὶ ὑποθαλάσσια γεωμορφολογικὴ ἔρευνα καθὼς καὶ μελέτη σεισμικῆς ἐπικινδυνότητας. Χωρὶς τὴ συμπαράσταση τῆς Ἐφορείας Σπηλαιολογίας τοῦ ΥΠΠΟ, ἡ ὁποία διέθεσε τὸ εἰδικευμένο προσωπικὸ τῆς, ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε ἀρτίσει. Ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐξευρευθοῦν τὰ σχετικὰ κονδύλια, ὥστε ἡ συνεργασία αὐτὴ νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα.

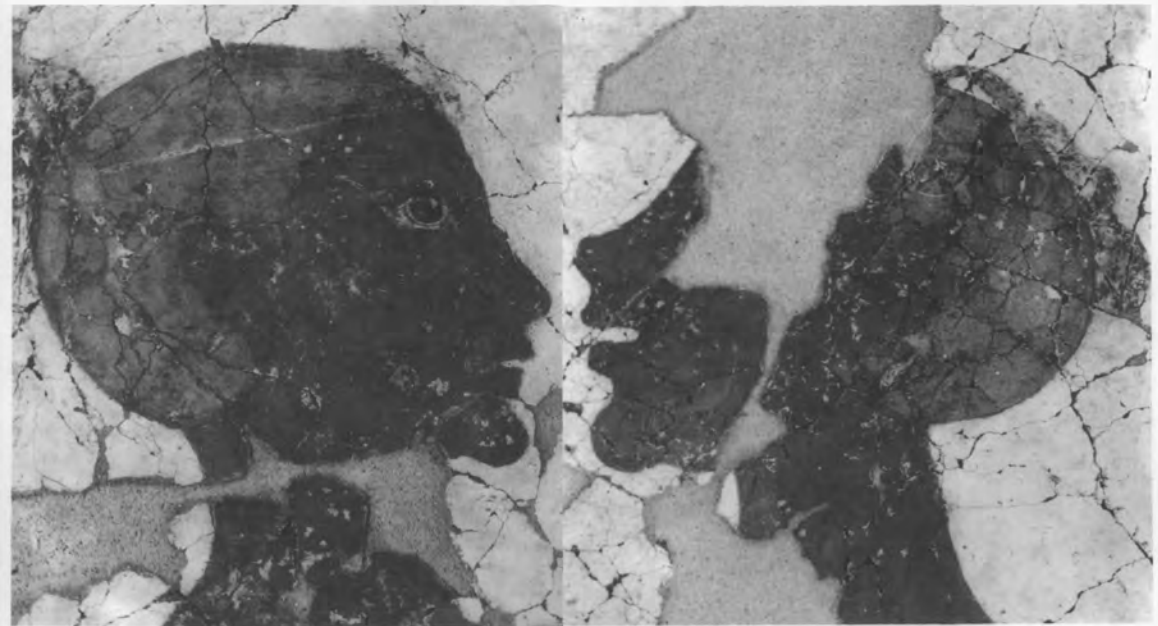
Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τοιχογραφιῶν καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ συναρμολόγηση καὶ ἀποκατάσταση τμήματος τῆς σύνθεσης τῶν γυμνῶν νεανιῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀδύτου τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 109, 110, 111). Ἐπίσης ὀλοκληρώθηκε ἡ συγκόλληση καὶ ἀποκατάσταση τῆς πληθώρας ἀγγείων ποὺ ἀνέμεναν συντήρηση ἀπὸ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἡ συντήρηση τῶν μετάλλινων ἀντικειμένων συνεχίστηκε χάρις στὴν καὶ κατὰ τὸ 1989 διάθεση εἰδικοῦ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠΠΟ. Μεγάλα βήματα γιὰ τὴν ὀρθὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν χάρις στὴ συμπαράσταση τῆς Ἐ-

γεωτεχνικὴ ἔρευνα

συντήρηση
εὐρημάτων

109-111 Τοιχογραφίες από την Ξεστή 3.

ταιρείας Μπουτάρη, η οποία συνέβαλε οικονομικά με τὰ ἀναγκαῖα ὄργανα.

Τὸ Γ' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο «Ἡ Θήρα καὶ ὁ κόσμος τοῦ Αἰγαίου» ἀνέδειξε καὶ πρόβαλε τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα —ἀρχαιολογικὰ καὶ γεωλογικὰ— τῆς προϊστορικοῦς Θήρας καὶ ἐπιβεβαίωσε τὴ χρησιμότητα τῆς διεπιστημονικῆς προσέγγισής τους σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο. Ἐπίσης μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς δενδροχρονολόγησης, ραδιοχρονολόγησης, παγοχρονολόγησης ἀλλὰ καὶ τὶς νέες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν τῆς Κρήτης προτάθηκε σοβαρὰ πλεονὴ χρονολόγηση τῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας τὸν 17ο αἰ. π.Χ. ἀντὶ τοῦ 1500 περίπου. Συνεχίστηκε ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ προετοιμασία τῶν σχετικῶν δημοσιεύσεων. Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι ἡ ἔντομολογικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὰ κατάλοιπα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐντόπισε λείψανα ἐντόμων ἄγνωστων στὴν πανίδα τοῦ Αἰγαίου, κοινῶν ὅμως στὴν πανίδα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Εἰκάζεται γι' αὐτὸ ὅτι τὰ ἔντομα πρέπει νὰ ἔφτασαν στὴ Θήρα μὲ τὴν εἰσαγωγὴ σιτηρῶν ἐπιβειβαιώνοντας ἀκόμη μιὰ φορά τὶς σχέσεις τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν περιοχὴ ἐκείνη. Τέλος, κατὰ τὸ 1989 ὀλοκληρώθηκε ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο κατετέθη ἤδη πρὸς δημοσίευση στὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἐταιρείας.

Γ' Διεθνὲς Συνέδριο

μελέτη καὶ ἐπεξεργασία
εὐρημάτων

Οἱ ἐργασίες τοῦ 1989 στὶς Κουκουναριές τῆς Πάρου, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀρχαιολόγου τοῦ ΥΠΠΟ Δημ. Σκιλάρντι, πρόσθεσαν νέα στοιχεῖα στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πάρου. Οἱ ὡς σήμερα ἀνασκαφὲς ἔχουν ἀναδείξει τὶς Κουκουναριές ὡς τὸν σημαντικότερο χῶρο τῆς νήσου, μὲ κατοίκηση ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο ἕως τὸν 7ο π.Χ. αἰ. Ὁ λόφος, ὕψους 75 μ., καταλαμβάνει ἑκτασὴ 50.000 τ.μ. καὶ ἐκτείνεται δίπλα ἀκριβῶς στὴ ΝΔ παραλία τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Β βρίσκεται ὁ Πλαστηράς, ἡ παράλια θέση

26. ΠΑΡΟΣ

όπου τὸ 1962 ἀποκαλύφθηκε σπουδαῖο νεκροταφεῖο τῆς πρωτοκυκλαδικῆς I περιόδου, πὸ ἔδωσε τὸ ὄνομά του στὸν κυκλαδικὸ πολιτισμὸ τῆς πολιτιστικῆς βαθμίδας τοῦ Πλαστηρᾶ. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σπουδαιότητα τῶν Κουκουναριῶν δύναται νὰ συνοψισθεῖ σήμερα σὲ τρία βασικὰ σημεῖα: 1) Ὁ λόφος μεταβλήθηκε σὲ ὀχυρωμένη καὶ ἀκμαία ἀκρόπολη, μὲ ἡγεμονικὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα στὴν κορυφὴ του, στὴ διάρκεια τῆς ΥἚ IIIΓ περιόδου. 2) Ὁ χῶρος κατοικήθηκε συνεχῶς ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ μέχρι τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀνεύρεση κεραμεικῆς καὶ οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν πρωτογεωμετρικῶν, γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. 3) Ὁ ἀρχαϊκὸς οἰκισμὸς ἔχει ὀργανωμένη πολεοδομικὴ μορφή καὶ ἐξέχον τμῆμα του καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, μὲ νὰ ἰσχυρολογούμενο γύρω στὸ 700 π.Χ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 ἐπέδειξε τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς ἤδη πολυσύνθετης εἰκόνας τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὴ μελέτη νέων καὶ παλαιῶν τομῶν στὴ θέση τοῦ Κάτω Πλατώματος καὶ στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς καταλαμβάνει ἐξέχουσα θέση σὲ ἐπίμηκες ἀνάλημμα τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ λόφου. Ὁ ναὸς, σχήματος οἴκου, περιβαλλόταν στὸ ἐσωτερικὸ μὲ χαμηλὸ ἔδρανο, ἐνῶ ζευγὸς κιόνων στηρίζε τὴν ὀροφή. Στὶς παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἢ μελέτη τοῦ σηκοῦ εἶχε ἐντοπίσει ἐπάλληλα δάπεδα, πὸ ἔχουν σχέση μὲ φάσεις μετατροπῶν καὶ ἀνακατασκευῶν, χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους μέχρι καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀρχαῖος τοῖχος 1, πὸ περνᾷ μὲ κατεύθυνση Β-Ν κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα εἶναι μυκηναϊκός, ἀφοῦ συνδέεται μὲ ἐπίχωση τῶν ΥἚ IIIΓ χρόνων. Δεύτερος τοῖχος, ὁ 2, διέρχεται κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ εἶναι νεώτερος τοῦ 1, πιστοποιώντας τὴν ὑπαρξὴ δύο οἰκοδομικῶν φάσεων μέσα στὴν ΥἚ IIIΓ περίοδο. Πιστεύεται ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ κατοίκηση τοῦ χώρου ἦταν ἀξιόλογη, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τεμένους τοῦ ναοῦ.

Ἐξάλλου, σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ στὴ μέση τοῦ σηκοῦ βρέ-

112 ΒΑ γωνία του ναού της Ἀθηνᾶς.

θηκε δίμυξος κλασικός λύχνος μέσα σὲ ὄρυγμα μικροῦ βόθρου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνακάλυψη στῆ ΒΑ γωνία τοῦ σηκοῦ πήλινου κυλινδρικοῦ ἀντικειμένου (εἰκ. 112) (σωζ. μήκος 0.16 μ.) ἄγνωστης χρήσεως. Τὸ θραῦσμα ἔχει σχῆμα σωλήνα, ποὺ στενεύοντας καταλήγει σὲ μικρὴ ὀπή στὸ ἄκρο του.

Πρὸς Α ἐκτείνεται ὁ χῶρος τοῦ τεμένους, ὅπου παλαιότερες ἐργασίες ἔφεραν στὸ φῶς ἐπάλληλες στρώσεις τέφρας προερχόμενες ἀπὸ θυσίες ζώων, ἐκτελούμενες στὸν ὑπαίθριο χῶρο τοῦ τεμένους ἀπὸ τοὺς γεωμετρικούς ὡς καὶ τοὺς κλασικούς χρόνους. Ὡστόσο, ἡ θέση εἶχε ἤδη κατοικηθεῖ κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ καὶ τὴν ΥἼΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Σὲ τάφρο ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ ΒΔ τμήμα ἀποκαλύφθηκε μυκηναϊκὸς τοῖχος (Α-Δ), ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ σημαντικὴ ὁμάδα μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῆς ΥἼΕ ΙΙΙΓ φάσης, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1986 μέσα σὲ παχιὰ στρώση τέφρας. Στῆ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἀνασκάφηκε σχιστολιθικὴ κιβωτιόσχημη κατασκευή, ἡ ταύτιση τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ πρόβλημα λόγω τῆς ἔλλειψης εὐρημάτων. Ὡ-

113 Ἀποψη ἀρχαίου ἀναλημματικοῦ τείχους.

στόσο, ἂν ἦταν τάφος, ἡ χρονολόγησή του ἀνάγεται στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, δηλαδή σὲ φάση πρὶν τὴν ἐνεργοποίηση τῆς λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς. Γενικά, ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας δείχνει ὅτι ὁ χῶρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἱεροτελεστίες τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς μέσης γεωμετρικῆς περιόδου.

Ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ πὺ σῶζεται σὲ χαμηλότερο ἀνάλημμα πρὸς Ν, προέρχονται καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα. Ξεχωρίζουν πῆλινοι κλασικοὶ λύχνοι, θραῦσμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀμφορέα μὲ ἐνσφράγιση ἀπόδοση πτηνοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τέλος θραύσματα ἀγγείων τῆς γεωμετρικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς περιόδου. Μεταξὺ τῶν πολὺ σημαντικῶν εὐρημάτων συγκαταλέγεται μολύβδινος ὄφις (σωζ. μῆκος 0.095 μ.) μὲ πλαστικὰ διαμορφωμένη κεφαλὴ· ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴν αἰγίδα λατρευτικοῦ ὁμοιώματος Ἀθηνᾶς (εἰκ. 113). Ἐπίσης βρέθηκαν καὶ νέα θραύσματα τοῦ λατρευτικοῦ πῆλινου κιβωτιόσχημου σκεύους, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 7ου αἰ., πὺ φέρει στὴν κύρια ὄψη του παράσταση ζεύγους γυναικείων θεοτήτων ἐκατέρωθεν πτηνοῦ.

114 Τεμάχιο μολύβδινου ὄφραως ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ διερεύνηση τοῦ Κάτω Πλατώματος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, σχήματος ἑλλειπτικοῦ ὀμαλοῦ γηπέδου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ σχηματισμοὺς βράχων, προσείλωσε ἀπὸ νωρὴς τὴν προσοχὴ τοῦ κλιμακίου. Ἦδη τὸ 1981, δοκιμαστικὴ τομὴ ἔφερε στὸ φῶς τμῆμα ἀναλημματικοῦ τείχους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (εἰκ. 114). Τὸ 1989 ὁμάδα παλαιῶν τομῶν συσσωματώθηκε σὲ σύστημα δέκα τετραγώνων ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸν χῶρο· νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τείχους δὲν προέκυψαν.

Τὸ τεῖχος χρονολογεῖται τὸ ἀργότερο στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, παρότι ἀναγωγή του στοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν ἀποκλείεται. Στὰ ἴδια ὀρύγματα, οἱ δύο κατώτερες στρώσεις ἀνήκουν στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο καὶ ἀπέδωσαν κεραμεικὴ, ὄψιανούς σὲ ἀπολεπίσματα ἢ λεπίδες, κόκαλα καὶ θαλάσσια ὄστρακα.

Ἡ κεραμεικὴ περιλαμβάνει ἀνοικτὰ σχήματα, ἐνῶ στὰ διακοσμημένα δείγματα ἡ ἐγχάραξη εἶναι πυκνὴ καὶ σὲ ὀριζόντια διάταξη. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ δείχνει ὅτι οἱ στρώσεις ἀνήκουν στὴν πρωτοκυκλαδικὴ I περίοδο καὶ μάλιστα στὴ φάση τῆς ὁμάδας Πλαστηρᾶ, δείγματα τῆς ὁποίας προέρχονται ἀπὸ τὸ γειτονικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Πλαστηρᾶ. Τὰ εὐρήματα ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ Κουκουναριεῖς ἀποτέλεσαν σημαντικὸ χῶρο ἐγκατάστασης ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία π.Χ.

27. ΝΑΕΟΣ

Μετά τήν άποπεράτωση τοῦ έρευνητικοῦ προγράμματος στόν δημοτικό χώρο δυτικά τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Νάξου κατά τὸ 1985 οἱ διευθυντές του καθηγητῆς Β. Λαμπρινουδάκης καὶ ἡ έφορος Ἀρχαιοτήτων Φ. Ζαφειροπούλου έφρόντισαν γιά τήν έφαρμογή τῆς μελέτης διατήρησης τῶν ἀρχαίων σέ μουσεῖο ἐπὶ τόπου κάτω ἀπό δημοτική πλατεία, πού έξεπόνησαν οἱ ἀρχιτέκτονες Μ. Κορρές καὶ Γ. Λαζανίδης. Τόσο τὸ τμήμα τοῦ τείχους καὶ τῶν κτιρίων τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως ὅσο καὶ οἱ ταφικοί περίβολοι καὶ ὁ τύμβος μετὰ τὰ πλούσια λείψανα λατρείας πού έγκαταστάθηκαν ἐκεῖ στοὺς γεωμετρικούς χρόνους ἔμειναν ἐκτεθειμένα ἐπὶ τέσσερα χρόνια καὶ χρειάσθηκε κοπιαστική φροντίδα ὥστε τὰ ιδιαίτερα εὐπαθῆ αὐτὰ ἀρχαῖα νὰ μὴν καταστραφοῦν ἀπὸ τὸν καιρὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τήν ἐχθρότητα τῶν κατοίκων.

Τὸ 1989 κατέστη ἐπὶ τέλους δυνατὴ ἡ πραγματοποίηση τῆς μελέτης. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ἕως τὸν Σεπτέμβριο ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἔρευνες σέ τρία κυρίως σημεῖα τοῦ χώρου, ὅπου ἡ μελέτη πεδίλωσης τῆς πλάκας τῆς πλατείας προέβλεψε ὅτι θὰ κατασκευασθοῦν πέρα τῶν περιμετρικῶν ἐνδιάμεσα ὑποστυλώματα. Τὰ σημεῖα αὐτὰ ἐπελέγησαν ἀπὸ τήν ἐγκριθεῖσα μελέτη, ὥστε νὰ καταστραφοῦν τὰ κατὰ τὸ δυνατόν ὀλιγότερα καὶ ἀσημότερα ἀρχαῖα. Ὅπως δὴποτε κατὰ τήν έφαρμογή της δὲν ἔλειψαν οἱ δυσκολίες, γιά τήν ὑπέρβαση τῶν ὁποίων χρειάσθηκαν διακοπὲς τῶν εργασιῶν καὶ προσαρμογὲς τῆς μελέτης.

Στὸ σημεῖο 2, ὅπου ὑπῆρχε σχετικὸ κενὸ ἀνάμεσα στὰ λείψανα τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς πόλης καὶ τῶν γεωμετρικῶν περιβόλων έγκαταστάθηκαν δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα μὴ περιμετρικά ὑποστυλώματα τῆς πλατείας. Ἐδῶ χρειάσθηκε νὰ καταστραφοῦν ἐν μέρει κυκλικὸ κατασκεῦασμα καὶ θεμέλια κτιρίου (εἰχ. 115) τῆς παλαιότερης περιόδου τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα σώζονταν κάτω ἀπὸ τὸν ὑδάτινο ὀρίζοντα. Οἱ λίθοι τῆς κυκλικῆς κατασκευῆς, πού ἔξυπηρετοῦσε μάλλον κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα, ἀποτυπώθηκαν, ἀριθμῆθηκαν καὶ κρατήθηκαν, ὥστε νὰ ἀνασυντεθοῦν ἐπὶ τόπου σέ ἀνώτερο ἐπίπεδο στὸ μουσεῖο μετὰ τὸ πέρας

115 Οι παλαιότεροι μυκηναϊκοί τοίχοι και διάγραμμα τὸ τμήμα πὸν καταστράφηκε.

116 Ἡ κυκλικὴ κατασκευὴ πρὶν ἀπὸ τῆ μερικῆ της διάλυση.

τῶν ἐργασιῶν (εἰκ. 116). Κατὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ νότια συνέχεια τῆς πλίνθινης κρηπίδας τοῦ τύμβου τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων ἐπιβεβαιώνοντας τὰ συμπεράσματα τοῦ 1984.

Τὸ σημεῖο 3 ἐπελέγη στὴ θέση ὅπου ἓνα ὕστερορωμαϊκὸν πηγάδι εἶχε καταστρέψει τὸν τοῖχο τοῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου στὸν ὁποῖο σώθηκαν οἱ τρεῖς κυκλικές τράπεζες προσφορῶν. Στὸ ὄρυγμα τοῦ πηγαδιοῦ βρέθηκαν βυθισμένες οἱ πλάκες τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς πλησιέστερης τράπεζας, ἐνῶ βαθύτερα συγκέντρωση λίθων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ σήματα, ἔδειξε ὅτι καὶ ἐδῶ, κάτω ἀπὸ τὶς μεσογεωμετρικὲς τράπεζες, ὑπάρχουν πυρὲς καὶ ταφές τῶν προγεωμετρικῶν χρόνων.

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ περιμετρικὰ πέδιλα ὑπῆρξε ἀνάγκη νὰ καταστραφεῖ μία ἀπὸ δύο δίδυμες τράπεζες προσφορῶν (εἰκ. 118). Καὶ αὐτὴ ἀποτυπώθηκε καὶ οἱ λίθοι τῆς ἀριθμήθηκαν, ὥστε νὰ ἀνασυντεθεῖ ἐπὶ τόπου (εἰκ. 117). Κάτω ἀπὸ τὴν τράπεζα διαπιστώθηκαν πάλι τὰ ἐπάλληλα στρώματα πυρῶν καὶ πλίνθων ποὺ συνδέονται μὲ τὶς πρωτογεωμετρικὲς ταφές ποὺ οἱ Νάξιοι συνέχισαν ἐπὶ αἰῶνες νὰ τιμοῦν, ἐνῶ κάτω ἀπ' αὐτὰ ἐκτεινόταν τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα.

Μετὰ τὴ διάνοιξη τῶν λάκκων γιὰ τὰ ὑποστυλώματα ἡ ἐργολαβία τοῦ Δήμου Νάξου προχώρησε στὴν κατασκευὴ

117 Ἡ μία γεωμετρικὴ τράπεζα πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση.

118 Γεωμετρικὲς τράπεζες προσφορῶν.

τῶν πεδίων. Κατόπιν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐπέχωσαν τοὺς λάκκους ἐπενδύοντάς τους μὲ νάυλον καὶ ἀποκατέστησαν τὰ ἐπίπεδα. Στὴ συνέχεια τὸ ἔδαφος ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχαῖα καλύφθηκε μὲ στρώμα ἀπὸ γαρμπίλι 30 περ. ἐκ. καὶ μὲ συνεχὴ ἐπίβλεψη γιὰ προστασία τῶν ἀρχαίων κατασκευάσθηκε ὁ σκελετὸς τῶν ὑπόγειων αἰθουσῶν καὶ οἱ πλάκες τῆς πλατείας (εἰκ. 119).

119 Ὁ σκελετὸς τῶν ὑπόγειων αἰθουσῶν πάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ διαμορφωθεῖ ἡ δημοτικὴ πλατεία.

28. ΙΚΑΡΙΑ. ΝΑΣ

Ἱερό
Ταυροπόλου
Ἀρτέμιδος

Στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἱκαρίας, στὸν γραφικὸ ὄρμο τοῦ Νᾶ, στὸν ὁποῖο ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς Χάλαρης, ἄρχισε τὸ 1938 ὁ Λίνος Πολίτης νὰ ἀνασκάπτει ἕναν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, πὺ εἶχε ταυτιστεῖ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος (εἰκ. 121). Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε δύο μόνο περιόδους, γιατί ἡ ἔναρξη τοῦ Β' Παγκόσμιου πολέμου δὲν ἐπέτρεψε τὴ συνέχισή της. Στὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς, πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν, ἰδιαίτερα τὰ γλυπτὰ καὶ οἱ χάλκινες πόρπες χάθηκαν καὶ διασώθηκαν μόνον ὅσα εἶχαν μεταφερθεῖ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο γιὰ συντήρηση· σήμερα ἐκτίθενται στὴν τοπικὴ Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τοῦ Κάμπου, πὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Οἰνός. Ἡ προσπάθεια καθαρισμοῦ καὶ ἀνάδειξης τοῦ χῶρου πὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν τουριστικὴ «ἀξιοποίηση», ἔδωσε τὴν ιδέα γιὰ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ ὥστε νὰ γίνει δυνατὴ ἡ διαμόρφωση πληρέστερης γνώμης ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν μνημείων (εἰκ. 120). Ὁ Λ. Πολίτης εἶχε σκάψει δύο κτίσματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτύπωσε πρόχειρα: ἕνα πρὸς Β, πὺ τὸ θεώρησε ναό, μὲ βωμὸ στὰ Α καὶ ἕνα ἄλλο στὰ Ν, βαθμιδωτό (;) ἄγνωστης χρήσης, πὺ ὁ ἀνασκαφέας τὸ ἀναφέρει ἀπλὰ ὡς «βάθρο» (εἰκ. 122). Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα βρέθηκαν μέσα στὸν ναό καὶ μπροστά, δηλαδὴ στὰ Α ἀπὸ τὸ «βάθρο».

Μὲ μικρὴ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπαναλήφθηκε ἡ ἔρευνα τὸν φετινὸ Ὀκτώβριο ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου γιὰ 15 ἡμέρες σὲ δύο τομεῖς: Α) στὸν ναό, Β) στὸ «βάθρο» (εἰκ. 120-121).

τομέας Α

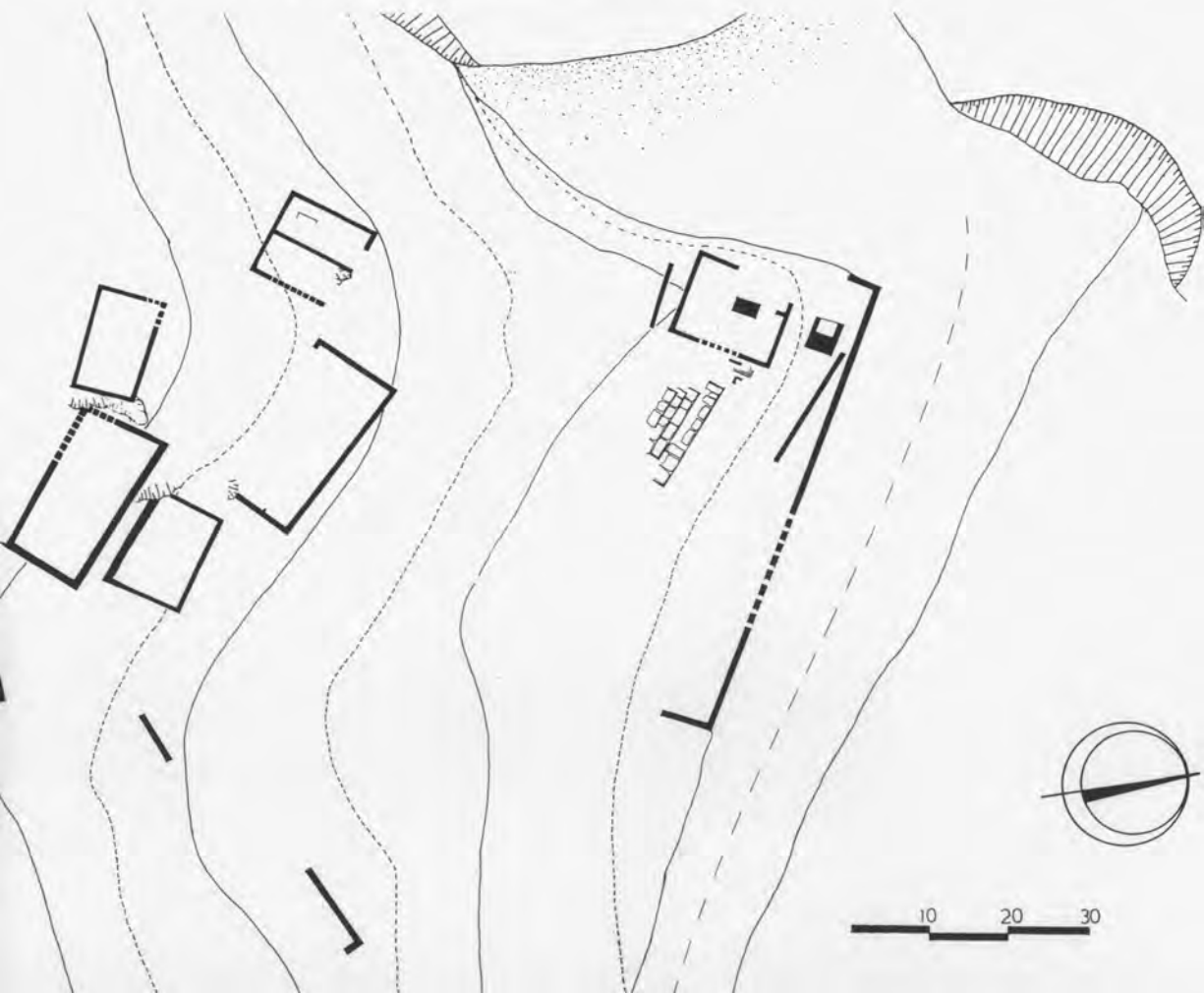
Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν ξαναῆλθε στὸ φῶς ὁ ναός. Στὸ δυτικὸ τμήμα οἱ τοῖχοι τῶν θεμελίων τῶν μακρῶν πλευρῶν, τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας, εἶναι διπλοί: ὁ ἐσωτερικὸς ἔχει πλάτ. 0.55-0.60 μ. καὶ ὁ ἐξωτερικὸς 0.60 μ. στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ 0.75 μ. στὴ νότια. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως τὸ ἀρχικὸ κτίριο νὰ ἦταν ἐπίμηκες μονόχωρο, ἔσωτ. διαστ.

10.50 × 3.20 μ. και ὁ τριμερῆς ναὸς κτίσθηκε σὲ δεύτερη φάση περιλαμβάνοντας τὸν ἀρχικὸ χῶρο· στὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε εἴσοδος πλάτ. 0.85 μ. Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ δὲν ἔφτασε βαθύτερα ἀπὸ 1-1.20 μ· ἔδωσε πολλὰ κομμάτια κεραμίδων στέγης (καλυπτῆρες καὶ στρωτῆρες κορινθιακοῦ τύπου), τμήματα μαρμάρινων κεραμίδων τοῦ ἴδιου τύπου καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν· ἐπίσης πῆλινα εἰδῶλια καὶ ὄστρακα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 5ο/4ο π.Χ. αἰ.

Στὸν τομέα αὐτὸν ἡ ἔρευνα ἀπέβλεψε στὴν ἀποκάλυψη σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση τοῦ νότιου βᾶθρου, ὅπως ἀναφέρεται

τομέας Β

120 Τοπογραφικὸ σχέδιο ἱεροῦ Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος.

121 Γενική άποψη του χώρου.

122 Βόρειος τοίχος του ναού.

ἀπὸ τὸν Λ. Πολίτη. Ἡ ἐργασία ἦταν χρονοβόρα, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπίχωση τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς ἔπρεπε νὰ διαλυθοῦν καὶ οἱ δύο ἀσβεστοκάμινοι ποὺ βρίσκονται στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο του καὶ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ μέγας ὄγκος τῶν λίθων ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τελικὰ διαλύθηκε ἡ ἀνατολικότερη ἀπὸ τὶς ἀσβεστοκαμί- νους, ποὺ ἦταν κτισμένη σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δυτικότερη ἔμεινε ἡ μισὴ γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο. Ἐπί- σης, κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βᾶθρου ἄρχι- σαν νὰ ἀποκαλύπτονται σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο κατὰ 0.50 μ. δύο σειρὲς λιθοπλίνθων, ὕψους γύρω στὰ 0.50 μ. καὶ συ- νολικοῦ πλάτους 1.10 μ.: καθὼς πατοῦν στὸ φυσικὸ πλεόν ἔδαφος φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ τελευταῖες τοῦ βᾶθρου. Στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ βᾶθρου ἔγινε ἐπίσης τομῆ (5X5 μ. μαζί μὲ τὸ τμήμα τῶν δύο λιθοπλίνθων τοῦ βᾶθρου) ποὺ ἔφθασε σὲ βάθος περίπου 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς χαμηλότερης σειρᾶς τῶν λιθοπλίνθων. Στὴν τομῆ αὐτὴ τὸ χῶμα ἦταν ἀμμῶδες καστανόμαυρο μὲ πολλὰ πέτρες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες, ἀπὸ βάθος 0.60-1/1.20 μ. βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα λεπτῶν γραπτῶν ἀγγείων 7ου (εἰκ. 123)

123 Ὅστρακα γραπτῶν ἀγγείων 7ου π.Χ. αἱ.

124 Ἐξάρτημα ἀνατολικῆς προέλευσης.

125 Πόρπη.

ἕως 5ου /4ου αἰ. π.Χ., μερικὰ τμήματα ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων, χάλκινα ἀντικείμενα, ὅπως σφαιρικό ἐξάρτημα ἀνατολικῆς προέλευσης (Luristan) (εἰκ. 124), πόρπες με σφαιρικά ἐξογκώματα στὸ τόξο, τοῦ γνωστοῦ ὡς «μικρασιατικοῦ» τύπου (εἰκ. 125), καθὼς καὶ ἓνα περίαπτο ἀπὸ φαγεντιανή με μορφή ἰέρακα, πιθανὸν ροδιακοῦ ἐργαστηρίου. Ἐπίσης ὑπῆρχαν ὑπολείμματα ἀπὸ κάρβουνα, πολλὰ ὅστὰ ζῶων καὶ ὄστρεα καθὼς καὶ βότσαλα. Χαμηλότερα μεγάλες πέτρες φαίνεται νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἰσοπέδωση ἑνὸς ἀνδῆρου, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἀπλώθηκαν τὰ χῶματα τῶν προσφορῶν.

Σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ νότιου βάρθρου περισυλλέχθηκαν στὴν ἐπίχωση ἢ στὴν ἐπιφάνεια πολλὰ τμήματα ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀπὸ σίμες με ἀνθεμωτὴ διακόσμηση καὶ κεραμίδες. Ἄν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀσβεστοκαμίνων στὸν χῶρο καὶ ἑνὸς κίονα ποὺ διασώθηκε μισοβυθισμένος στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Χάλαρη, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ναοῦ εἶχε γίνεῖ ἀφθονὴ χρῆση λευκοῦ μαρμαροῦ ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴν Ἰακάρια.

Γιὰ πέμπτη χρονιά συνεχίστηκε φέτος ἡ ἀνασκαφή στοῦ οἰκόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη στήν Καρδάμαινα (ἀρχ. 'Αλασάρνα) τῆς Κῶ πού διενεργεῖται ἀπό τὰ μέλη τοῦ ΔΕΠ τοῦ Τμήματος 'Ιστορίας καί 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν Σ. Καλοπίση Βέρτη, Γ. Κοκκοροῦ 'Αλευρά, 'Αν. Λαιμοῦ καί Μ. Παναγιωτίδη μέ χρηματοδότηση τοῦ ΥΠΠΟ, τοῦ 'Υπουργείου Αἰγαίου καί τῆς 'Αρχαιολ. 'Εταιρείας.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀνέγερση ξενοδοχείου στοῦ οἰκόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη τὸ 1981 ἔφερε στοῦ φῶς ἀλλά καί κατέστρεψε δυστυχῶς κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου: α) μνημειῶδες οἰκοδόμημα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων — πιθανόν τὸν γνωστό ἀπὸ ἐπιγραφές ἐλληνιστικὸ ναὸ τοῦ 'Απόλλωνα στήν ἀρχαία 'Αλασάρνα —, β) στωικὸ οἰκοδόμημα πού πλαισίωνε τὸν ναὸ ἀπὸ Βορρὰ καί γ) ὑστερορωμαϊκὸ παλαιοχριστιανικὸ οἰκισμὸ σὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις, πού ἐκτείνεται ἀσφαλῶς καί πέραν τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοπέδου Πατέρα-Τσαγκαρούλη (ΑΕ 1985, Χρον. 1-18, πίν. Α-Δ). Οἱ φετινὲς ἐργασίες ἀπέβλεπαν ἀφενὸς στήν ἀνασκαφή νέων τετραγώνων μέ στόχο τὴν περαιτέρω ἀποκάλυψη οἰκοδομικῶν λειψάνων τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ-παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ καί ἀφετέρου τὴν ἀνασκαφή σὲ βάθος, κάτω ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ στρώματα τῶν ἤδη ἀνασκαφέντων τομέων, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθοῦν καί νὰ ἀπαντηθοῦν ἐρωτήματα σχετικὰ μέ τὰ ἐλληνιστικὰ οἰκοδομήματα.

Δυτικὰ τοῦ μπετονένιου σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου ἡ ἀνασκαφή στοῦ ΝΔ τμήμα τοῦ ναοῦ (τομέας Δ19, εἰκ. 126, χ: 1) ὀλοκλήρωσε τὴν ἀποκάλυψη τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου του. Διαπιστώθηκε ὅτι καί στοῦ τμήμα αὐτό, ὅπως καί στοὺς παρακείμενους τομεῖς Δ20 καί Ε20, εἶχαν ἀφαιρεθεῖ πολλὲς λιθόπλινθοι, πιθανότατα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ, γνωστὸ ἀπὸ τὴν παράδοση, σεισμὸ τοῦ 469 μ.Χ. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς ἡ ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων ἀποκάλυψε τὸ «γέμισμα» ἀπὸ ἀργοὺς λίθους πού ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου.

126 Δ 19 (χώρος VIII) από Α.

127 Τομείς Β22-Γ22, Τ56, Τ58, Τ59.

Δυτικά τοῦ ξενοδοχείου ἀνασκάφηκαν ἐπίσης σέ βάθος οἱ τομείς Β22-Γ22 μέ σκοπό τήν παρακολούθηση τῆς στοᾶς πρὸς τὰ δυτικά, τῆς ὁποίας ὁ στυλοβάτης ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σέ ἀπόσταση 5 μ. βόρεια τοῦ ναοῦ. Διαπιστώθηκε ὅτι στυλοβάτης καί θεμέλια τῆς στοᾶς δὲν συνεχίζονται πέραν τοῦ ἤδη γνωστοῦ τμήματός τους, οὔτε κάμπτονται σέ γωνία πρὸς Ν, ἀλλ' ὅτι ἡ στοὰ συνεχίζεται ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο καί στὸ ἴδιο βάθος μέ αὐτὴν θεμελιωμένο τοῖχο 56 (εἰκ. 127). Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη τῶν ἑλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων τοῦ χώρου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπάρχει τμήμα μαρμάρινης ἐνεπίγραφης βάσης ἀνδριάντα. Ὁ τοῖχος πρέπει νὰ κτίσθηκε στὴν ὑστερορωμαϊκὴ - παλαιοχριστιανικὴ φάση τοῦ χώρου, ὅταν θὰ εἶχε καταστραφεῖ ἢ τὸ πιθανότερο ἐγκαταλειφθεῖ ἡ οἰκοδόμησις τῆς στοᾶς.

Οἱ τομείς Γ23-Γ24 ἀνασκάφηκαν γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ χώρος δυτικά τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα-Τσαγκαρούλη καί βόρεια τῆς στοᾶς. Ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικά κατάλοιπα ὅπως οἱ τοῖχοι 62, 63, 64 καί τὸ δάπεδο ΙΕ, πού ἀνήκουν στὴ νεώτερη φάση τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία μπορεῖ ἀπὸ τὰ συνανηκόντα ὄστρακα νὰ συνδεθεῖ μέ τὴν περίοδο μεταξὺ τῶν δύο σεισμῶν 469-554 μ.Χ.

Σε παλαιότερη φάση ἀνήκουν οἱ τοῖχοι 65 καί 66, ἐνῶ τοῦ τοῖχου 67 δὲν ἐντοπίσθηκαν τὰ θεμέλια, ὡς τὸ βάθος +5.52 μ., πού ἔφθασε ἡ ἀνασκαφή.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα-Τσαγκαρούλη καί νότια τοῦ ἑλληνιστικοῦ τοῖχου 19, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἀνήκει στὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ, ἡ ἀνασκαφή στὸν τομέα Κ19 ἔφερε σέ φῶς πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ ἱριδίζοντα μελαμβαφὴ ἄγγεῖα καί Κῶια κύπελλα μαζί μέ ἀκόσμητα χρηστικά πῆλινα σκεύη, τῶν ἑλληνιστικῶν καί πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων καθὼς καί ἱκανὸ ἀριθμὸ ὀστῶν, μικρῶν κυρίως ζώων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ τοῖχος 19 καί τὰ συναφῆ μέ αὐτὸν οἰκοδομικά λείψανα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἶναι πιθανῶς τὰ θεμέλια καί ἡ ΝΑ γωνία τοῦ βωμοῦ τοῦ ἱεροῦ.

τομέας I18

Στὸν τομέα I18 ἐξάλλου ἡ ἀνασκαφή ἔφθασε στὸ παρθένο ἔδαφος τῆς περιοχῆς, σὲ βάθος +1.37 μ. ἀποκαλύπτοντας τμῆμα τοῦ ὕστερορωμαϊκοῦ-παλαιοχριστιανικοῦ τοίχου 101.

τομεῖς K19-K20

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στοὺς τομεῖς K19-K20 εἶχε στόχο τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀνατολικῆς, κύριας, ὄψης τοῦ πιθανολογούμενου βωμοῦ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφή αὐτοῦ τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα ἀγωγοῦ, παράλληλα πρὸς τοὺς δόμους θεμελίωσης τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου (εἰκ. 128). Ἡ ὑπαρξη πάντως ἀλλεπάλληλων δαπέδων καὶ μεταγενέστερων προχειρότερων κατασκευῶν δυσχεραίνει τὴν ἔρευνα τῶν θεμελίων τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἔρευνα ὡστόσο ποὺ δὲν ὀλοκληρώθηκε φέτος κρίνεται ἀπαραίτητο νὰ συνεχισθεῖ ὥστε νὰ παρακολουθηθεῖ ἡ κατεύθυνση τῆς θεμελίωσής του πρὸς Βορρά.

τομέας I24

Ἀνατολικά τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ξενοδοχείου ἀνασκάφηκαν ἐπίσης τρεῖς ἀκόμη τομεῖς: Στὸν I24 ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικά λείψανα ἀπὸ τὴ νεώτερη (τοῖχοι 115 καὶ 117, δάπεδο ΜΓ') καὶ τὴν παλαιότερη (τοῖχοι 106 καὶ 116, δάπεδο ΜΔ') παλαιοχριστιανικὴ φάση τοῦ οἰκισμοῦ. Μεταξὺ τῶν

128 Τομεῖς K19-K20. Λείψανα ἀγωγοῦ.

εύρημάτων συγκαταλέγονται κάτω τμήμα μήτρας λυχναριοῦ καὶ θραύσματα ὑστερορωμαϊκῆς terra sigillata βορειοαφρικανικῆς, φωικικῆς καὶ κυπριακῆς προελεύσεως.

Στὸν τομέα Θ24 ἀνασκάφηκε ἐξωτερικὸς χώρος (αὐλή) καὶ ἀποκαλύφθηκαν: α) διαχωριστικὸς τοῖχος (13), β) σωρὸς χρηστικῶν ἀγγείων, κυρίως ἀμφορέων, πιθανὸν ἀποθέτης ἐργαστηρίου κεραμεικῆς, γ) λιθόκτιστος ἀγωγὸς (εἰκ. 4).

τομέας Θ24

Στὸν τομέα τέλος K22 ἀποκαλύφθηκε, θεμελιωμένος σὲ στρώμα καύσης, πού πιθανότατα συνδέεται μὲ τὴν καταστροφή ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ., ὁ τοῖχος 119. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε λάκκος ἀκανόνιστου κυκλικοῦ σχήματος γεμάτος ἀπὸ θραύσματα, κυρίως μεγάλου μεγέθους, ἀκόσμητων χρηστικῶν ἀγγείων (εἰκ. 129). Τέτοιοι λάκκοι πλήρεις θραυσμάτων ἀγγείων ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλους ἀνασκαφικοὺς τομεῖς τοῦ χώρου, ἀποτελοῦσαν δὲ πιθανότατα λάκκους συγκέντρωσης θραυσμάτων ἀγγείων παλαιότερων φάσεων ζωῆς τοῦ χώρου, πού ἀνοίχτηκαν κατὰ τὴν ἐκάστοτε ἐπόμενη οἰκοδομικὴ φάση.

τομέας K22

129 Τομέας K22. Ὁ λάκκος μὲ τὰ ἀγγεῖα.

30. ΡΟΔΟΣ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κατὰ τὸ 1989 ἀποφάσισε, ἐπαναλαμβάνοντας τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴ Ρόδο, νὰ προβεῖ στὴ συστηματικὴ καὶ πλήρη ἀποκάλυψη, στὴν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀποκατάσταση τῆς χωροταξικῆς καὶ χωρορυθμικῆς μορφῆς καὶ στὴ διαμόρφωση ὀρισμένων περιοχῶν, καθὼς καὶ στὴ συντήρηση κινητῶν καὶ ἀκίνητων ἀρχαίων, μνημείων καὶ ἐρειπίων τοῦ βόρειου ἄκρου τῆς ροδιακῆς ἀκρόπολης. Στὴν ἀπόφαση αὐτὴ βοήθησε ἀποφασιστικὰ τὸ γεγονός ὅτι, ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια, τελείωσαν οἱ διαδικασίες ἀπαλλοτριώσεων καὶ κατοχύρωσης στὴν ἰδιοκτησία τοῦ Δημοσίου οἰκοπέδων καὶ ἀγροτεμαχίων τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Κατὰ τὸ 1989 ὁ τέως γενικὸς ἔφορος *Γρηγ. Κωνσταντινόπουλος* ἄρχισε στὴ βόρεια περιοχὴ τῆς ἀκρόπολης ἐκτεταμένες προκαταρκτικὲς ἐργασίες ἀπομάκρυνσης μεγάλης ἔκτασης ὄγκων ἀπὸ χῶματα παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ κοπῆς καὶ ἀπόρριψης τῆς ἀνεξέλεγκτης βλάστησης, ἡ ὁποία εἶχε ἀναφυεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1960. Ἡ συνολικὴ ἔκταση τοῦ χώρου ποὺ καθαρίσθηκε ὑπολογίζεται πάνω ἀπὸ 4000 τ.μ.

Ἔτσι ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι ἔτοιμος γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν συμπληρωματικῶν ἀνασκαφῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης, οἱ ὁποῖες θὰ ἀρχίσουν κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

31. ΙΘΑΚΗ

ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ *Σαράντη Συμεώνογλου* ἔγινε φέτος στὴν Ἰθάκη συγκριτικὴ μελέτη μεταξὺ τῶν πρόσφατων εὐρημάτων τῶν ἐτῶν 1984-86 καὶ τῶν παλαιότερων τῶν βρετανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στὴ θέση Ἀετός. Τὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βαθέος περιλαμβάνει μία σπάνια συλλογὴ ἀγγείων ἀποτελούμενη ἀπὸ χίλια σχεδὸν ἀκέραια, τὰ ὁποῖα εἶναι δημοσιευμένα καὶ καταγραμμένα, καὶ θραύσματα ἀπὸ ἄλλες δύο χιλιάδες, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδημοσίευστα. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑπαίθριο ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπου βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἄλλα ἀναθήματα ἀπὸ χρυσό, χαλκό, ἔλεφαντοστό, ἤλεκτρο καὶ

ήμιπολύτιμους λίθους. Τα εύρηματα αυτά χρονολογούνται κυρίως από την πρωτογεωμετρική εποχή έως και την ανατολίζουσα (περ. 1050-600 π.Χ.).

Τα περισσότερα από τα άγγεϊα θεωρούνται συνήθως κορινθιακής προέλευσης ή επίδρασης, ή όποια υποτίθεται ότι αρχίζει ήδη από το τέλος του 9ου αί. π.Χ. Με μεγάλη μας εκπλήξη διαπιστώσαμε λοιπόν ότι τόσο τα σχήματα όσο και η διακόσμηση των άγγείων ακολουθεί την ίδια παράδοση από την αρχή της πρωτογεωμετρικής εποχής, όταν η κορινθιακή παρουσία ήταν ανύπαρκτη, έως το τέλος σχεδόν της γεωμετρικής. Η κεραμική αυτή φαίνεται προς το παρόν να ακολουθεί τη μυκηναϊκή παράδοση, ή όποια αρχίζει στο νησί γύρω στο 1400 π.Χ. και συνεχίζει χωρίς διακοπή μέχρι τα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Τα γεωμετρικά μοτίβα στην Ίθάκη αποτελούνται κυρίως από πολλές παράλληλες γραμμές, δικτυωτά και διάγραμμα τρίγωνα, κυματοειδείς γραμμές, επάλληλες γωνίες και άλλα παρόμοια. Στα σχήματα κυριαρχούν οινοχόες, σκύφοι, κάνθαροι, και πυξίδες. Διαπιστώθηκε επίσης ότι η εισαγωγή άγγείων από την Κόρινθο αρχίζει κατά την ύστερη γεωμετρική εποχή.

Έγινε η διάκριση μιᾶς μεγάλης ομάδας άγγείων τα όποια ανήκουν σέ έντόπιο έργαστήριο. Η όμοιογένεια της ομάδας αποδεικνύεται καταρχήν από τα χαρακτηριστικά ίχνη μέ κόκκινο χρώμα που υπάρχουν στις βάσεις 27 τουλάχιστον άγγείων. Μερικές βάσεις είναι έλλιπείς, αλλά αναγνωρίστηκαν δέκα περίπου διαφορετικοῦ είδους. Τα άγγεϊα της ομάδας συνδέονται επί πλέον μεταξύ τους με συγγενικά διακοσμητικά στοιχεία, σχήματα, χρωματισμό και κατασκευή. Το έργαστήριο τοποθετείται στη μέση γεωμετρική εποχή. Η άποστολή αποφάσισε να ονομάσει το έργαστήριο αυτό στη μνήμη του Νικολάου Κανδυλιώτη, αρχιφύλακος αρχαιοτήτων Ίθάκης επί τριακονταετία, ό όποιος πέθανε ξαφνικά από καρδιακή προσβολή στις 13 Μαΐου 1989. Ο Κανδυλιώτης υπηρέτησε την αρχαιολογία με μεγάλη άφοσίωση και αυτοθυσία.

έργαστήριο
μέσης
γεωμετρικής
έποχής

32. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
ΚΟΝΤΟΓΕΝΝΑΔΑ

Οι έργασίες στὸν βυζαντινὸ ναὸ Ἁγίου Γεωργίου Κοντογεννάδας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς καθηγήτριας *Μαρίας Θεοχάρη* περιορίστηκαν φέτος κυρίως στὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς τοιχοποιίας ἀπὸ συνεργεῖο τῆς θῆς ΕΒΑΠ. Οἱ συντηρητὲς τῶν τοιχογραφιῶν παρακολούθησαν καὶ ἐργάστηκαν ὅσο τὸ ἐπέτρεπαν τὰ ἀναστηλωτικὰ ἔργα, ἐπέβλεψαν γιὰ τυχὸν φθορὲς στὶς τοιχογραφίες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρμολόγησής τῆς λίθινης τοιχοποιίας καὶ γιὰ τὴν εὐρεση τοιχογραφιῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀσβεστοκονιάματος στὸν δυτ. τοῖχο· τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἀρνητικὸ γιατί ὁ δυτικὸς τοῖχος ἦταν ξαναχτισμένος ὕστερα ἀπὸ κατολίσθηση ποὺ προῆλθε προφανῶς ἀπὸ πυρκαγιὰ.

ιερό

Στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ προσχέδιο μὲ κόκκινο χρῶμα. Ἐγιναν μικρῆς ἔκτασης στερεώσεις στὴν Πλατυτέρα, καθαρισμὸς τῶν ὑπολοίπων τοῦ ἀσβεστώματος στὸ κάτω μέρος τῆς ἀψίδας στὴν ἐπιφάνεια ὅπου οἱ μορφὲς τῶν ἱεραρχῶν. Ἐγινε ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωση τοῦ ἀρχαγγέλου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἀριστερά (εἰκ. 130).

N τοῖχος

Συνεχίστηκε ὁ καθαρισμὸς, ἡ στερέωση καὶ ὀριοθέτηση τῆς παράστασης τῆς Βρεφοκρατούσας.

B τοῖχος

Ἐγινε καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ ἀσβεστώματα καὶ ὀριοθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἔφιππου ἁγίου καὶ τῶν δύο ὀλόσωμων γυναικείων μορφῶν μὲ φωτιστεφάνους (εἰκ. 131). Ἐπειδὴ οἱ στερεωτικὲς ἐργασίες ἔγιναν τὸν Ὀκτώβριο ὑπάρχει φόβος ἡ ἐσωτερικὴ ὑγρασία τοῦ νέου σοβᾶ νὰ προκαλέσει νέες ἐπικαθῆσεις — ἀσβέστη, νερό — στὶς τοιχογραφίες. Δεδομένου ὅτι ὁ ναὸς παραμένει κλειστὸς ἡ ὑγρασία δὲν βρῖσκει διέξοδο γιὰ νὰ ἀποβληθεῖ, γι' αὐτὸ καὶ χρειάζεται παρακολούθηση.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς κόγχης, ὅπου ἡ Πλατυτέρα παρουσίαζε φθορὲς καὶ ἴχνη ὑγρασίας (βλ. Ἔργον 1988, 144), ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, παρουσία τοῦ μηχανικοῦ, ὅτι ὑπῆρχαν μεγάλα κενά, ἔλειπαν πέτρες ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ τοίχου ποὺ εἶχαν ἀντικατασταθεῖ μὲ χῶμα, καὶ ὑπῆρχαν ρίζες ἀπὸ

130 Ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

131 Γυναικεῖες μορφές με φωτοστεφάνους.

φυτὰ πὸ ἐπηρέαζαν τὴν τοιχογραφία. Ἐγινε στερέωση τῆς λιθοδομῆς, ἔμφραξη τῆς ρωγμῆς καὶ ἡ κόγχη καλύφθηκε μὲ κεραμίδια γιατί κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ μηχανικοῦ ἦταν ἔτσι σκεπασμένη, ὅπως μαρτυροῦν ἴχνη κεράμωσης πὸ βρέθηκαν.

Συμπερασματικὰ κρίνεται σκόπιμο νὰ γίνεи προσπάθεια ἀποπεράτωσης τῆς ἀναστήλωσης γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ ναὸς ἀπὸ ἐνδεχόμενες νέες καταστροφές λόγω τῶν καιρικῶν συνθηκῶν.

33. ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Ἐπαρχίας Βιάννου πὸ διεξάγεται ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελικὴ Λεμπέση δὲν συνεχίστηκε κατὰ τὸ 1989, ὕστερα ἀπὸ τὶς δύο γόνιμες σὲ πορίσματα ἀνασκαφικὲς περιόδους τῶν ἐτῶν 1987 καὶ 1988.

Ἡ διακοπὴ κρίθηκε ἀναγκαία γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ πολυπληθοῦς ὑλικοῦ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν δύο προηγούμενων ἐτῶν στὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἡ μελέτη τῶν ὑπὸ δημοσίευση τριῶν κατηγοριῶν ἀναθημάτων.

Ὡστόσο ἡ ἀνάγκη νὰ συντηροῦνται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ κάθε χρόνο, λόγω τῶν δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν πὸ ἐπικρατοῦν στὴν περιοχὴ (ὑψ. 1113 μ.), ἦταν ἐπιτακτικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ χρηματοδότησε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία τὶς ἐργασίες στερέωσης μὲ μικρὴ πίστωση, πὸ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸ Νομαρχιακὸ Ταμεῖο Ἡρακλείου.

Τὸ πρόβλημα τῆς προστασίας τοῦ ἱεροῦ θὰ λυθεῖ ὀριστικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ στεγάστρου, ἡ ὁποία εἶναι ἐφικτὴ μετὰ τὴν ὑλοποίησι τῆς μελέτης γιὰ τὴν ὑδρομάστευση τῆς γεωλογικῆς λεκάνης, ὅπου ἐδράζεται τὸ ἱερό. Τὴ χρηματοδότηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀνέλαβε τὸ Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης τοῦ 1989 ἀναπτύχθηκαν στὸν Δ κυρίως τομέα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ἐνῶ στὸ Ν τομέα ἦταν μικρότερης κλίμακας. Ἐπειδὴ στὸ ἱερό τῆς Σύμης

συμβαίνει οι έργασίες στερέωσης να διαφωτίζουν επί μέρους προβλήματα, στα όποια δέν έχει δώσει λύση ή ανασκαφική έρευνα, τὰ έπιστημονικά δεδομένα από τὸ έργο τῆς στερέωσης τοῦ 1989 συνεξετάζονται στην έκθεση τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1989 με τὰ πορίσματα τῶν παλαιότερων ανασκαφικῶν περιόδων.

Στὴ Βασιλικὴ Ἱεράπετρας δέν έγινε ανασκαφὴ κατὰ τὸ 1989 ἀλλὰ προπαρασκευὴ τῆς δημοσίευσης. Ὁργανώθηκε εργαστήριο γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ μικρὸς ξενώνας. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ διευθυντὴς τῆς ανασκαφῆς τ. καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰωάννης Ζώης ἔχει ἤδη έτοιμαστῆ ἡ δημοσίευση τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ανασκαφῆς Seager καὶ προχωρεῖ ἡ προετοιμασία τῆς δημοσίευσης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

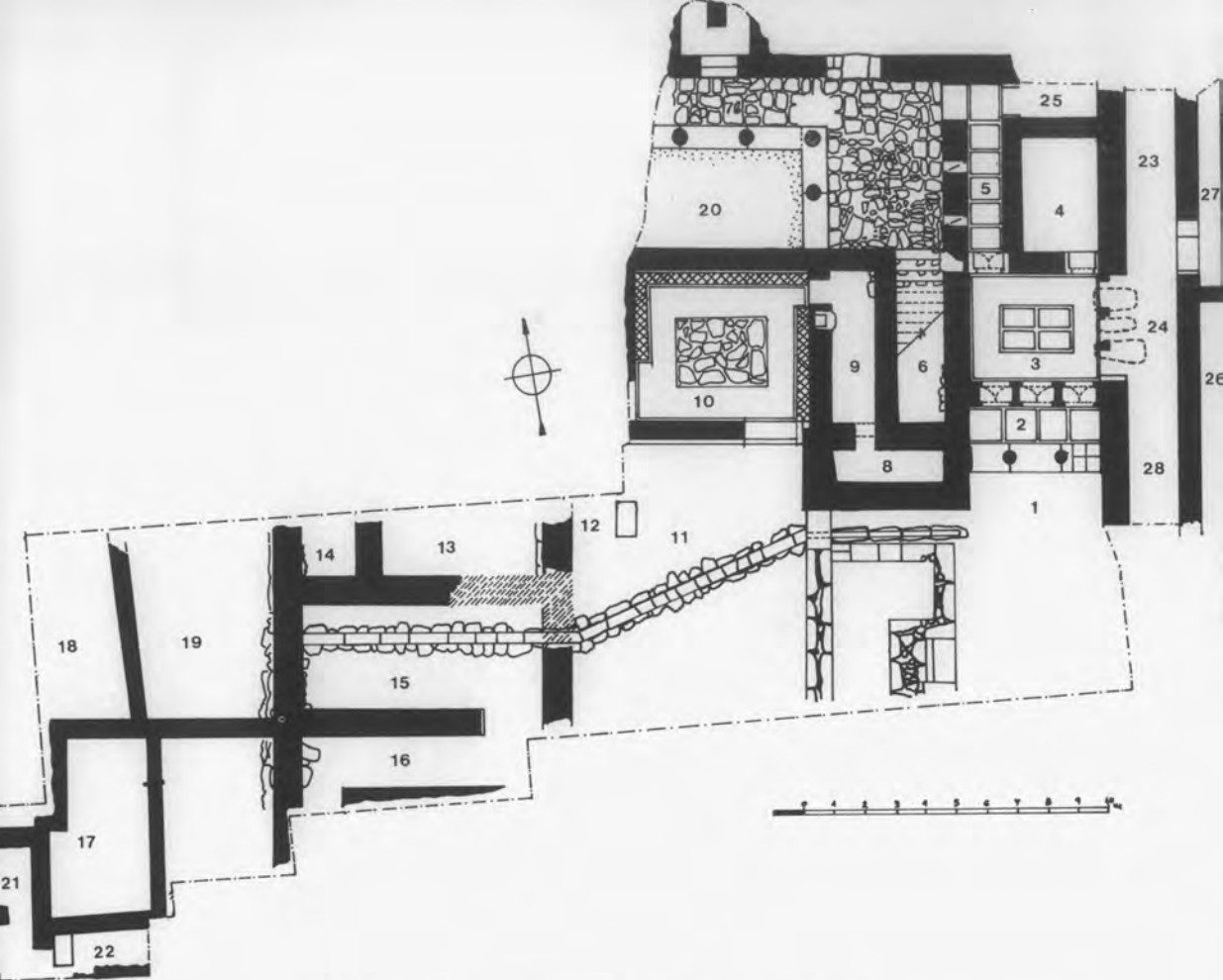
34. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

Συνεχίσθηκε καὶ φέτος ἡ ανασκαφὴ στὸ ἀνακτορικὸ κτίριο τῆς Τουρκογειτονίας Ἀρχανῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἐ. Σαπουνᾶ Σακελλαράκη καὶ τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Γιάννη Σακελλαράκη.

35. ΑΡΧΑΝΕΣ

Στὴ φετινὴ ανασκαφὴ, ποὺ ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχῆς, ἀποκαλύφθηκαν στὸ ΝΑ τμήμα ἕξι νέοι χῶροι, οἱ χῶροι 4, 23, 24, 25, 26 καὶ 27 (εἰκ. 132-133). Ἡ ανασκαφὴ στοὺς περισσότερους χῶρους σταμάτησε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης τοῦ 2ου ἢ καὶ 3ου ὀρόφου ποὺ εἶχαν καταπέσει κατὰ τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, μετὰ βέβαια τὴν ἀφαίρεση καὶ τῶν μεταγενέστερων ἐπιχώσεων μυκηναϊκῶν, ἐλληνικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

Στὸ ἐπίπεδο τοῦ δεύτερου ὀρόφου σταμάτησε ἡ ανασκαφὴ στὸν χῶρο 24, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τεράστιες πωρολιθικὲς πλάκες με γυψόλιθους, ποὺ δηλώνουν τὴν ὕπαρξη

132 Τουρκογειτονιά, κάτωψη του άνακτορικού κτιρίου.

άλλου πολυθύρου πάνω άπό τὸ πολύθυρο τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 134), πὸ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν χῶρο 3 στὸ ἰσόγειο τοῦ χῶρου 24. Ἐξαιρετικὰ καλῆς κατασκευῆς εἶναι ὁ τοίχος ἀπὸ λαξευτοὺς πωρόλιθους πὸ χωρίζει τὸν χῶρο αὐτὸν ἀπὸ τὸν ἀνατολικότερο χῶρο 26. Οἱ λαξευτοὶ λίθοι τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἔχουν λατομικὰ σημεῖα τρίαινας. Ὁ χῶρος 23, βόρεια τοῦ 24, πὸ ἀποτελεῖ μακρόστενο πιθανῶς διάδρομο, κοσμεῖται στοὺς τοίχους ἀπὸ λαμπερὰ κονιάματα, ἴσως τοιχογραφήματα πὸ γιὰ λόγους προστασίας δὲν ἀποκαλύφθηκαν.

Σὲ δύο χῶρους, τὸν χῶρο 4 καὶ τὸν χῶρο 25, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε μέχρι τὸ δάπεδο. Στὸν χῶρο 25, πὸ ἀνασκάφηκε τὸ νοτιότερο τμῆμα του, πάνω σὲ θρανίο ἀπὸ γυψόλιθο βρέθηκαν ἀκέραιοι δύο ὠραῖοι λύχνοι ἀπὸ πορφυρίτη, ὁ ἓνας

133 Τουρκογειτονιά, άποψη του ΒΑ τμήματος του ανακτορικού κτιρίου. Στο κέντρο ο χώρος 4. Δεξιά οι χώροι 23-28.

134 Ο χώρος 24 από ανατολικά.

135 Χώρος 25. Οί λίθινοι λύχνοι και τὸ πήλινο σκεῦος στή θέση τους πάνω στό θρανίο.

136 Σχέδιο κωνικοῦ σκεύους.

137 Ὁ χῶρος 4 ἀπὸ νότια.

διακοσμημένος μὲ σπεῖρες καὶ ὁ ἄλλος μὲ λεπτότατο φυλλοειδὲς κόσμημα (εἰκ. 135). Πάνω στὸν πρῶτο βρέθηκε τοποθετημένο ἓνα πήλινο σκεῦος. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου ἤλθε στὸ φῶς ἓνα πήλινο κωνικό σκεῦος μὲ φυτική διακόσμηση (εἰκ. 136). Ἀπὸ τὸν ἀνώτερο ὄροφο εἶχε πέσει σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη μὲ ἀρχιτεκτονικὸ θέμα (εἰκ. 139).

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα τοῦ χώρου 4 ποὺ ἦταν ἐπίσης διώροφος. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἄνω ὀρόφου βεβαιώνουν λίθινη βάση κίονα, ποὺ βρέθηκε σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο, καὶ ὑποδοχὴ ξυλοδεσιᾶς, μαζί μὲ πλάκες δαπέδου.

Ἐντυπωσιακὰ ὅμως ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα τοῦ ἰσόγειου ὀρθογώνιου χώρου ποὺ δὲν εἶχε ἄλλο ἄνοιγμα ἐκτὸς τῆς θύρας εἰσόδου (εἰκ. 137). Ἀπέναντι στὴν ἐκκεντρὴ θύρα τοῦ δωματίου καὶ στὴ ΒΑ γωνία ἀποκαλύφθηκε βαθμιδωτὸ βᾶθρο, ἐνῶ στὴ ΝΔ γωνία θρανίο ἐπενδεδυμένο μὲ γυψόλιθο. Στὸ δάπεδο, ποὺ τουλάχιστον στὸ κέντρο εἶχε στρωθεῖ μὲ λεπτὸ κονίαμα, βρέθηκαν πλῆθος ἀπὸ σημαντικὰ ἀντικείμενα.

μενα, κυρίως γύρω από μια ξύλινη κατασκευή που βρέθηκε άπανθρακωμένη. Ίδιαίτερα αναφέρονται δύο μεγάλα κυλινδρικά αγγεία, τὸ δυτικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακοσμεῖται με σπεῖρες καὶ τὸ ἀνατολικότερο, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μινωικὰ ἀγγεῖα πὺ ἤλθαν στὸ φῶς, με πλούσια φυτική διακόσμηση (εἰκ. 138). Καὶ τὰ δύο μεγάλα ἀγγεῖα περιέβαλ-

138

Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια με τὸ πῶμα τοῦ ἀγγείου.

Σχέδιο τοῦ ἀγγείου.

Σχεδιαστικὸ ἀνάπτυγμα τῆς διακόσμησης.

λαν πλήθος μικροτέρων, κυρίως προχοΐδια, αλλά και άγγεΐα άλλων σχημάτων, όπως ψευδόστομο άμφορέα με πλαστική διαμόρφωση του στομίου, μικρή πυξίδα και άλλα. Σημαντικότερα υπήρξαν ακόμη διάφορα άλλα αντικείμενα που ήλθαν στο φως εδώ, τόσο από φαγεντιανή, κυρίως όμως από έλεφαντόδοντο και μάλιστα δύο μεγάλα κομμάτια από δόντια έλέφαντα. Πολλά αντικείμενα, κυρίως άγγεΐα, βρέθηκαν ακόμη κατά μήκος τόσο του δυτικού όσο και του ανατολικού τοίχου. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν μεγάλο κομμάτι κόκκινου ίασπι, μία από τις πολυτιμότερες ανατολικές εισαγωγές στη μινωική Κρήτη, που σε συνδυασμό και με το πλήθος των άλλων εύρημάτων του χώρου 4 σημειώνει τη μοναδικότητά του.

139 Σφραγίδα από στεατίτη.

140 Έλεφάντινη σφραγίδα.

Τέλος σε άσκαφο τμήμα νότια του χώρου 21 και σχεδόν έπιφανειακά βρέθηκε μια έλεφάντινη σφραγίδα (εικ. 140). Έτσι και με τα φετινά πλούσια εύρηματα δηλώνεται και πάλι η σημασία του ανακτορικού κτιρίου των Άρχων, και αναμένεται με ένδιαφέρον ή τελική αποκάλυψη των ισόγειων χώρων 23, 24, 26 και 27.

Η φετινή ανασκαφική έρευνα από την έπιμελήτρια Άρχαιοτήτων Άλεξ. Ίωαννίδου Καρέτσου στο μινωικό Ίερό του Γιούχτα διενεργήθηκε σε δύο φάσεις που κάλυψαν συνολικό

διάστημα ἑπτὰ ἐβδομάδων μὲ 12μελές ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνικὸ προσωπικόν. Στὴν πρώτη φάση τῶν ἐργασιῶν συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ κτιρίου Β, πού ἄρχισε τὸ παρελθόν ἔτος στὴ θέση Ἀλωνάκι, βόρεια τοῦ τεμένους, σὲ ἀπόσταση 50 μ. ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη εἴσοδο τοῦ τελευταίου. Ἀπὸ τὶς πρώτες ἐκτιμήσεις φαίνεται πολὺ πιθανὸν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐγκατάσταση τοῦ ἱερατείου.

Στὴ δεύτερη φάση ὁλοκληρώθηκε στὸ κυρίως ἱερὸ ἡ διερεύνηση τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ ἀνδῆρου III. Ταυτόχρονα ἄρχισε ἡ ἔρευνα τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τοῦ ἀνδῆρου IV πού βρίσκεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ πρῶτο, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἔχει τὸν ἴδιο ἀνατολικὸ προσανατολισμό. Τὸ κτίριο Β εἶναι κτισμένο στὸν πλησιέστερο ἐπίπεδο καὶ ὑψηνέμο χωρὸ πού διαμορφώνεται μετὰ τὴ μεγάλη κατωφέρεια τῆς Ψηλῆς Κορφῆς, ὅπου βρίσκεται τὸ κυρίως ἱερὸ (ἱερό: ὕψ. 809 μ., κτίριο Β ὕψ. 730 μ.). Ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν ἢ ὅποια ἀναπτύχθηκε περιστασιακὰ στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, κατέστρεψε δυστυχῶς τὸ πάνω μέρος τῶν τοίχων καὶ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων. Ἡ ἐπίχωση πού καλύπτει τὸ οἰκοδόμημα εἶναι μόνο 15-30 ἐκ.

Διερευνήθηκε ἕκταση 100 τ.μ. σὲ 11 τομεῖς, διαστάσεων 3×3 μ. Ἡ ἔρευνα ἔφθανε σὲ βάθος 0.60-0.80 μ. καὶ ἀποκάλυψε, σὲ ἕκταση 90.2 τ.μ., μέρος οἰκοδομήματος πού ἔχει δύο φάσεις: Ἡ πρώτη χρονολογεῖται στὴ MM IIβ-MM IIIα περίοδο καὶ ἡ δεύτερη φάση στὴ μέση καὶ ὄριμη MM IIIβ περίοδο. Καὶ τὰ δύο κτίρια καταστράφηκαν ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἔντονη παραμόρφωση πού ἔχουν ὑποστεῖ ὀρισμένα ἀγγεῖα, τὴν ἀσβεστοποίηση πολλῶν λίθων καὶ τὰ ἄφθονα ξύλα τῆς ὀροφῆς τὰ ὅποια διατηρήθηκαν, λόγῳ τῆς ἀργιλώδους συστάσεως τοῦ ἐδάφους. Στὸ κτίριο τῆς δεύτερης φάσης ξεχωρίζει ὑπαίθρια πλακόστρωτη αὐλή, μιὰ βεράντα μὲ ἀπλετη θεά, πού ἀποκαλύφθηκε σὲ ἕκταση 29.20 τ.μ., ἕως σήμερα, καὶ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 141-142). Πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη κατασκευὴ ἀπὸ ἀκανόνιστες πλάκες πωρολίθου πού διακόπονται σποραδικὰ ἀπὸ ἐρυθρωπὸ καὶ

141 Τὸ «κτίριο Β» ἀπὸ ΒΑ.

142 Τὸ «κτίριο Β» ἀπὸ ΝΑ.

πράσινο σχιστόλιθο. Σὲ κεντρικὸ τμήμα τῆς αὐλῆς ἐπιμήκης πράσινος σχιστόλιθος, μήκ. 1.05, πλάτους 0.50 μ. περιβάλλεται ἀπὸ ὁμοίους, μικρότερους λίθους. Λίθινος ἐπίσης ἀγωγὸς πιθανὸν περιέτρεχε τμήμα τοῦ πλακοστρώτου, κατὰ μῆκος τῆς νότιας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπως μαρτυρεῖ τμήμα πάρινου ἀγωγοῦ ποῦ βρέθηκε ἀνεστραμμένο στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς.

Ἀπὸ τῆ διερεύνηση τῶν ὀρίων τοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται ὅτι εἶναι διπλάσιο ἀπ' αὐτὸ ποῦ ἔχει ἕως σήμερα ἀποκαλυφθεῖ. Ἐξί ἢ ἐπτὰ δωμάτια ἔχουν ἐν μέρει ἐρευνηθεῖσθὰ βορειοδυτικά, δυτικά καὶ νότια τῆς αὐλῆς ποῦ περιγράφηκε παραπάνω. Χαρακτηριστικὸς τῆς κατασκευῆς, ἀλλ' ὄχι ἀσυνήθης, εἶναι ὁ τρόπος ποῦ ἔχουν ἐγκλωβιστεῖ στὴν τοιχοδομία οἱ ὄρθιοι φυσικοὶ βράχοι οἱ ὁποῖοι προσδίδουν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία στὸ οἰκοδόμημα καὶ στὸν χῶρο. Ἀφθονότατη εἶναι ἡ κεραμεικὴ ποῦ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὰ δωμάτια. Ἀναφέρονται πίθοι ἀποθηκευτικοὶ τῆς MM IIIβ περιόδου, ἀβαθεῖς λεκάνες, δίσκοι ρηχότατοι, ἄφθονα τριποδικὰ σκεύη, μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ ἀβαθεῖς ἢ ἡμισφαιρικὲς λοπάδες, ἄωτα κωνικὰ ἢ μόνωτα κύπελλα, ἄβαφα ἢ μελαμβαφή. Διακρίνονται τὰ κύπελλα μὲ βαθὺ μπλὲ ἐπίχρισμα καὶ τὰ γραπτὰ μὲ κόσμηση λευκοῦ-ἐρυθροῦ σὲ μαῦρο βάθος. Μὲ ἐξαίρεση τὰ τελευταῖα καὶ ὀρισμένα τελετουργικὰ ἀγγεῖα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῶν παραπάνω κατηγοριῶν εἶναι χονδροειδῆ, ὁ πηλὸς ἔχει προσμίξεις, ἡ ὀπτηση μέτρια, χαρακτηριστικὰ γνωστὰ γιὰ τὴ MM III ἐποχῆ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ἀναφέρονται λύχνος ἀπὸ χλωρίτη μὲ ἐγγάρακτη κόσμηση στὸ χεῖλος, μήκ. 8.2 ἐκ., πολὺ ἐνδιαφέρον ἀλαβάστρινο σκεῦος τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ Γιούχτα σειρᾶς τῶν «θυρεοσχήμεων», μήκ. 17 ἐκ. Βρέθηκαν ἐπίσης λίθιναι τριπτῆρες, τριβεῖα, λίθινη ἀβαθῆς λεκάνη. Ὀρισμένοι πλίνθοι τῆς ἀνωδομῆς διατηροῦν ἀποτυπώματα ξύλων. Μὲ ἐξαίρεση ἓνα ἀναθηματικὸ πήλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο ὕψους 6.8 ἐκ., ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση δωματίου, ὅλα τὰ ἄλλα κινητὰ ἀντικείμενα ἔχουν χρηστικὸ χαρακτήρα. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε ἕως

143 Ὁμοίωμα πτηνοῦ.

τώρα, θεωρεῖται ιδιαίτερα σημαντικό ὅτι τὸ κτίριο Β ἰδρύθηκε στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ λειτούργησε ἕως τὴν ὄριμη ΜΜ ΙΙΙβ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ παλαιότερα (ΠΑΕ 1985, 286-293), σημειώνεται στροφή τῆς λατρείας τῆς μινωικῆς θεότητας ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸ στὸ ἀστικὸ πλαίσιο (βλ. ἀνακοίνωση τοῦ Cameron, *TAW* II, 317, London 1980 καὶ ἄρθρο τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴ συνέχεια τῆς μινωικῆς λατρείας στὸ Ἱερό Κορυφῆς Γιούχτα, *Πρακτικὰ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Μυκ. Ἰνστ. Ρώμης 1988*, ὑπὸ δημοσίευση).

Στὴ δεύτερη φάση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ καὶ προχώρησε ἡ ἔρευνα τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τοῦ ἀνδῆρου ΙV, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ προηγούμενο, στὴν ἀνατολικὴ κλιτὸ τῆς κορυφῆς. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ἰσχυρῆς κατασκευῆς βόρεια πλευρὰ καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ, τὰ ὁποῖα ἐδῶ διατηροῦν τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη, ἀδρῆς κατασκευῆς (μέγ. ὕψος 1.26 μ., πλάτος 1.15 μ.). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ διαπιστώθηκε ἐκτεταμένη λαθρανασκαφῆ — ἡ ἀναμόχλευση εἶχε φθάσει ὡς τὸν φυσικὸ βράχο — ἡ ὁποία ἐντάσσεται στὸ καταστροφικὸ ἔργο τῆς ἀνέγερσης τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε.

Ἀντίθετα τὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀνδῆρου ΙV βρέθηκε ἄθικτο. Ἡ ἔρευνα ἐνὸς χώρου 30 τ.μ. ἔδωσε 45 μεγάλες ὁμάδες κεραμεικῆς καὶ 250 μικροαντικείμενα, κυρίως πῆλινα εἰδῶλια ζῶων, ὄλων τῶν μεγεθῶν, 12 εἰδῶλια πτη-

ων, 10 ανθρώπινα ειδώλια. Μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των μελών από ειδώλια βοοειδών. Αναφέρονται 40 νέα θραύσματα από τροχήλατα ειδώλια ζώων και 4 κεφαλές βοοειδών με γραπτή κόσμηση. Τα τελευταία προέρχονται από ανάμεικτα στρώματα που έδωσαν άφθονη κεραμεική της ΥΜ I-ΥΜ IIIA2-B περιόδου. Υπογραμμίζεται η άνευρεση έγκαινίου στο θεμέλιο του αναλημματικού τοίχου IV. Ειδικότερα στη ΒΑ γωνία του ανδρήρου III, στην ανατολική του όψη και ανάμεσα σε δύο όγκολίθους της θεμελίωσης, τριγωνικό ανάμεσα τους άνοιγμα βρέθηκε γεμάτο από 37 κωνικά κύπελλα άθικτα, άνεστραμμένα και 3 προχοΐδια. Στον ίδιο χώρο πρέπει να γίνονταν σπονδές γιατί το χώμα ήταν ιδιαίτερα λιπαρό, μαύρο, έλαφρύ. Έχει βρέθηκαν συγκεντρωμένα 8 θραύσματα από τράπεζες προσφορών από σχιστόλιθο, όφίτη ή κροκαλοπαγή λίθο. Από τα λίθινα εύρηματα ξεχωρίζει ένα όμοίωμα πτηνού με κλειστές τις φτερούγες από χλωρίτη ύψ. 2.25 εκ. (είκ. 143). Έχει διαμπερή έγκάρσια όπή και πιθανόν ήταν προσηλωμένο σε λίθινο άγγειο ή άλλο όμοιο αντικείμενο.

Τέλος πρέπει να αναφερθούν τμήμα πίθου της ΥΜ I περιόδου με σφραγίσματα ταυροκεφαλών, δύο χάλκινες καρφίτσες και μία όστέινη μήκους 0.5-0.7 μ. και 25 φυλλίδια χρυσοϋ από επένδυση αντικειμένων. Με την οικονομική ένισχυση του INSTAP προχώρησε κατά ούσιαστικό τρόπο ή έργαστηριακή επεξεργασία ύλικού από τις παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους. Συμπληρώθηκε σε βαθμό 70% ή επεξεργασία των πήλινων ειδωλίων ζώων μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους. Αξιοσημείωτη είναι ή συγκόλληση πήλινου ειδωλίου σφιγγός άκέφαλης (μέγ. ύψ. 19 εκ., μήκ. 27 εκ.), ή όποια άπαρτίσθηκε από θραύσματα μεγάλης διασποράς διαφόρων έτών. Η σφίγγα του Γιούχτα έχει χαρακτηριστική γραπτή κόσμηση, ανήκει στον άνάλογο τύπο των ειδωλίων των βοοειδών-σφιγγών της Αγίας Τριάδας και υπογραμμίζει το θέμα της συνέχειας της λατρείας σ' ένα μινωικό υπαίθριο ιερό το όποιο, όπως άποδεικνύεται, υιοθέτησαν οι μυκηναίοι άποικοι.

Μετά διακοπή δύο χρόνων τῆς νέας φάσης ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας στὸ Ἰδαῖον Ἄντρον ἔγινε ἐφέτος ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Γιάννη Σακελλαράκη ὀλιγοήμερη δοκιμαστικὴ τομὴ στὸν ἀμφιθεατρικὸ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὴ σπηλιά, γιὰ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας καὶ τῶν πιθανῶν καταπτώσεων βράχων ἐν ὄψει τῆς ὑποχρεωτικῆς πιά μετακίνησης τοῦ συστήματος τοῦ ἀναβατόριου γιὰ τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν.

Ἡ τομὴ ἔγινε σὲ ἀπόσταση 26 μ. ἀνατολικά τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου καὶ 6 μ. βορειοανατολικά τοῦ μεγάλου λαξευμένου στὸν βράχο βωμοῦ. Ἀρχικὰ ἀνασκάφηκε τετράγωνο πλευρᾶς 3 μ. Μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ ἕως τὸ βάθος τῶν 0.60 μ. ἡ ἐπίχωση χαρακτηριζόταν ἀπὸ καστανὸ χῶμα μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους, ἄρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων καὶ λύχνους καὶ ἐλάχιστα μικροαντικείμενα, κυρίως τμήματα χάλκινων ἐλασμάτων. Σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο καὶ ἕως τὸ βάθος τῶν 1.05 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους σὲ μικρότερο τετράγωνο πλευρᾶς 1 μ. ποὺ σκάφηκε, ἡ ἐπίχωση ἦταν διάφορη, σκοτεινοῦ καστανοῦ μέχρι μαύρου χρώματος μὲ μικρότατα κομμάτια κάρβουνου, χωρὶς λίθους, ἀλλὰ μὲ μικρὰ χαλίγια, ἄρκετὴ κεραμεικὴ, κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ λεπτὰ τοιχώματα, ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων, λίγα ὄστὰ καὶ μικροαντικείμενα, κυρίως τμήματα χάλκινων ἐλασμάτων καὶ ἓνα μολύβδινο ἀντικείμενο. Ἰδιαιτέρα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση πλίνθων, καθὼς ἐπίσης λαξευμένου πωρολίθου τριγωνικοῦ σχήματος, ποὺ προδίδουν τὴν ὕπαρξη κατασκευῶν.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ζωμίνθου συνεχίσθηκαν οἱ παραδόσεις ἀρχαίων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν Ἀνωγείων στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο πρὶν τὴν ἔναρξη τῶν νέων ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἔτσι ὁ Ἀρ. Ἐμ. Χαιρέτης παρέδωσε χάλκινο κεφάλι εἰδωλίου ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὕψ. 0.035 μ., ἓνα μολύβδινο ἀντικείμενο, πιθανότατα ὁμοίωμα ἀστραγάλου καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα Δομιτιανοῦ.

Συντήρηση - 'Αναστήλωση

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ 'Ασκληπιείο

Τò κρατικό πρόγραμμα συντηρήσεως τῶν μνημείων τῆς 'Επιδαύρου, τò óποιο ἔκτελεῖται μέσω τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ὑπό τὴν καθοδήγηση εἰδικῆς 'Ομάδας 'Εργασίας τοῦ ΥΠΠΟ ἀπὸ τὸ ἔτος 1984, συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 1989 μὲ τὸν καθηγητὴ Βασ. Λαμπρινουδάκη μὲ γοργότερο ρυθμὸ, μετὰ τὶς διεθνεῖς συναντήσεις εἰδικῶν γιὰ τὴ συζήτηση τῶν μελετῶν ἀποκαταστάσεως τοῦ 'Αβάτου, τῆς Θόλου καὶ τοῦ «Γυμνασίου» καὶ τὴν ἔγκριση τῶν μελετῶν αὐτῶν ἀπὸ τὶς ἀρμόδιες ὑπηρεσίες.

'Αβατο

Στὸ 'Αβατο κατασκευάσθηκαν ἀπὸ νέο ὑλικὸ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κλίμακας τῆς στοᾶς νέα μέλη καθὼς καὶ συμπληρώματα σὲ τμηματικὰ σωζόμενες ἀρχαῖες βαθμίδες. Παράλληλα ἔγινε σειρά πειραμάτων γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σύνθεσης τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος πὸ θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ συγκόλληση θραυσμάτων ἀπὸ ψαμμίτη καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πεσοστοιχίας στὸν ἰσόγειο χῶρο. 'Ακόμη ἐγκαταστάθηκε γερανογέφυρα (εἰκ. 144) γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ἐργασιῶν στὴν κλίμακα τοῦ 'Αβάτου καὶ στὸν στερεοβάτη τῆς μονώροφης στοᾶς.

Πρόπυλο «Γυμνασίου»

'Απὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ Προτύλου τοῦ «Γυμνασίου» κατασκευάζονται συμπληρώματα καὶ οἱ ἀπαραίτητοι λίθοι ἀπὸ νέο ὑλικὸ γιὰ τὴν εὐθυνηρία καὶ τὴν ἀναβάθρα τοῦ κτιρίου, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκατάσταση θὰ ἀρχίσει τὸ 1990. Στὸ σύμπλεγμα τοῦ «Γυμνασίου» συνεχίσθηκαν παράλληλα οἱ συγκολλήσεις θραυσμένων ὀρθοστατῶν καὶ κατωφλιῶν στὶς δυτικὲς καὶ νότιες αἴθουσες (εἰκ. 145).

144 Ἡ γερανογέφυρα στὸ Ἄβατο.

145 Συγκόλλησι καὶ ἐπανατοποθέτησι ὀρθοστάτη τοῦ Γυμνασίου.

Θόλος Στη Θόλο συνεχίσθηκε ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνωδομῆς καὶ προωθήθηκε ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση καὶ ἡ ἀναστηλωτικὴ πρόταση. Μετὰ τὴν ἔγκριση τῆς τροποποιημένης πρότασης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κρηπίδας καὶ τῆς ἐπέμβασης στὰ μέρη τοῦ μνημείου ποὺ βρίσκονται τώρα στὸ Μουσεῖο ὀλοκληρώνεται ἡ ὑποδομὴ γιὰ τὴν ἔναρξη ἀποκατάστασης τῆς κρηπίδας καὶ συντάσσεται προμελέτη γιὰ τὸ λυόμενο ἐποχιακὸ στέγαστρο τοῦ «λαβυρίνθου».

Θέατρο Στὸ ἀρχαῖο θέατρο συστάθηκε συνεργεῖο συντήρησης μόλις τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1988. Κατασκευάσθηκε κινητὸ ὑπόστεγο γιὰ τὶς ἐργασίες καὶ ἄρχισε ἤδη μὲ πολλὴ ἐπιτυχία ἡ ταύτιση καὶ συγκόλληση παλαιῶν ἢ νέων θραυσμάτων στὰ ἐδῶλια, καθὼς καὶ ἡ μελέτη γιὰ τὴν στερέωση εὐρυτέρων εὐπαθῶν τμημάτων τοῦ θεάτρου.

Στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος συντήρησης τοῦ θεάτρου πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοὶ στὰ βόρεια τοῦ δυτ. ἀναλήμματος τοῦ ἐπιθεάτρου καὶ τομὴ γιὰ τὴν ἀπόφραξη τοῦ ἀνατ. ἀγωγοῦ τῶν ὑδάτων τῆς ὀρχήστρας. Στους πρώτους βρέθηκαν σημαντικὰ τμήματα ἐδωλίων καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς ἀποκολλημένο ἀπὸ τὸν ὕμνο στὸν Πάνα καὶ τὴ Μητέρα τῶν θεῶν, IG IV, I² 129-131. Μὲ τὴν δευτέρη διαπιστώθηκε ὅτι ἡ πλατεία μπροστὰ ἀπὸ τὸ θέατρο διαμορφώθηκε μετὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Καββαδία. Μέσα στὴν ἐπίχωση βρέθηκε ἀφθονία θραυσμάτων ἀπὸ ἐδῶλια, κλίμακες, θρόνους, ὀρθοστάτες καὶ ἄλλα μέρη τοῦ θεάτρου.

«Γυμνάσιο» Ἐντίστοιχες ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν στὸ «Γυμνάσιο» συνεχίστηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, ποὺ λειτούργησε μᾶλλον ὡς τελετουργικὸ ἐστιατόριο. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὴ ΝΑ εἴσοδο καὶ στὸ ΒΔ τμήμα του προέκυψαν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνέγερσή του: Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ΝΑ εἴσοδος ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου. Στὴν δευτέρη τομὴ ἀποκαλύφθηκε ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια τῆς θεμελίωσης, ἡ ὁποία συνεχίζεται σὲ βάθος μὲ ἕξι ἡμίεργους σπονδύλους κίονων (εἰκ. 146) ποὺ ἀνὰ τρεῖς σχηματίζουν δύο στηρίγματα. Οἱ σπόνδυλοι εἶναι ὅμοιοι μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς κίονες τῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου.

146 Τομή στα θεμέλια του δεύτερου από τα βόρεια χώρου της δυτικής πλευράς του «Γυμνασίου».

Στά βόρεια του Προπύλου συνεχίσθηκε η έρευνα του ρωμαϊκού συγκροτήματος με πρόχειρη τοιχοποιία, κράσπεδα από κονίαμα και δάπεδο από τεμάχια πηλίνων κεραμίδων και τοῦβλα πού έντοπίσθηκε τὸ 1987 (εἰκ. 147). Ἐξω ἀπ' αὐτὸ στὰ Β ἦλθαν σὲ φῶς νέοι χώροι τριῶν τουλάχιστον φάσεων, καθὼς καὶ παλαιότερο φρεάτιο τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία συνδυάζεται με τὶς ὑδραυλικὲς ἐγκαταστάσεις στὰ ΒΑ τοῦ ἱεροῦ καὶ τὶς ἀνάγκες ὑδροδότησης τῆς Δ περιοχῆς τοῦ Ἀσκληπιείου, δηλ. μεταξύ Θόλου καὶ Σταδίου. Τέλος ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀξιομνημόνευτο εἶναι ἀκέφαλο μαρμαρίνο ἀγαλμάτιο νεαροῦ ἱματιοφόρου θεοῦ με μακριὰ πλεξίδα στὴ ράχη, ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 148).

ρωμαϊκὸ συγκρότημα

Στὰ δυτικὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων Θεοτήτων ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἀνήκοντος σὲ σύνολο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1988.

ἀγωγὸς

Στὸν χώρο μεταξύ τοῦ παραπάνω κτιρίου καὶ τοῦ «Γυμνασίου», μικρὴ τομὴ ἀπέδειξε ἐσφαλμένη τὴν ἄποψη τοῦ St. Glass (The Palaistra, 186) ὅτι ὑπάρχει χρονολογικὴ διαφορὰ μεταξύ τῆς κόγχης καὶ τοῦ ὑπολοίπου κτιρίου τοῦ

147 Κατασκευές τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας βόρεια τοῦ Προπύλου.

148 Ἀγαμάτιο ἱματιοφόρου θεοῦ ἀπὸ τὴν
περιοχὴ βορείως τοῦ Προπύλου.

149 Ὁ χώρος μεταξύ «Γυμνασίου» καὶ «Ἱεροῦ τῶν Αἰγυπτίων».

150 Ἐπιδότειο: ὁ χώρος πίσω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ συντάγματος τῶν ἀγαλμάτων.

«Γυμνασίου». Παράλληλα ἡ ἔρευνα φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ «Ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων Θεοτήτων» κατασκευάστηκε μόλις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας (εἰκ. 149).

Ἐπιδότειο κτίριο Υ

Ἡ ἔρευνα στὰ πλαίσια τῆς μελέτης τῶν μικρῶν ἱερῶν τοῦ Ἀσκληπιείου, ἔδωσε νέα στοιχεῖα τόσο γιὰ τὸ ἱερὸ τῶν Ἐπιδωτῶν ὅσο καὶ γιὰ τὸν περίβολο Υ'. Οἱ ἀνασκαφικὲς τομὲς καὶ οἱ καθαρισμοὶ στὸ Ἐπιδότειο, ἀφ' ἑνὸς ἐπιβεβαίωσαν τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. καὶ ἀφ' ἑτέρου ἄλλαξαν τὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης ποὺ εἶχε δώσει ὁ G. Roux ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῆς βάσης τοῦ συμπλέγματος τῶν ἀγαλμάτων τῶν λατρευόμενων θεοτήτων (εἰκ. 150), τὸ κιγκλίδωμα ποὺ τὸ ἀπομόνωσε ἀπὸ τὸ κοινὸ καὶ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο ποὺ κάλυπτε ὀλόκληρο τὸν βόρειο χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Ἐπίσης ἡ ἔρευνα τοῦ περιβόλου Υ', ὀδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ ἔντεκα συνολικὰ ἀσβεστολιθικῶν ὀρθοστατῶν μὲ σύμφυτη ἡμικυκλικὴ ἐπίστεψη, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀνώτερη σειρὰ ὀρθοστατῶν τοῦ μνημείου.

ΔΗΛΟΣ

Συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος τὸ ἔργο τῆς συντήρησης καὶ διάσωσης τῶν μνημείων στὴ Δῆλο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων *Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου*.

Ι. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ
Συντήρηση ψηφιδωτῶν

Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων: στὴ στοὰ πρὸς Δ τοῦ Ἀρτεμείου, στὴν αὐλὴ τῆς οἰκίας στὰ ΒΑ τῆς οἰκίας VI.M, στὰ ἀποχωρητήρια τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης καὶ τοῦ Γρανίτη καθὼς καὶ στὴ συνοικία τοῦ Ἐμπορικοῦ Λιμένα. Συνεχίστηκε ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ στὴν περιστευλὴ αὐλὴ τῆς οἰκίας τοῦ Διονύσου.

Στερεωτικὲς ἐργασίες

Σύμφωνα μὲ τὶς ἐγκεκριμένες μελέτες ἔγιναν ἐργασίες στερέωσης τῶν τοίχων στὶς συνοικίες Σκαρδανᾶ, Λίμνης, Θεάτρου. α) Στὴν οἰκία III, στοὺς τοίχους μεταξὺ τῶν δωματίων S καὶ R· στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς οἰκίας τῶν

Κωμωδῶν· ἀπὸ τὴν οἰκία ἢ τὸ συγκρότημα οἰκιῶν στὰ Β τῆς οἰκίας τῶν Κωμωδῶν ἀποκαλύφθηκε μόνο τὸ νότιο τμήμα. Σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτὸς ὑπῆρχαν μεγάλες φθορές, ἰδιαίτερα στὴ νότια πλευρά, ὅπου ἔγινε συμπλήρωση καὶ στερέωση. Στὴν οἰκία τοῦ Διαδουμένου, στὰ ΝΑ τῆς αὐτῆς ἑνας τοῖχος μεταξὺ τῶν δωματίων ξ καὶ ο παρουσίαζε μεγάλη κλίση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ ἦταν ἔτοιμος νὰ καταρρεύσει· καθαιρέθηκε καὶ ἐπανακατασκευάσθηκε σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια καὶ τὴν ἀρίθμηση τῶν λίθων πού εἶχε γίνει. β) Στὸ νότιο ἄκρο τῆς Παλαιστρας τῆς Λίμνης ἐπισκευάσθηκαν τοῖχοι μὲ ἐκτεταμένες φθορές. γ) Στὸν δρόμο τοῦ θεάτρου, πρὸς Β, πρὶν ἀπὸ τὸ σημεῖο κατὰ τὸ ὁποῖο συναντᾶ πρὸς Ν τὸν δευτερεύοντα δρόμο 5 κατέρρευσε ἑνας τοῖχος μὲ κίνδυνο νὰ παρασύρει καὶ τοὺς γειτονικούς· ἔγινε ἄμεση ἐπέμβαση καὶ ξαναπῆρε τὴν ἀρχικὴ του μορφή (εἰκ. 151-152). Στερεώθηκαν ἐπίσης τμήματα τοίχων καὶ ἐπισκευάσθηκαν διάφορες φθορές στοὺς τοίχους τῆς οἰκίας Α.

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐργασίες στερέωσης τῶν ἀρχαίων τοίχων χρησιμοποιήθηκε ἡ ἀσβεστοτσιμεντοκονία καθὼς καὶ φύλλο μολύβδου, πού τοποθετήθηκε μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ συμπληρωμένου ἢ ἀνακατασκευασμένου τμήματος.

α) Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς περιοχῆς στὰ ΝΑ τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ πρὸς τὴν Οἰκία τῆς Λίμνης ἀπὸ τὸ ἱερό, βρέθηκε μέρος τοῦ κορμοῦ ἑλληνιστικοῦ γυναικείου ἀγάλματος πού συγκολλήθηκε ἀπὸ τὸν καθ. J. Marcadé μὲ ἕνα ἄλλο τμήμα στὸ Μουσεῖο (εἰκ. 153).

β) Σημαντικὲς ἦταν οἱ ἐργασίες πού ἔγιναν στοὺς *θησαυρούς* 1-4 στὸ ἱερό. Καθαρίστηκαν τὰ μνημεῖα ἀπὸ τὰ πυκνά χόρτα πού τὰ κάλυπταν καὶ ἐπιχώσθηκαν μεγάλες δοκιμαστικὲς τομὲς πού εἶχαν σκαφεῖ παλαιότερα. Ἐγινε μικρὴ στερέωση τῶν λίθων ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τὸ δάπεδο καλύφθηκε μὲ ἐλαφρὰ στρώση ἀπὸ γαρμπίλι στὸ χρῶμα τοῦ χώματος. Στὸν *θησαυρὸ* 2, χάρη σὲ παλαιὲς φωτογραφίες καὶ τὰ παλιὰ ἀνασκαφικὰ σχέδια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα συγκολλήθηκε καὶ

Καθαρισμοὶ-τακτοποίηση

θησαυροὶ 1-4

151-152 Συνοικία θεάτρου, τοίχοι πριν και μετά τη στερέωση.

153 Μουσείο Δήλου. Κορμός ελληνιστικού γυναικείου αγάλματος.

ἐπανατοποθετήθηκε στὴ θέση της μιὰ βάση τραπεζοφόρου, ἐπανατοποθετήθηκε στὸ δυτικὸ τοῖχο ἓνα μεγάλο μάρμαρο καὶ συντηρήθηκε τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο (εἰκ. 154). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ βρέθηκαν τμήματα δύο ἐπιγραφῶν: ψήφισμα (παροχὴ ἰσοπολιτείας 270-250 π.Χ.) καὶ λόγος ἱεροποιῶν. Στὸν θησαυρὸ 4 ἐπανατοποθετήθηκαν στὸ ἀρχικὸ τους ὕψος οἱ βάσεις τῶν κιόνων, συγκολλήθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση μαρμάρινο τμήμα τοῦ στυλοβάτη καθὼς καὶ ὁ μεγάλος γρανιτόλιθος τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας. Ἐπανατοποθετήθηκαν ἐπίσης στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ στερεώθηκαν ἡ μαρμάρινη βάση ἀνάμεσα στοὺς θησαυροὺς 2 καὶ 3 καθὼς καὶ τμήμα τῆς ἐξέδρας ποὺ βρίσκεται στὰ ΝΔ τοῦ θησαυροῦ 5. Στὰ Ν τῶν θησαυρῶν ἐπιχώσθηκαν τὰ λείψανα τῶν μυκηναϊκῶν κτισμάτων, ποὺ εἶχαν ὑποστειῖ φθορὲς ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν.

γ) Στὰ Προπύλαια οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου εἶχε θαυμάσια ἀποτελέσματα.

Προπύλαια

154 Μαρμάρινο δάπεδο Προπυλαίων μετά τη συντήρηση.

Κατεξοχήν μνημείο που δεχόταν τὰ κύματα τῶν ἐπισκεπτῶν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχε ὑποστεί μεγάλες φθορὲς καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς μαρμαρόπλινθους εἶχαν διασκορπιστεῖ στὴν περιοχὴ, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔμειναν στὴ θέση τους εἶχαν σπάσει σὲ πολλὰ τμήματα.

μνημείο
τῶν Τριτοπατόρων

δ) Στὸ μνημείο τῶν Τριτοπατόρων χάρη σὲ μιὰ παλιὰ φωτογραφία (1903) (;) καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Replat (1911) ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐπανατοποθέτηση στὴ θέση του ἐνὸς κίονα καὶ τμήμα ἐνὸς ἄλλου στὰ ΒΔ τοῦ μνημείου (εἰκ. 155), ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τὸ τσιμέντο μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε καλυφθεῖ ἡ θέση τους ἴσως κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα.

οἰκία
τοῦ Κέρδωνος

ε) Στὴν οἰκία τοῦ Κέρδωνος ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐπανατοποθέτηση τῆς βόρειας παραστάδας τοῦ δωματίου 4 καὶ συγκολληθῆκε τὸ κατώφλι (εἰκ. 156).

ἄνδρου
τῶν λεόντων

στ) Γιὰ τὴ σωστὴ κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνδῆρου τῶν λεόντων καθαρίστηκε ὁ χῶρος ἀπὸ τὴν ἐπί-

155 Μνημείο Τριτοπατέρων.

156 Οικία Κέρδωνος.

χώση τῶν ἀνασκαφῶν πού εἶχε ἀφεθεῖ νά σχηματίζει λοφίσκους. Ἀπελευθερώθηκε τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου πού ὀδηγοῦσε πρὸς τὴ συνοικία τοῦ Σκαρδανᾶ καὶ ἀποκαταστάθηκε ἡ συνοχὴ τοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας πόλης στὸ σημεῖο αὐτό. Κατὰ τὶς ἐργασίες στὴν περιοχὴ περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα καὶ τμήματα ἀγγείων πού ὡς τώρα ἔχουν δώσει, μετὰ τὸν καθαρισμὸ τους, γύρω στὰ 46 ἀγγεῖα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ ΥΠΠΟ ἀνατέθηκε στὴν Ἐφορεία ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὴν οἰκία τῶν σφραγισμάτων μετὰ τὸ γεγονὸς τῆς ἀπόρριψης τῶν σφραγισμάτων γιὰ δεύτερη φορὰ κατὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφῶν τὸ

οἰκία τῶν
σφραγισμάτων

1987 από τον Γάλλο διευθυντή της ανασκαφής στην οικία αυτή καθ. G. Siebert. Οι εργασίες άρχισαν από πέρυσι και συνεχίστηκαν έφέτος μετά την αποπεράτωση του κοσκινίσματος τής επίχωσης που περιείχε τὰ πήλινα σφραγίσματα και πολλά άλλα μικροαντικείμενα. Καθαρίστηκε και τακτοποιήθηκε ο χώρος και δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στα τμήματα τών κονιαμάτων και τών ψηφιδωτών δαπέδων που είχαν συσσωρευθεί από τους ανασκαφείς χωρίς κάποια φροντίδα. Παράλληλα άρχισε ή έρευνα στο βορειοδυτικό δωμάτιο τής οικίας. Η ανασκαφή δέν έφθασε σε βάθος, γιατί ή απομάκρυνση τής μεγάλης επίχωσης άπαιτεί άπασχόληση πολυάριθμου προσωπικού, τὸ ὁποῖο λείπει από τήν Έφορεία.

II. ΜΟΥΣΕΙΟ

Η επανέκθεση τών έλληνιστικῶν γλυπτῶν βρίσκεται πρὸς τὸ τέλος της και υπολογίζεται νὰ ανοίξει μιὰ νέα αίθουσα για τὸ κοινό.

ΚΩΣ

Παλιὸ Πυλὶ

Έπειτα από ἀλλεπάλληλες επισκέψεις στο χωριὸ Παλιὸ Πυλὶ τής νήσου Κῶ κατὰ τίς ὁποῖες έντοπίσθηκε τὸ βυζαντινὸ φρούριο και ὁ παρακείμενος οἰκισμὸς ἀποφασίσθηκε ἀπὸ τὸ Δ.Σ. τής Ἀρχαιολογικῆς Έταιρείας, κατόπιν προτάσεως τής *Μαρίας Θεοχάρη* ή ἀεροφωτογράφηση τής περιοχῆς για τήν καλύτερη μελέτη τοῦ χώρου. Κατόπιν τούτου τὸ ἐργαστήριο φωτογραμμετρίας τοῦ Ε.Μ.Π. ἀνέλαβε με τὸν καθηγητὴ κ. Ἰ. Μπαντέκα τήν ἀεροφωτογράφηση τοῦ χώρου (εἰκ. 157). Ἐλήφθη σειρά φωτογραφιῶν με ἀποψεις και λεπτομέρειες τής ὅλης περιοχῆς, με τρόπο ὥστε νὰ επικαλύπτεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χώρου. Στὴ συνέχεια ἀποτυπώθηκαν τέσσερις ναοί.

MONUMENTI ANTICHI I N E D I T I

SPIEGATI ED ILLUSTRATI

D A

GIOVANNI WINCKELMANN

PREFETTO DELLE ANTICHITÀ DI ROMA

SECONDA EDIZIONE

AGGIUNTOVI ALCUNE ERUDITE ADDIZIONI

NEL FINE DELL'OPERA.

— — —
TOMO II. PARTE II.

ROMA

DAI TORCHJ DI CARLO MORDACCHINI

1821.

Con Approvazione.

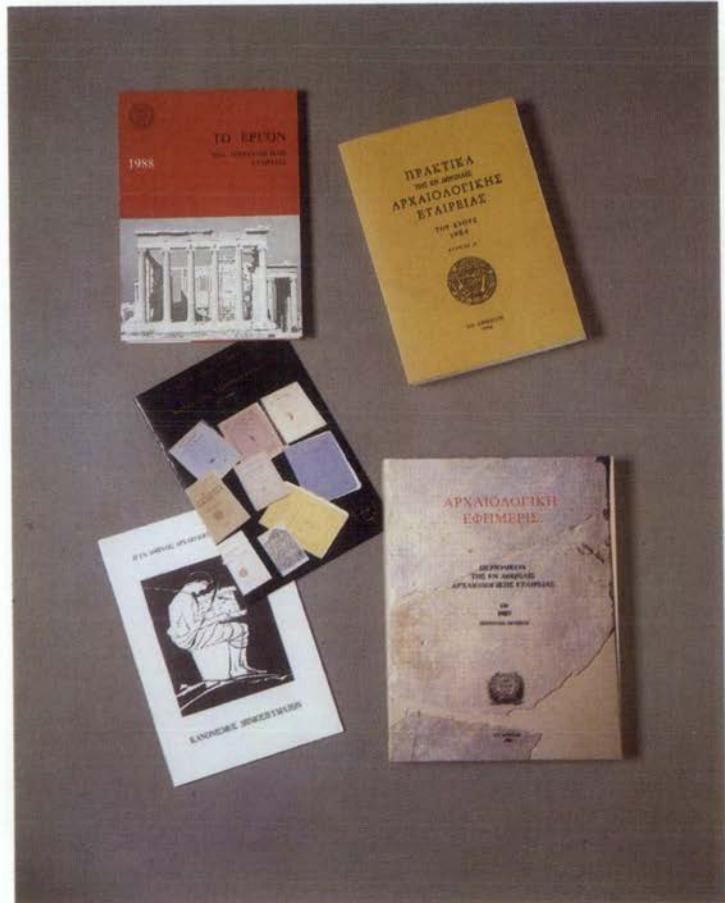
Δημοσιεύματα

Ἡ δημοσιευτική δράση τῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξε τὸ 1989 ἐντονότερη σὲ σχέση μετὰ τὰ προηγούμενα χρόνια. Πρῶτα-πρῶτα καθιερώθηκε τὸ νέο περιοδικό μας, τὸ Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῶν Ἑταίρων (ΕΔΑΕ), ἄλλαξε, πρὸς τὸ καλύτερο, τὸ Ἔργον καὶ ἄλλαξε ἐπίσης, ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἡ γηραιὰ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Πρόθεσή μας εἶναι ἡ ἀνανέωση νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὅλες τὶς ἐκδόσεις μας.

Κατὰ τὸ 1989 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς βιβλία καὶ περιοδικά:

1. ΕΔΑΕ, τεύχη 3-8.
2. Τὸ Ἔργον κατὰ τὸ 1988.
3. ΠΑΕ 1984, τεῦχος Α'.
4. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1987.
5. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς, ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του.
6. Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν, τόμος Γ'.
7. Ἴω. Παπαχριστοδούλου, Οἱ ἀρχαῖοι ροδιακοὶ δῆμοι, ἱστορικὴ ἐπισκόπηση. Ἰαλυσία.
8. Σπύρου Ἰακωβίδη, Γλᾶς 1.
9. Χαραλ. Μακαρόνα - Εὐγενίας Γιούρη, Οἱ οἰκίαι ἀρ-παγῆς τῆς Ἐλένης καὶ Διονύσου τῆς Πέλλας.
10. Κανονισμὸς Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
11. Κατάλογος Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1837-1989).

Με τὰ δύο τελευταῖα δημοσιεύματα συμπληρώθηκαν κενὰ αἰσθητὰ ἀπὸ μακροῦ χρόνου. Ἰδιαίτερα ὁ Κατάλογος Δημοσιευμάτων πλὴν τῆς προφανοῦς χρησιμότητάς του ἀποτελεῖ τὸ κυριότερο μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

Με τήν πρόθυμη συνεργασία τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων, στό ὁποῖο ὀφείλεται ἡ δημοσίευση τῶν ἔργων πού μνημονεύτηκαν, ἡ Ἐταιρεία πιστεύει ὅτι τὸ 1990 θά εἶναι ἀκόμη πλουσιότερο σέ νέες ἐκδόσεις.

Ἐπιλεγόμενα

Ἡ δραστηριότητα τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1989 δὲν περιορίστηκε μόνο στὶς ἀνασκαφές· ἀπλώθηκε καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, πρῶτα-πρῶτα ἔγινε σειρὰ διαλέξεων μὲ γνωστοὺς ἀρχαιολόγους ὁμιλητὲς οἱ ὁποῖοι διαπραγματεύτηκαν σημαντικὰ θέματα τῆς ἀρχαιολογίας. Ἐπειτα ἡ Ἐταιρεία ἔδωσε ὑπόσταση στὴ νομοθετημένη Σχολῇ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης. Μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς Συμβούλου κυρίας Μαρίας Θεοχάρη καὶ τὴ συνεργασία τῆς κυρίας Ἑλένης Βαροπούλου καὶ τῶν κυρίων Σπύρου Εὐαγγελάτου, Κώστα Γεωργουσόπουλου, Μάριου Πλωρίτη καὶ Χρυσάνθου Χρήστου ἔγιναν στὴν αἴθουσα Διαλέξεων 24 μαθήματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ παγκόσμιο θέατρο, ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο ἕως τὸ θέατρο τοῦ παραλόγου καὶ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιτυχία τῶν μαθημάτων καὶ ἡ ἀπροσδόκητη γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς Ἐταιρείας ἀθρόα προσέλευση μα-

θητῶν, γεγονόςς πού ὀφείλεται στό ὑψηλό ἐπίπεδο τῶν μαθημάτων καί στήν προσωπικότητα τῶν ὀμιλητῶν. Ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς θά συνεχιστεῖ καί φέτος μέ νέους κύκλους μαθημάτων, τά ὁποῖα πιστεύουμε ὅτι θά τύχουν τῆς ἴδιας ἐμπρακτῆς ἐπιδοκιμασίας.

Τό 1989 ὑπῆρξε καί αὐτό ἔτος δυσμενές γιά τήν ἀρχαιολογία καί τά μνημεῖα. Ἡ ἀρχαιολογική δραστηριότητα ἐμφανίζεται ἔντονη, ἔλληνες καί ξένοι ὀργανώνουν ἐκθέσεις, συνέδρια, ἡμερίδες, συμπόσια, ἐκδηλώσεις γιά παιδιά. Ὅλα αὐτά συνιστοῦν ἕνα ἀρχαιολογικό εἶδωλο, χωρίς νά θίγουν τό μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τήν ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τήν προστασία, τή συντήρηση, τή μελέτη καί τή δημοσίευση τῶν μνημείων. Ἡ χρονιά ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀποψη τῆς προόδου ἐντελῶς κενή. Οἱ νομοθετικές ἐλλείψεις δέν συμπληρώθηκαν καί τά μνημεῖα δέν προστατεύτηκαν. Τό πεδῖον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος ἐξακολουθεῖ νά καλύπτεται ἀπό οἰκοδομές παρά τὸ ὅτι καί ἡ Ἀκαδημία μας ἐνήργησε καί ἡ Ὑπουργός Πολιτισμοῦ ἐξέθεσε στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς πολλὰ εὐχάριστα γιά τὸ μέλλον τοῦ Μαραθῶνος τά ὁποῖα δέν θά γίνουν, ὅπως δέν ἔγινε τὸ μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης καί ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας. Ἐγινε ὅμως μέ ἐπίσημες εὐλογίες καταστροφή στή Σαντορίνη, ὅπως θά διαβάσατε στίς ἐφημερίδες. Ἡ πολιτική ἀστάθεια καί ἡ σύγχυση πού ἐπικράτησε καθρεφτίζεται στό θέμα τῶν ἀρχαίων ὅπου οἱ ἀρχές, δικαστικές, ἀστυνομικές, πολιτικές, ἀδιαφοροῦν γιά ὅσα παράνομα γίνονται, γιά τή βλάβη τοῦ τόπου καί τῶν μνημείων. Ἀντίθετα μάλιστα ἡ παρανομία στό θέμα τῶν ἀρχαίων, πού φανερώναται κυρίως μέ τήν κατασκευή αὐθαίρετων οἰκοδομῶν, ἀποτελεῖ δικλείδα ἀσφαλείας πού μᾶς γλυτώνει ἀπό ἄλλες ἀνεπιθύμητες ἐκδηλώσεις τῶν κατοίκων αὐτοῦ τοῦ τόπου. Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ στάση, ἀνομολόγητη ἀλλὰ πραγματική, φαίνεται στήν ἀντίληψη μεγάλων ὁμάδων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας γιά τήν ἀξία τῶν ἀρχαίων καί τή θέση τῶν ἀρχαιολόγων. Ἀνησυχεῖ μιὰ μερίδα, τεχνικῶν νομίζω, μήπως τὰ ὑποκεραμίδια πού θά βρεθοῦν κατὰ

τὴν κατασκευὴ τοῦ μετρῶ καθυστερήσουν τὴν κατασκευὴ του. Ἄλλος ἀποκαλεῖ τὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας δοσιλόγους. Ἄραγε συλλογίστηκε κανεὶς ποτὲ ὅτι τὰ μνημεῖα ποὺ ὑπερασπίζονται οἱ ἀρχαιολόγοι ἀποτελοῦν καὶ τὴ μόνη μας ἐθνικὴ περιουσία καὶ ὅτι βοήθησαν καὶ αὐτὰ νὰ μὴ μεταβληθοῦμε ἐδῶ στὸν τόπο μας σὲ μιὰ μειονότητα ὅπως αὐτὲς τῆς Καυκασίας ποὺ παρακολουθοῦμε τὸν τελευταῖο καιρὸ τὶς περιπέτειές τους; Θὰ θυμίσω μόνον πὼς ὁ φιλελληνισμὸς στηρίχτηκε στὰ μνημεῖα, πὼς γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Μακεδονία ζητήθηκε καὶ ζητεῖται ἡ βοήθεια καὶ ἡ συνηγορία τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολόγων, πὼς τὸ συνάλλαγμα ποὺ μᾶς χρειάζεται μᾶς τὸ προσφέρουν πάλι τὰ μνημεῖα καὶ πὼς ὅ,τι σώζεται σ' αὐτὸν τὸν τόπο ἀπείραχτο ὀφείλεται στὰ μνημεῖα καὶ στοὺς ἔλληνες ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι ἦταν οἱ πρῶτοι οἰκολόγοι καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀπὸ ἰδεαλισμὸ καὶ ὄχι ὑπολογισμὸ. Δὲν θὰ προχωρήσω στὶς λοιπές, στὶς πνευματικὲς ὠφέλειες τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτὰ δὲν τὰ καταλαβαίνουν ὅσοι βρέθηκαν τυχαῖα στὸν κόσμο τῶν μνημείων καὶ πασχίζουν νὰ τὸν φέρουν στὰ μέτρα τῆς νοημοσύνης τους. Θὰ θυμίσω μόνον τελειώνοντας τὴ δυσάρεστη παρέμβαση, τὴν ἀπάντηση τοῦ Καίσαρα στοὺς Ἀθηναίους μετὰ τὴ μάχη τῶν Φαρσάλων, τὸ 48 π.Χ. «ποσάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἢ δόξα τῶν προγόνων περισώσει;» (πόσες φορές θὰ σᾶς σώζει ἢ προγονικὴ δόξα ἀπὸ τὰ καταστροφικὰ σφάλματά σας;). Ἐννοῶ ὅτι ὅσοι δὲν δέχονται τὰ μνημεῖα ὡς χρήσιμα καὶ τὸ ἔργο τῶν ἀρχαιολόγων ὡς ὠφέλιμο ἄς μὴ ζητοῦν τὴ βοήθειά τους ὅταν βρίσκονται σὲ ἀδιέξοδο. Ἄς προσπαθήσουν νὰ εἶναι τίμιοι.

Ὅπως ἔχει γίνει κανόνας τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ γύρω ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐνασχόληση χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες. Σ' ἐκείνην ποὺ περιέχει ὅσα ἔχουν σχέση μὲ τὰ μνημεῖα, ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις, συντηρήσεις καὶ φυσικὰ δημοσιεύσεις καὶ στὴ δεύτερη τὴν παρααρχαιολογική. Σ' αὐτή, τὴ δεύτερη, ἀνήκουν οἱ ἐκθέσεις τῶν ἀρχαίων οἱ ὁποῖες γίνονται πλέον χωρὶς τὶς παλαιὲς ἰδεαλιστικὲς ἀντιρρήσεις τῶν

ἀρχαιολόγων, ἀντίθετα μάλιστα τὰ ἀρχαῖα ταξιδεύουν μὲ τὴ συνοδεία πρῶν ἀντιπάλων τῆς ἐξαγωγῆς τους. Οἱ σημαντικότερες ἐκθέσεις στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ 1989 ἦταν ἐκείνη τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου τοῦ Ἑρμιτὰζ πού ἔγινε στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη καὶ ἡ τριπλὴ γιὰ τὸ *Πνεῦμα καὶ τὸ Σῶμα*, τῆς ὁποίας τὸ τμήμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀρχαιότητα ἔγινε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ δὲν εἶχε σκοπὸ τὴν ἐξοικείωση τῶν νέων μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀλλὰ τὴν ὑποστήριξη μὲσω τῶν ἀλλοδαπῶν προσκεκλημένων, δημοσιογραφικῶν καὶ ἀθλητικῶν παραγόντων, τῆς τέλεσης τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων τοῦ 1996 στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἀν διαλύθηκε ἡ ἐκθεση τῶν Χαλκῶν τῆς αἴθουσας Καραπάνου δὲν ἔχει καὶ τόση σημασία, πιστεύω ὅτι τώρα ὅλα θὰ ἔχουν ἀποκατασταθεῖ.

Στὸ ἐξωτερικὸ, μάλιστα στὸ Grand Palais τοῦ Παρισιοῦ, ἔγινε ἐκ μέρους μας ἡ ἐκθεση *Eros Grec*, ἔργο κυρίως γυναικῶν ἀρχαιολόγων. Δὲν ἔλειψε ἀπὸ τὸ Παρίσι ἡ παραστατικὴ κεραμεικὴ, ἄλλωστε οἱ γενικὲς ἀρχὲς τῆς ἐκθέσεως βρίσκονται ὅπως ὀρίστηκε «μακριὰ ἀπὸ μεσαιωνικὲς προκαταλήψεις», οὔτε ἔλειψαν ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Γανυμήδης τῆς Ὀλυμπίας, ἡ Ἀφροδίτη τῆς Ρόδου, ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Πάνας τῆς Δήλου, οὔτε ἀκόμη ἡ Λήδα καὶ ὁ Κύκνος καὶ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐχέλου.

Λέγεται ὅτι ἡ ἐκθεση εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία καὶ εἶναι φυσικὸ. Ὁ Ἔρωσ πάντοτε ἀπασχολοῦσε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοῦ ἄξιζε μιὰ ἐκθεση. Διαλέχτηκε ὅμως ἀκατάλληλη στιγμή γιὰ τὴν ὀργάνωσή της. Τὸ 1989 συμπληρώθηκαν 200 χρόνια ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν ὁποία οἱ Γάλλοι τίμησαν ὅπως ἄρμοζε. Τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς καὶ τῶν ιδεῶν της παιδί ὑπῆρξε ἡ δικὴ μας Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἡ μεγαλύτερη καὶ σπουδαιότερη κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ἦταν λοιπὸν εὐκαιρία, ξεχνώντας πρόσκαιρα τὸν *Eros Grec*, νὰ προβάλουμε παράλληλα μὲ τοὺς Γάλλους τοὺς δικούς μας ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὰ ἰδανικὰ πού τὰ ξεχνοῦν συχνὰ οἱ ξένοι, ἀφοῦ πρῶτοι τὰ ξεχνοῦν οἱ Ἕλληνες. Ἐτσι δὲν μπόρεσε νὰ ἀκουστεῖ στὸ Παρίσι, γιὰ πρώτη

φορά μετά τὸ φιλελληνικὸ κίνημα, οὔτε ἡ φωνὴ τοῦ Ρήγα, κατεξοχὴν Εὐρωπαϊοῦ ποὺ ξεψύχησε στραγγαλισμένος στὸ φρούριο τοῦ Βελιγραδίου τὸ 1798, οὔτε οἱ κραυγὲς καὶ οἱ θρῆνοι τῶν θυμάτων τῆς Χίου ποὺ μᾶς ἀπαθανάτισε ἓνας καλλιτέχνης τῆς Γαλλίας, οὔτε θυμίσαμε πῶς λίγο μετὰ τὸν Ναπολέοντα καὶ τοὺς στρατηγούς του ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα πολέμαρχοι ὅπως ὁ Γεώργιος Καραϊσκάκης τὸν ὁποῖο μόνος ἐξακολουθεῖ νὰ ὑμνεῖ καὶ νὰ θρηνεῖ ὁ τυφλὸς ραψωδός, ὁ στρατιώτης ποὺ πολέμησε μαζί του στὸ Φάληρο. Ἐμεῖς τοὺς ξεχάσαμε καὶ ἡ λήθη εἶναι δεύτερος θάνατος.

Ἄν ὅμως λησμονήσαμε ὅσους ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐλευθερία πρὶν ἀπὸ 169 χρόνια, δὲν πρέπει νὰ ξεχά-

σουμε αυτούς — πολλοί βρίσκονται μέσα σὲ τούτη τὴν αἴθουσα — πού πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια πολέμησαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία καὶ τὴν ἐλευθερία ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Στὶς 28 Ὀκτωβρίου συμπληρώνονται 50 χρόνια ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ '40. Σᾶς τὸ ὑπενθυμίζω γιατί καὶ τὰ ἀρχαῖα εἶχαν τὸ μερίδιό τους στὸ μεγάλο ἔθνικὸ ἀγώνα τοῦ τόπου καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι εἶχαν καὶ ἓνα ἐπὶ πλέον καθῆκον νὰ ἐκπληρώσουν. Ἐπρεπε νὰ ξαναθάψουν τὰ ἀρχαῖα καὶ νὰ τὰ προφυλάξουν. Ἡ Ἑταιρεία γιὰ νὰ τιμήσει μὲ τὸν τρόπο τῆς τῆ μεγάλης ἐπέτειο, γιὰ νὰ τιμήσει ἐκείνους πού φρόντισαν τότε γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ γιὰ νὰ θυμίσει στοὺς νεώτερους ὅτι τὰ ἀρχαῖα δὲν σώθηκαν μόνον τους ἀλλὰ μὲ τὴ φροντίδα λίγων ἀτόμων, θὰ ἐκδώσει τόμο ὅπου θὰ ἐξιστορεῖται ἡ περιπέτεια τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων ὅπως καὶ ὅσα ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς.

Φτάσαμε στὸ τέλος τῆς ἀναδρομῆς μας. Τὸ 1989 βρίσκεται, ὅσο ἄξιζε, ἀποτυπωμένο στὸ χαρτί. Ἄς θυμηθοῦμε πὼς ἓνα χρόνο πρὶν τὸ θεωρούσαμε μέλλον καὶ πλάθαμε σχέδια· πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχέδια ἔγιναν πραγματικότητας, ἀλλὰ ὅμως παραμένουν ἀκόμη ὡς εὐγενικὲς ἐπιθυμίες. Πρῶθεσή μας εἶναι νὰ δώσουμε ζωὴ καὶ σ' αὐτές, ἂν δὲν τὸ πετύχουμε θὰ ἔχουμε τουλάχιστον τὴν ἱκανοποίηση ὅτι προσπαθήσαμε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	θ'
Είσαγωγικά	ια'
Ἐνασκαφές	1
1. Ραμνοῦς	1
2. Μυκῆναι	8
3. Ἐπίδαυρος	12
4. Στύμφαλος	22
5. Καλλιθέα Πατρῶν	23
6. Πυλία	26
7. Μεσσήνη	30
8. Θέρμος	38
9. Κάτω Βασιλική Αἰτωλίας	40
10. Ἀκραίφια	44
11. Χαϊρώνεια	49
12. Φθιώτιδες Θῆβαι	53
13. Φιλιππιάς	59
14. Δωδώνη	63
15. Βεργίνα	67
16. Τορώνη	73
17. Ρεντίνα	78
18. Ἀμφίπολη (Ἀρχαία)	79
19. Ἀμφίπολη (Χριστιανική)	88
20. Ντικιλί Τὰς	90
21. Ἀβδηρα	97
22. Μαρώνεια	105
23. Ἅγιος Χαράλαμπος Μαρωνείας	106

24. Μινώα Ἀμοργοῦ	108
25. Θήρα. Ἀκρωτήρι	114
26. Πάρος	117
27. Νάξος	122
28. Ἰκαρία. Νᾶς	126
29. Κῶς. Καρδάμαινα	131
30. Ρόδος	136
31. Ἰθάκη	136
32. Κεφαλληνία. Κοντογεννάδα	138
33. Σύμη Βιάννου	140
34. Βασιλική Ἱεραπέτρας	141
35. Ἀρχάνες	141
36. Γιούχτας	147
37. Ἰδαῖον Ἄντρον	153
Συντήρηση - Ἀναστήλωση	154
Ἀσκληπιεῖο Ἐπιδαύρου	154
Δῆλος	160
Κῶς. Παλιὸ Πυλὶ	166
Δημοσιεύματα	168
Ἐπιλεγόμενα	172

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1989
ΤΟΜΟΣ 36
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΙΣ 26 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1990
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

ΠΑΕ 1984, τεύχος Β'

ΠΑΕ 1986

ΠΑΕ 1987

ΠΑΕ 1988

ΑΕ 1988

ΑΕ 1989

Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Ἀττικῆς Ἐπιγραφαί
Ἐπιτύμβιοι με ἐπίμετρο ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Ματθαίου*
(ἐπανέκδοση)

Πρακτικὰ Ἡμερίδας Θήρας (Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας:
1967-1987)

Δημήτριος Γραμμένος, *Νεολιθικὲς ἔρευνες στὴν Κεντρικὴ
καὶ Ἀνατολικὴ Μακεδονία*

Εὐα Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Ναξιακοὶ ἀνάγλυφοι πίθου
Δημοσθένης Ζιρώ, Ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς
Ἐλευσίνας*

Klaus Valtin von Eickstedt, *Beiträge zur Topographie des
antiken Piräus*

Λυδία Παλαιοκρασσά, *Τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Μουνηχίας*

